

A MAGYAR FÖLDRAJZI
TARSASAG KÖNYVTÁRA

STEIN AURÉL
ŐSI ÖSVÉNYEKEN
ÁZSIÁBAN

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

SZERKESZTI CHOLNOKY JENŐ

ŐSI ÖSVÉNYEKEN ÁZSIÁBAN

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IRODALMI INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

RÉGI BUDDHISTA SELYEMFESTMÉNY: AVALÓKITÉSVÁRA BÓDHISZATTVA
ÁLOMBAN LÁTOTT ALAKJA, AMINT EGY JÁMBOR LELKET VISZ AZ ÉGBE.

~~F. O. 816~~

46.

STEIN AURÉL
ŐSI ÖSVÉNYEKEN ÁZSIÁBAN

HÁROM KUTATÓ UTAM
ÁZSIA SZÍVÉBEN ÉS KÍNA ÉSZAKNYUGATI TÁJAIN

ANGOLBÓL FORDÍTOTTA
HALÁSZ GYULA

148 KÉPPEL ÉS 1 EREDETI FELVÉTELEK ALAPJÁN RAJZOIT TÉRKÉPPEL

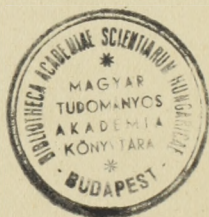
ELSŐ KÖTET

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IRODALMI INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

MTA
KIK

111598

M. T. AKAD. KÖNYVTÁRA
Néveléknapló
1936. évi 508. sz.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

R
1977

AZ ANGOL KIADÁS ELŐSZAVA.

Ez a könyv kínai-turkesztáni és legbelsőbb-ázsiai régészeti és földrajzi kutatásaimat beszéli el, tömör foglalatban. A küzdelmes vándorutakon töltött évek azokon a kevésbé ismert, nehezen hozzáférhető tájakon, a természetadta nehézségek minden megpróbáltatása mellett is életem legboldogabb emlékei maradnak. De még serényebb munkában teltek a három belsőázsiai kutató-út bőséges tudományos eredményeinek feldolgozására fordított hosszú-hosszú esztendőök.

Az első két utazás történetét útleírás alakjában írtam meg annak idején.* A három utazás tudományos eredményeit részletesen tárgyaló művek tizenegy vaskos negyedréteg-alakú kötetre terjednek. Úgy érzem, ezekkel a könyvekkel leróttam kötelességemet. De a *Ruins of Desert Cathay* kivételével valamennyi itt említett kiadvány régóta elfogyott már s drága pénzen is nehezen szerezhető meg.

A belső-ázsiai kutatásokkal összefüggő utolsó munkámnak is végére érve, 1928-ban szabad voltam, hogy a régészeti kutatás új munkaterei felé forduljak, Ázsia délibb tájain.

De a Belső-Ázsia sivatagjaiban és hegyei közt átélt gyümölcsöző esztendőök emléke elevenen él ma is emlékezetemben s éppoly kedves nekem, mint valaha. Ezért örömezt elfogadtam a Harvard-egyetem

* *Sand-buried Ruins of Khotan.* (London, 1903 ; II. kiadás 1904.)

Ruins of Desert Cathay. 2 kötet. (London, 1912.)

Mind a kettő megjelent magyarul is :

Homokba temetett városok. (Budapest. A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára. III. kiadás. Elfogyott.)

Romvárosok Ázsia sivatagjaiban. (Budapest. Természettudományi Könyvkiadó Vállalat. 1913. Elfogyott.)

A harmadik utazás története 1923-ban jelent meg magyarul : *Indiából Kínába.* (Budapest, Athenaeum.) Mind a három könyv *Halász Gyula* fordítása.

elnökének szíves meghívását Amerikába, hogy sorozatos előadásokban ismertessem utazásaimat és felfedezéseimet a bostoni Lowell-intézetben.

Feladatomból az volt, hogy a szélesebbkörű közönség számára megfelelőképpen összevonva adjam elő kutatásaim főbb eredményeit és a velük kapcsolatos élményeket. A kutatások térbeli kiterjedése és sokfélesége megnehezítette, a vetített képek megkönnyítették feladatomból. Amikor utóbb a kellő toldásokkal és módosításokkal könyvbe foglaltam előadásaimat, megint csak éreztem, mennyire nélkülözhetetlenek a képek egy ilyen munkában. Kiadóim előzékenysége lehetővé tette, hogy kutatásaim színtereit és a romhelyeken napvilágra került leleteket elegendő számú képből is bemutassam. Hálás vagyok készségükért. Így született meg ez a könyv.

Mielőtt útnak indulnék az olvasóval Ázsia messze vidékeire, amerre kutatásaim vezértek, szükségesnek látom, hogy nagy körvonalakban vázoljam a beutazott tájak jellegzetes természeti jelenségeit. Ugyancsak igen hasznosnak látszik összefoglalni: miféle történelmi események színhelyei voltak azok a messze földek két évezreden át és miféle földrajzi tényezők szabták meg az ott élő népek történetét. Ezeknek a bevezető fejezeteknek a megírásában sokat merítettem a londoni Royal Geographical Society-ban 1925-ben felolvasott előadásomból: «Innermost Asia: its Geography as a factor in History.»*

Három hosszú vándorúton messze földet bejártam, olyan földeket, ahol nagy természeti akadályok korlátozzák a járható utakat. Elkerülhetetlen volt, hogy a magam elé tűzött földrajzi megfigyelések és régészeti feladatok többször is vissza ne vezérjenek ugyanazokra a vidékekre. Egyik-másik útvonalat tehát egynél többször is végig kellett járnom. Ez az oka, hogy ebben a könyvben nem a szoros időrendet követem kutató munkám tömörre fogott elbeszélésében, inkább a *helyeket* veszem sorra, amelyek szemtanúi voltak az eseményeknek.

Összevéve csaknem hét évig voltam távol három kutató úton. Kezdetből fogva utazásaim közben és az eredmények feldolgozásá-

* Stein Aurél a Magyar Tudományos Akadémiában is tartott előadást erről a tárgyról, 1925. január 3-án. Előadása füzet alakjában is megjelent: *Legbelsőbb Ázsia: földrajzának hatása a történelemben*. Budapest, M. Tud. Akadémia, 1925. (Halász Gyula fordítása.)

nak hosszú évekre terjedő munkájában, készséges és hathatós segítséget kaptam sokfelől. Ennek a támogatásnak köszönhetem eredményeimet.

Korábbi kiadványaimban hálásan emlékeztem meg részletesen mindezekről. Itt most csak röviden ismételhetem meg köszönetemet.

Az indiai kormány széleslátókörű támogatásáért tartozom legnagyobb hálával, hogy állami szolgálatomban — oktatásügyi, majd pedig régészeti hivatalos állásomban — megadta a kellő szabadságot és anyagi eszközöket a magam elé tűzött feladatok megoldására.

A British Museum második kutató utazásom költségeinek egy részét vállalta magára, és szállást adott a kutatásaimból hazahozott gyűjtemények elhelyezésére és tanulmányozására. Ebben a munkában a maga szakértő tudósait is mellém adta segítségül.

Az Indiai Térképező Hivatal (*Survey of India*) kitűnően képzett, buzgó indiai térképezőket rendelt ki mellém kutató útjaimra és tekintélyes áldozatok árán közzétette az irányításommal és közreműködésemmel készült térképfelvételek eredményeit. A térképek egész sorozata látott ily módon napvilágot.

Hálásan emlékezem meg a *Royal Geographical Society* igazgatótanácsának mindig megértő készséges támogatásáról. Az 1909-ben nekem ítelt *Founder's Gold Medal* adományozásából is jóleső bátorítást merítettem.

A felfedezett sokféle érdekességű régiség — a hajdankori művészetek és mesterségek sok-sok emléke és egy tucatnyi különféle nyelven írt ősi kézirat — nagy tömegének tudományos feldolgozásával teljességgel lehetetlen lett volna megbirkóznom, ha a keleti nyelvek és művészetek kiváló tudósai oly készségesen fel nem ajánlják szakavatott közreműködésüket. Tudós munkatársaim pusztá neveit sem sorolhatom itt fel. Meg kell elégednem azzal, hogy az egyes fejezetekben utalok azokra a kitűnő munkatársakra, akiknek különösképpen döntő bizonyítékokat nyújtó fontos leletek megfejtése köszönhető.

Meleg köszönetet mondok India kormányának, hogy az utazásaim során felvett fényképeim gyűjteményét szabad rendelkezésemre bocsátotta. India londoni főmegbízottja lekötelezően megengedte, hogy részletes jelentéseim (*Ancient Khotan; Serindia; Innermost Asia*) egyes régiségeket ábrázoló képmellékleteiből átvehessek néhányat ebbe a könyvbe,

A *Royal Geographical Society* titkára szíves készséggel hozzájárult, hogy a *Geographical Journal*-ban megjelent egyik értekezésem térképét mellékelhessem ehhez a kötethez. Könyvem képanyagának gondos kiválogatásával és rendezésével *Fred. H. Andrews* művész-barátom és munkatársam — mint mindannyiszor a multban — igaz hálára kötelezett.

Kutató útjaim eredményeinek feldolgozása az utóbbi három évtized során igen hosszú időszakokra íróasztalomhoz láncolt Európában és Indiában. Hogy ennek a küzdelmes munkának java-részét legkedvesebb barátaim otthonában végezhettem el, soha nem szűnő érdeklődésük bátorító légkörében — abban a vendégszerető hajlékban, ahol ma is írok: igazi jótéteménye életemnek. Mindenkor hálás érzéssel gondolok reá.

Oxford, a *Corpus Christi College* elnökének házában,* 1932. szeptember 18.

* *Dr. P. S. Allen*, az oxfordi *Corpus Christi College* elnöke, Stein Aurél legrégebb és legmeghittebb barátja, félévvel később meghalt. Stein Aurélt Kashmirban érte a hír. Hegyi sátoztáborában, a *Mohand Marg* havasán 1933. júniusában beható tanulmányt írt tudós barátjáról. Kegyeletes megemlékezése a *Times*-ban jelent meg. (*H. Gy.*)

TARTALOM.

	Lap
Előszó	V.
Képek jegyzéke	XI.
Fejezet	
1. Legbelsőbb Ázsia — madártávlatból	1
2. Kínai terjeszkedés Belső-Ázsiában. — Műveltségek érintkezése ..	12
3. A Hindúkus-on át a Pámírokra és a K'un-lunba	26
4. Az első kutatások egy homokba temetett romhelyen	38
5. Felfedezések a nijai romhelyen	51
6. Vizontlátom a nijai romhelyet. — Endere romjai	67
7. Mírán romjai	76
8. Kutatások az ősi Lou-lanban	90
9. Ősi ösvényeken, a kiszáradt Lop-beltengeren át	102
10. Az ősi határfal felfedezése	116
11. Leletek az ősi kínai határfal mentén	126
12. Az Ezer Buddha barlangtemplomai	137
13. Felfedezések egy titkos kápolnában	145
14. Az Ezer Buddha buddhista festményei	156
15. Kutatások a Nan-san hegységben	171
16. Az Etszin-goltól a T'ien-sanhoz	177
17. Turfán romjai között	184
18. A Kuruk-tághból Kásgarba	195
19. Kásgarból az Álicsur Pámírra	206
20. Az Oxus legfelső szakaszán	218
21. Rósanból Szamarkandba	228
Észrevétel	238
Név- és tárgymutató	239

KÉPEK.

A vastagított *sorszámú* képek egészoldalasak vagy nagyobbak; a könyv méreténél nagyobb képek *lapszáma* is vastagított. (A kép címe után *zárvetelben* a könyv megfelelő lapjának a száma, ahol a szöveg utal a képre.)

Lap után

Címkép. Régi buddhista selyemfestmény: Avalókitésvara bódhiszattva álomban látott alakja, amint egy jámbor lelket visz az égbe (164). II.

Sorszám

1.	A Muz-tágh-ata csúcsa a kis Kara-köl (tó) déli végétől (4) ... XVI.	
2.	A külső K'un-lun szagatott hegyláncai, a Jagan-daván (hágó) feletti magaslatról (5)	XVI.
3.	A Kaskul-jégár és firmezői (4)	XVI.
4.	Kilátás dél felé a Khazan-gol feletti erdős hegyhátról. Háttérben a Richthofen-hegység főláncának havas csúcsai (6, 174)	16
5.	Boracse bazárjának bejárata, a khotani oázisban (9)	16
6.	A nijai romhely déli részének körképe (8, 73, 74). Alatta a 14. kép	16
7.	Karavánom a Taklamakán sivatag magas buckái közt, a Tárímtól délre (8)	16
8.	Tevéim a kiszáradt Lop-tó medrében (10)	16
9.	Derékszögű kettős fatáblák, kharósthí írással, a nijai romhely titkos irattárából (19, 72)	24
10.	Baltit, Hunza székhelye, a mir várkastélyával (27)	24
11.	Társaim körében, második kutató utamon, Csirától északra a sivatagban (28)	24
12.	A Malakand erdő és a Szvát-völgy. Alul balfelől az a tisztás, ahol a Crater Camp állott 1897-ben, a fellázadt törzsek ellen vívott harcokban (28)	24
13.	A Lovárai-hágó délről jövet (28)	32
14.	A Darkót- és Csatiboi jégár, a Rukang hegysarkantyú lábától (30) Felette a 6. kép	16
15.	Az Oxus forrásának jégárjai a Vakhdzsír-völgy szájától (33)	32
16.	Afghán kíséretem a málhával készülő átkelni a Bahrak patakon (31)	32
17.	Tás-kurghán kínai erődje (33)	40
18.	Kiz-kurghán falának és erődjének romja (33)	40
19.	P'an ta-dzsén, Akszu tao-tája, régi pártfogóm és barátom (40, 190)	40
20.	Csiang szu-je, kínai titkárom második utazásomban (34)	40
21.	Khotani száműzöttek és tághlik pásztorok Karangu-tághban (37)	40
22.	Pakphu hegyalakók Kők-járban (35)	40
23.	Az Otrughul-jégár végső szakasza, a Nissza-völgy fejeinél (36) ..	40
24.	Kilátás a fő K'un-lun lánc vízválasztójának havas nyergéről, a Kara-kás legfelső völgyétől északra, kb. 6000 m tengerszínfeletti magasságból (37)	40

Sorszám	Lap után
25 A Nissza-völgy teteje Tam-öghil legelőiről. Az előtérben löszborított régi morénák (37)	40
26. Terrakotta szobrocskák és díszített edények cserepei Jótkanból (39)	48
27. Dandán-uiliki buddhista szentély folyosójának freskó-borította falai (42)	48
28. Dandán-uilik. Buddhista szentély cellája; benne sztukko-szobor talapzata (43, 44)	48
29. Dandán-uilik. Legenda-jelenetet ábrázoló falfestmény és az «Észak órének» sztukko-szobra egyik buddhista szentélyben (43).....	56
30. Dandán-uilik. Falfestmény a szent patkányok legendás királyának alakjával (44)	56
31. Dandán-uilik. Falfestmény a kínai «selyemkirálykisasszony» legendás jelenetével (44)	56
32. Dandán-uilik. Falfestmény a perzsa Rusztam bódhiszattva alakjával (45).....	56
33a. Dandán-uilik. Khotani nyelvű buddhista egyházi szöveg lapja (45, 47)	56
33b. Dandán-uilik. Kurzív bráhmí írású okmány töredéke (45, 47)	56
34. Dandán-uilik. Kínai feljegyzések 781—2-ből (47)	56
35. Nija. Ósi lakóház maradványa, ásatás előtt (52, 58)	56
36. Nija. Ósi szemétdomb, ásatás közben (60)	56
37. Nija. Lakóház maradványa, ásatás után. Itt találtuk az első írásos fatáblákat (53, 57)	56
38. Nija. Kharósthí írásos kettős ék-alakú fatáblák (54)	56
39. Nija. Kharósthí okirat derékszögű kettős fatáblán, a romhely rejtett irattárából. A kéziratokon meglátszik, hogy kivakart szöveg fölé írták (56, 62, 72)	56
40. Nija. Színes gyapjúkendő (59)	64
41. Nija. Régi szék (59)	64
42. Nija. Kharósthí bőrokmányok, egy szemétdombból (60)	64
43. Nija. Faragott kettős párkányok egy ház romjából (66)	64
44. Nija. Agyagpecsét-lenyomatok kharósthí okmányokon (61, 62, 69, 73)	72
45. Nija. Homokba temetett lakóház maradványa, ásatás előtt. Holt szederfák törzsei (71, 123).....	72
46. Nija. Lakóház maradványa, ásatás közben (71)	72
47. Régi kínai írásos fatáblák (70, 97, 98)	72
48. Nija. Egy nagy lakóház romja, ásatás után. Ezen a helyen találtuk a titkos irattárat a padló alatt (71).....	72
49. Nija. Ósi szőlő maradványai, a lugasokat tartó vastag karókkal (74)	72
50. Endere. Buddhista templom-cella belseje, ásatás után (74).....	72
51. Mírán. Buddhista szentély, ásatás után (78, 82)	72
52. Mírán. Tibeti erőd romjának belseje, ásatás közben (78).....	72
53. Lou-lan. Ház romja, faragott faoszlopokkal, ásatás után (99).....	72
54. Mírán. Szárnyas alakok freskóképei, egy buddhista szentélyrom folyosójának fallábazatáról (82)	72
55. Mírán. Buddhista legenda falfestménye, egy buddhista szentély frizéről (84)	80
56. Mírán. Freskó fallábazat és fríz egy buddhista szentély körfolyosójának déli faláról. Balról lányalak, korszóval és kehelllyel; jobbról fiatal férfi; középpütt szárnyatlan amorett, virágkoszorúval. A frizen négy palástos férfialak és egy quadriga alsó része (86)	80
57. Mírán. Freskó fríz és fallábazat részlete egy buddhista szentély körfolyosójának déli faláról. Vesszantara herceg, csodatevő fehér elefántjával. Virágkoszorús puttik közt egy indiai herceg alakja (86)	88

58	Szélvájta pusztaság Lou-lantól délkeletre. Az előtérben lakóház maradványa (93, 96)	88
59.	Lou-lan. Ősi lakóház és sztúpa romja (95, 105)	88
60.	Lou-lan. Régi szövött tárgyak. Kendercipő; díszített papucs; gyapjú szőrszőnyeg; régi selyemtekercs (96)	88
61.	Lou-lan. Díszítő fadaragások töredékei. Részben klasszikus motívumúak. Fényezett székkarfa, állatalakkal; festett székkarfa, állatember-alakkal (100)	88
62.	Lou-lan. Buddhista szentély gandhárjai modorú építészeti fafaragásai (100)	96
63.	Lop-sivatag. L. K. erődrom belseje. Lakóház maradványai. Elpusztult épület fatörmeléke. Katonai szállások romja ásatás közben. Szélvájta magaslat; a körfal nyugati sarka (104)	96
64a.	Lou-lan. Alakokat ábrázoló sokszínű selyem a lou-lani temetőből Karmazsin, sárgásbarna, kék	96
64b	Lou-lan. Hellén és kínai mintájú gyapjú faliszőnyeg, a lou-lani temetőből. Sötétbíbor. Világoszöld. Világoskék. Világosbarna. Barnássárga. Karmazsin (107)	96
65.	Lou-lan. Hermes-fejet ábrázoló régi gyapjú-faliszőnyeg a lou-lani temetőből (108)	112
66.	Lop-sivatag. Halott feje egy <i>mesza</i> tetején levő sírban. A fejét durva vászon-szemfedő borítja; végét csomóra kötötték, benne ephedra-gallyakat találtam (109)	112
67.	Lop-sivatag. Halott egy <i>mesza</i> tetején talált sírban. Arcáról félrehúztuk a durva vászon halotti-ruhát (109)	112
68.	Felhalmozott sötömbök a kiszáradt Lop-tó medence felszínén (114)	120
69.	A befagyott Lovara-forrás a régi tópart lábánál, a sóborította Lop-nór medence déli szélé mentén (117)	120
70.	Régi őrtorony a tun-huangi határfal nyugati vége közelében. Itt találtuk az első régi kínai írásos fatáblát (119)	120
71.	A kínai határfal a T. XIII. őrtorony közelében	120
72.	Ősi őrtorony romja, T. IV. C., a tun-huangi határfaltól nyugatra (127)	120
73.	Régi kínai erőd, a Jadeit-kapu helyén (134)	120
74.	A tun-huangi határfal egyik őrtornyának romja (T. XII.), a hozzátartozó katonai szállás és lépcső maradványával	120
75.	Ősi eszközök és felszerelések, nagyjából a tun-huangi régi határfal őrállomásainak romjaiból. Kendercipő. Fakulcs. Falakat. Kaptafa. Nádkeve. Pecsétvészet. Bronz-nyílhegy. Faragott fogas. Fatömb «gyertyák» beleállogatására. Facsésze (129)	128
76.	Régi szoghdianai papiros-okmány, a tun-huangi határfal T. XII. A. őrállomásáról (133)	128
77.	A Nan-san legdélibb lánc. Előtérben a Szu-lo-ho forrásmedencéje (174)	128
78.	Ősi kínai raktár romja a tun-huangi határfal mentén (135)	128
79.	Tun-huang. Apró buddhista barlangtemplomok sorai az Ezer Buddha déli csoportjában (138)	128
80.	Tun-huang. Buddhista barlangüregek Vang tao-si barlangtemploma mellett (138)	136
81	Tun-huang. Szentély-cella belseje. Talapzaton szobrok. A falon és mennyezeten festmények (139)	136
82.	Tun-huang. Tempera-festmény, életnagyságúnál nagyobb bódhiszattva-alakokkal (139)	136
83.	Tun-huang. Dzsataka-jeleneteket és istenek gyülekezeteit ábrázoló falfestmények egyik templomcella sarkában (140)	136

Sorszám	Lap szám
84. Őrtorony romja (T. IX.) a kínai határfalon, Tun-huangtól északnyugatra (124)	144
85. Tun-huang. Vang tao-si, az Ezer Buddha taoista papja (142)...	144
86. Tun-huang. Vang tao-si templomának cellája és előcsarnoka. Előtérben a kihordott irattekercsek. Az emelvényen újkeletű szobrok (145)	144
87, 88. Tun-huang. Régi buddhista zászlók egy befalazott szentélyből. A fátyolszövetű selyemre festett alakok bódhiszattvák (147, 161)	152
89. Tun-huang. Régi selyemhímzés: Buddha, tanítványai és bódhiszattvák között. Alul az adományozók térdelő alakjai (149, 166)	152
90. Tun-huang. Régi hímzés és szőnyeg darabjai (152)	152
91. Tun-huang. Régi kínai kéziratok és nyomások a befalazott könyvtárból (146, 152)	152
92. Tun-huang. Régi kéziratok a befalazott barlangi könyvtárból (146, 153, 154, 155)	160
93, 94. Tun-huang. Régi buddhista selyemzászlók Buddha életének legendás jeleneteivel (158)	160
95, 96. Tun-huang. Selyemre festett régi buddhista zászlók, Buddha életéből vett jelenetek képeivel (158, 159)	160
97. Tun-huang. Régi buddhista selyemzászló. A kép Manydzsusri bódhiszattvát ábrázolja (161)	160
98. Tun-huang. Régi buddhista selyemfestmény, Ksitigarbha bódhiszattva képével (162)	160
99. Tun-huang. Régi buddhista selyemzászlók, Virúpáksának, a «Dél kormányzójának» képével (163)	160
100. Tun-huang. Régi buddhista selyemfestmény: Vairsavana, az Észak uralkodója, átkel az óceánon isteni kíséretével (163)...	160
101. Tun-huang. Régi selyemfestmény: az ezerkarú Avalókitésvara, bódhiszattvával (Kuan-jin) és isteni szolgálóival (164)	168
102. Cs'ien-fo-tung. Papírfestmény: Avalókitésvara a fűzfaággal (160)	168
103. Cs'ien-fo-tung. Selyemfestmény: Avalókitésvara bódhiszattva (160)	168
104. Tun-huang. Buddhista selyemfestmény, K. u. 864-ből: bódhiszattvák csoportjai, alul az adományozók alakjai (165)	168
105. Tun-huang. Régi selyemfestmény: az ezerkarú bódhiszattva és isteni szolgálói (165)	168
106. Tun-huang. Régi buddhista festmény: Buddha Amitábha bódhiszattvák között trónol (167)	176
107. Tun-huang. Fogadalmi ajándék adományozójának alakja egy buddhista festményen (l. 106. kép) (168)	176
108. Tun-huang. Régi buddhista selyemfestmény: Buddha Bhaisadzsjaguru Paradicsoma (168)	176
109. Tun-huang. Régi buddhista selyemfestmény baloldali része Buddha Bhaisadzsjaguru Paradicsomával. A befalazott barlangszentélyből (169)	176
110. Tun-huang. Selyemfestmény részlete: zenészek kísérik a bódhiszattvát (170)	176
111. Tun-huang. Selyemfestmény részlete: Manydzsusri bódhiszattva és kísérete (170)	176
112. A «Tízezer Buddha» barlangtemplomai (Van-fu-hszia), a Si-pao-cseng patak partján (172)	176
113. Van-fu-hszia. Falfestmények a Tízezer Buddha egyik barlangtemplomának előkápolnijában. A bódhiszattvák életnagyságúnál nagyobbak (172)	184
114. Sztúpa romja, a khara-khotoi körfal északnyugati sarkában (179)	184
115. Buddha és bódhiszattva szobor Ma-ti-szu barlangszentélyében (175)	184
116. Templom udvara Barkul mellett (182)	184

Sor-szám	Lap után
117. Buddhista szentélyromok a Tojuk-szurdok nyugati oldalán (188)	184
118. Kínai templom Nan-kou-cséng előtt (175)	184
119. Buddhista szentély romja a turfáni Szirkip-ben (188)	184
120. Részlet a bezeklíki (turfáni) barlangi szentély falfestményéről, New Delhiben való helyreállítása és elhelyezése után (189)	192
121. Lovagló nő festett agyagszobrocskája az asztanai temető egyik sírjából, Turfánban (192)	192
122. Jár-khoto romváros: Turfán egykori fővárosa. Középső főutcája északról. Az előtérben templomrom (194)	208
123. A Jing-p'anból Korlába vivő ősi kínai út egyik őrtornyának romja (198)	208
124. Halott arcán talált «szaszanída» selyem szemfedő, a turfáni Asztana temetőjéből (193)	208
125. Falfestmény: Buddha életéből vett jelenet. A Ming-ui romhelyen (Kara-sahr) kiásott buddhista szentélyromból (200)	208
126. A turfáni Asztana temetőjének egyik sírjában talált ősi sütemények (192)	216
127. Görög-buddhista hatásra valló sztukko-fejek Ming-ui szentély romjaiból: Kara-sahr (200)	216
128. A Szél-tágh vagy Muz-tágh hegylánc a Tarsz-agar hágóról (213, 233)	216
129. Kilátás a Bosztán-arcse völgyön át a Csakraghil-csücsök felé. Az előtérben Afrázgul Khán (208)	216
130. Kara-csimi kirgizek. Embertani méréseket végeztem rajtuk (215)	216
131. Rósaní falusi főnökök Szaunáiban (215)	216
132. A Bartang folyó szurdoka Szaunáb felett. Eltorlaszolta a földrengés. Az előtérben ujonnan keletkezett tavacska. A folyómedret eltemette a sziklatörmelék (216)	216
133. A szarézi földrengéskor földomlás következtében keletkezett Sedau-tó (216)	216
134. A Viktória-tó a Nagy-Pámíron (219)	216
135. Földrengésokozta sziklaomlás a Bartang-völgyben. Az ujonnan keletkezett Szaréz-tó. Fent: a leomló sziklák porfelhője (216)	216
136. A Nagy Pámíron, a Viktória-tó mellett lőtt Ovis Poli (221)	232
137. Kökan Bég, a Nagy Kara-köl (tó) környékén élő kirgizek főnöke (214)	232
138. Hindükus-csücsök Ismarg felett, az Ab-i-Pandzsá völgyön át (223)	232
139. Védőgát és torony, a Zamr-i-atis-paraszt erőd északi végén (223)	232
140. Kilátás a Sitam-hágóról (228)	232
141. Kilátás a Szitargh-hágó alatti morénáról (233)	232
142. Mellvéd és tornyok Kala-i Ká'ká északnyugati homlokzatán (224)	232
143. Hajókázás lefelé, bőrtömlőn, a Bartang folyó szurdokában, Rósanban (229)	232
144. Faizábád falu Hisszárban (236)	232
145. Rósaní család, Kala-i Vámarban (231)	232
146. Régi fafaragás a ming-bási háznak kapuján, Kala-i Vámarban (230)	236
147. A Girdan-i-kaftar hágóról leszállóban kelet felé látott jégár (234)	236
<i>Térkép</i>	a kötet végén.

I. A MUZ-TÁGH-ATA CSÚCSA A KIS KARA-KÖL (TÓ) DÉLI VÉGÉTŐL.

2. A KÜLSŐ K'UN-LUN SZAGGATOTT HEGYLÁNCAL.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

3. A KASKUL-JÉGÁR ÉS FIRNMEZŐI, ÉSZAKKELET FELÉ TEKINTVE, 4600 MÉTERRŐL.

ELSŐ FEJEZET.

Legbelsőbb Ázsia — madártávlatból.

Ebben a könyvben belső-ázsiai kutatásaim jellegzetes mozzanatait igyekszem feleleveníteni. Jószerencsém úgy akarta, hogy az indiai kormány megbízásából három ízben hatolhattam be mélyen Ázsia szívébe. 1900—1901-ben jártam először Kínai-Turkesztánban. Ezt követte harminc hónapig tartó második utazásom, távolabb keletre, 1906-tól 1908-ig. Harmadik utam, 1913-tól 1916-ig, még messzebb vitt kelet felé, Kína belsejébe.

Csaknem hét évre terjedő három kutató utamban idestova negyvenezer kilométert vándoroltam.

Gyalogszerrel és lóháton jártam a világot. Az utazásnak ez az ősi módja a legalkalmasabb — kivált ha rendszeres térképező munkát is végez az ember — hogy valóban színről-színre megismerkedjünk a bejárt messze földekkel. Vándorlásaim színtere, ez az óriási darab föld, fizikai tekintetben és történelmi emlékeinél fogva is kivételes érdekességű. Magában foglalja ez a terület Kínai-Turkesztánt és a vele szomszédos vidékeket, nyugaton az Oxus felé, keleten mélyen be a tulajdonképeni Kína földjére.

Habár jórészt sivatagos ez a föld — akár hegyvidék, akár víztelen homokos síkság — igen fontos történelmi események játszódtak le itt. Századokon át közlekedő ere volt ez a régi India, Kína és a görög kultúrával áthatott Nyugat-Ázsia hajdankori érintkezésének. A művelődéstörténet megragadó fejezete ez.

E letűnt civilizációk sok-sok emlékét, sokféle maradványát megőrizte az a föld a mai napig. A rendkívül száraz éghajlatnak köszönhető ez. Az ősi műveltség emlékeinek feltárása, s azok a kérdések, amelyeket e vidékek mai természeti viszonyai vetnek felszínre, — ezek voltak kutatásaim legnagyobb serkentői.

Mai szemmel ítélve azoknak a területeknek gazdasági és politikai jelentősége ott Ázsia szívében bizony vajmi csekély; természeti «kincseinek» vonzóereje talán még csekélyebb. Éppen ezért kell megismertetni az olvasóval ennek a földnek általános jellemvonásait, hogy így könnyebben megértsük, miféle okokra is vezethető vissza hajdankori jelentősége.

Erre szántam könyvünk bevezető fejezeteit. Tekintsünk végig nagy vonásokban, mintegy madártávlatban, ezen az egész belső-ázsiai területen, hogy azután vázlatosan körvonalazzuk mindazt, amit az itt lejátszódó történeti eseményekről tudunk.

*

Az a terület, amelyre kutatásaim kiterjednek: Ázsia igazi szíve. A Legbelsőbb Ázsia. Nagyjában azt mondhatjuk róla, hogy ez a föld magában foglalja azokat a nagykiterjedésű lefolyástalan, magas fekvésű medencéket, amelyek csaknem feleszélességben végig nyúlnak Ázsia középső övéen kelettől nyugatig. Északi pereme a T'ien-sannak, a kínaiak «Mennyei hegy»-ének hatalmas sorompója, déli pereme a hófedte K'un-lun hegyláncolata, amely Tibet felé határolja azokat a medence-területeket. Keleti határszélét a Nan-san — a K'un-lun folytatása — szabja meg: a Csendes-Óceán vízgyűjtő területének elválasztó bástyája. Nyugaton pedig a Pámírok óriási hegytömege, a klasszikus világ *Imaos-a*, határolja. Ez a hegység köti össze a T'ien-sant a Hindúkussal. A Pámír nyugati oldalában erednek az Oxus forrásvizei.

Ha rápillantunk a térképre, azt hihetnők, hogy ezzel a hatalmas kiterjedésű területtel sokkal inkább elválasztó gátat állított a természet a földgömbünkön virágzó nagy civilizációk közé, mintsem hogy e műveltségek keveredését megkönnyítse rajta keresztül. Mert ezen a területen, amelynek hossza egyenes vonalban harmadfélezer kilométer kelettől nyugatig, s ahol legszélesebb, megközelíti az ezer kilométert: a művelésre alkalmas föld — csekély kivétellel — szigorúan csak a legtöbbszörre kicsiny oázisok szalagjára korlátozódik. A többi csupa nagykiterjedésű élettelen sivatag. Akár magas hegyláncok, akár a hegyek lábának kopár kavicsos övei, vagy futóhomokba fúló síkságok: mindenütt a víztelenség az uralkodó. Ennek az óriási területnek legnagyobb részét ezzel a meghatározással jellemezhet-

nők legjobban : *merő sivatag*. Hangsúlyozni kívánom a szót : *merő sivatag*, hogy megvilágítsam vele, hogy ez a terület, amelyen végigvezetem az olvasót, merőben elüt azoktól a sivatagoktól, amelyeket a bibliai történetekből, arab, amerikai és délafrikai tájak leírásaiból és hasonlókból többé-kevésbé ismerünk. Ezek a *szelíd sivatagok* — hogy megkülönböztetésül így nevezzem őket — valóban alkalmasak rá, kivált ha sűrűlakosságú nagy központjainkból vetődik oda, hogy a néptelen magány, nyugalom és tegyük hozzá : béke bűvöletével ragadják meg a város lakó képzeletét. De az ilyen szelíd sivatagok, melyekben egész néptörzsek vándorolhatnak erre-arra nyájaikkal — legalább bizonyos évszakokban — sivatagok, amelyekben lakóhelyükről elűzött, ellenségtől zaklatott népek biztos menedékre lelhetnek több-kevesebb időre : nem olyanok, mint aminők a T'ien-san és a K'un-lun között elterülő hatalmas medencében tárulnak szemünk elé.

E medence legnagyobb részét a homokbuckákkal szántott Taklamakán-sivatag, meg keleti folytatása, a kemény sófedte vagy szélvájta agyagos pusztaság, a Lop, foglalja el 1300 kilométer hosszúságban. E sivatagokban a nedvesség hiánya nemcsak az emberi életet fojtja meg, az állati és növényi életet is. Csaknem ugyanily elriasztók a viszonyok a K'un-lun magas hegyeiben és fennsíkjain.

Csak a magasabb fekvésű helyeken, ahol a jégárak közelsége elegendő nedvességet szolgáltat — legalább az év néhány hónapjában, félig sarkvidéki viszonyok között — ütközik ki valamelyest némi növényzet, és azokon a keskeny sávokon, amelyek a gleccsertáplálta folyók mélyen bevájódó szűk szurdokai aljában itt-ott kínálkoznak. A Tárím-medence és a vele keleten határos medencék mentén elszórt oázisok csakis e folyók vizének köszönhetik létüket. Öntözőcsatornák nélkül ugyanis sehol semminemű földművelés nem lehetséges. A légköri nedvességnek majdnem tökéletes hiánya, amely ily viszonyokat teremt, a medencék földrajzi fekvésének folyománya. Egy pillantás a térképre s tüstént meglátjuk mily óriási távolságok választják el ezeket a területeket a tengerektől s a tenger mellék éltető párás légkörétől.

Ahol a természet olyan fukar volt az emberi életre és letelepülésre szükséges adományaival, nyilvánvaló, hogy a talaj, még nagy távlatokban is, kevés tájképi változatosságot nyújthat. Mindamellett főbb földrajzi jellemvonások szerint ez a hatalmas terület is több

jellegzetes övre tagozódik. Ezeket vesszük sorra összefoglaló áttekintésünkben.

Leghelyesebb, ha a nyugaton emelkedő hegysorompó felől kezdjük meg áttekintésünket, nemcsak azért, mert erről hatolt be legkorábban a klasszikus világ, meg India és Perzsia kultúrája Ázsia belsejébe és onnan Kínába, hanem mert az a hegybástya jobban magára vonta az érdeklődést, mint a többi. Ez a nagy észak-déli hegylánc: a Pámír. Északon a T'ien-san láncaihoz, délen a jégborította Hindúkus-hoz csatlakozik. A klasszikus világban *Imaos* néven ismerték. Ptolemaeus helyesen írja földrajzában, hogy ez a hegylánc választja el a két Scythiát: *intra* és *extra Imaon*. E meghatározások pontosan megfelelnek Belső- és Külső-Tatárország fogalmának, ahogyan nagyapáink nevezték, avagy Orosz- és Kínai-Turkesztánnak, mai elnevezésük szerint. Ezen a hegyláncon fut az Oxus és a Tárím vízgyűjtő medencéinek vízváltató vonala. De érdekes megfigyelni, hogy a legnagyobb kiemelkedések vonala, amelyek egymásik csúcsban meghaladják a 7600 métert, keletre vonul el a vízváltatótól. (I. kép.)

A Pámírok magas fennsíkszerű völgyeit, amelyekben az Oxus forrásvizei fakadnak, csak futólag érintem. Későbbi fejezetekben visszatérek még rájuk s megemlékezem azokról az útvonalakról, amelyek ütőerei voltak a Kínát és a Tárím-medencét az Oxus vidékével és azon át Indiával összekötő kereskedelmi forgalomnak és a műveltségek érintkezésének.

Ha kelet felé követjük ezeket az útvonalakat, kanyargó száraz szurdokokon keresztül elérjük a teknőszerű Tárím-medence nyugati szegélyét. Mielőtt ebbe behatolnánk, hogy meglátogassuk a medence nagyobb részét elfoglaló hatalmas futóhomoksivatagot, a Taklamakánt, tartsunk előbb szemlét a medencét körülfogó nagy hegyláncokon. A hegyeket borító jégárak olvadó vizét a Tárím gyűjti össze, mielőtt belevész a Lop-nór mocsaraiba, E jégárak nélkül az egész hatalmas terület merőben élettelen volna.

A medence déli szegélyén nyúlik végig a K'un-lun hatalmas hegybástyája. A Pámír felől kiindulva több magas párhuzamos láncot alkot. (3. kép). Ezek között van a Kara-koram jégárborította vízváltatója. Túl rajta kezdődik az Indus vízgyűjtő területe. Ezeken a hegyláncokon vágja keresztül magát a Járkand folyó és mellékvizői, a Tárím fő tápláló erei. Ami kevés kopár legelő akad fenn a legmagasabb völ-

gyekben, azon alig néhány kirghiz sáttábor nyájai tengődnek. A völgyeken át felfelé vivő útvonalak mind a Kara-koram hágóban futnak össze. Mintegy 5500 méter tengerszínfeletti magasságban vezet át rajta az egyedüli, szállító állatokkal járható útvonal Ladákba és az Indus felső völgyébe. De nincs róla semmi feljegyzés, hogy ősi időkben is jártak volna ezen a hágón keresztül.

Keletre a K'un-lun áthághatatlan gátat emel a forgalom elé. A Khotan-oázist öntöző két folyó, a Kara-kás és a Jurung-kás, a legészakibb hegyláncon tör keresztül, amely innen kezdve 6000 méter körüli magasságú gerincben fut tovább mintegy 500 kilométer hosszúságban. De ezeknek a folyóknak mélyen bevágódó szurdokai nagyrészt teljességgel járhatatlanok. Még ahol valamennyire kitágul is a tér, a völgyek kezdeténél, a jégár-borította hegylánc északi lejtőjének szagatott szikláit mindenkit visszaríasztanak, ha csak nem gyakorlott hegymászó. Csaknem ugyanily áthághatatlan gátat jelent a hegylánchoz dél felől csatlakozó kietlen, víztelen tibeti fennsík. Sok napi járóföldre terjed ez délnek, csaknem 5000 méter magasságban. Sem legelő, sem tüzelő, sehol. Sok helyütt még csak ivóvízre sem bukkan az ember.

Nagyon eltérő jellegűek, de éppoly meddők és zordonak a K'un-lun külső lejtői, a medence khotani szakasza fölött. Lössborította széles «fél-fennsíkok» mellett olyan területeket találunk itt, amelyeken a víz hosszantartó vajú munkája meredek szagatott hegygerincek és mély szurdokok tökéletes szövevényét hozta létre. (2. kép).

A Jurung-kás forrásvidékének jégárakkal övezett magaslataitól keletre a Tárím-medence fölött fölmeredő hegylánc 600—700 kilométernyi hosszúságban folytatódik északkeletnek. A hegylánc északi lejtőjének lába mentén mindenütt tökéletesen puszta kavicsos sivatag húzódik 60—70 kilométernyi szélességben.

A legkülső K'un-lun északkeleti része megközelítőleg azon a ponton végződik, ahol a Tárím végső szakasza elvész a Lop-nór mocsaraiban. Onnan kezdve a hegysorompó keleti irányba csap és alacsonyabbra száll. Lhása, Tibet fővárosa, több mint 1100 kilométerre van Csarkhlik kis oázisától, a kínaiak egykori San-sanjától, az egyetlen mai állandóan lakott teleptől a Tárím medencének ebben a részében. De van okunk hinni, hogy az innen alászálló utakon keresztül mégis be-betörték délről a tibetiek és más nomád néptörzsek. Ami élettadó nedvességet a Tibet és Caidam felőli magas völgyek és fennsíkok

kapnak, az Indián átvonuló monszum szél révén, vagy a Csendes-óceán felől: ez a nedvesség nem jut el a Tárím-medence végső széléig. Ezekhez csatlakozik északkeletre a hajdani nagy Lop-tenger (vagy pontosabban Lop-tó) már történetelőtti korszakban kiszáradt medre. Erre később még majd visszatérünk.

A Tárím-medence legszélső keleti végén túl a K'un-lun észrevétlenül beleolvad a Nan-sanba, a kínaiak «Déli hegyláncá»-ba. A Nan-san nyugati részén, ahol 300 km-nél hosszabb szakaszon a Szu-lo-ho teknője mentén halad: az északi lejtők szárazsága és szélről való lepusztítotttsága fizikai jelleg dolgában a K'un-lun tájképeire emlékeztet.

Keletre haladva a Szu-lo-ho teknőjétől a Nan-san középső részébe, felötlik a mindinkább nedvesebbé váló éghajlat. Világosan rávall ez arra, hogy közeledünk a Csendes-óceán vízgyűjtő területe felé, amely a Hoang-ho mentén Kanszu tartomány szomszédos részéig és Tibet északkeleti felföldjéig terjed. A nedves tengeri szelek hatása alatt bőséges növényzet díszlik ezekben a völgyekben. A K'un-lun kopárságához szokott szemet fölvidítják a széles völgyek pompás nyári legelői a Szu-csou és a Kan-csou folyók forrásai körül negyedfélezer métert jóval meghaladó magasságokban. Még tovább délkeletnek, ahol a havazás és esőzés növekedik, a Kan-csou felé vezető völgyeket gazdag erdőségek borítják (4. kép).

Itt már közel járunk a Csendes-óceánba ömlő Hoang-ho vízválasztójához s így annak a széles övnek keleti pereméhez, Ázsia szívében, amellyel könyvünk foglalkozik. Szembeszökően mutatja ezt az a megfigyelés, hogy a Kan-csou oázis szélétől kelet felé a Nan-san lába mentén már öntözés nélkül művelik a földet. A csapadék — eső és hó — már elég a termelésre. De ebből a nedvességből semmi sem éri el a tengert.

Innen vissza kell fordulnunk, hogy befejezzük körutunkat a hegyek körül nyugat felé. Az Ecin-gol-tól, amely a Nan-san vizeit vezeti le egy lefolyástalan medencébe, nyugat felé nyúlnak el a Pei-san («Északi hegyek») kopár hegyláncai és fennsíkjai. A Pei-san a Kuruk-tágh (vagyis «Szárak hegyek») turki néven ismert hasonlóképpen teljesen sívár hegyvidékben folytatódik nyugat felé. Ez megint a letelepült, sőt a nomád pásztoréletre sem alkalmas puszta terület széles övében folytatódik további hat-hétszáz kilométerre nyugat felé.

A Pei-san és a Kuruk-tágh együttvéve több mint 300 kilométer szélességű torlaszt emel északtól délnek a legközelebbi művelhető területek között. Ennek a «gobi»-nak keleti és nyugati részein itt-ott sósforrások rejtőznek a nagymértékben lekoptatott hegyláncok közötti mélyedésekben. Ez teszi lehetővé, hogy apró csoportok átkeljenek a köves sivatag keleti és nyugati részein. Az egész vidéket gyakorta végigsöprik a még késő tavasz idején is dermesztő hideg északkeleti szelek: rettegett ellenségei a sivatagot átszelő vándoroknak.

A Hámí-oázistól keletre kezdődik a T'ien-san hatalmas lánc: a Tárím-medence északi bástyafala. Megszakítás nélkül messze túl nyúlik nyugat felé a Tárím-medencén. Magasságra, szélességre jelentékenyen változó, de mindenütt erősen szembeötlő éghajlati választóvonal ez a hegység a nagy medence és a T'ien-san-tól északra elterülő vidékek között. De minden egyébben is, ami csak függvénye az éghajlatnak, elhatárolja egymástól ezt a két területet. A T'ien-sanhoz északon csatlakozó területek magukban foglalják Dzungária tágas fennsíkjait, fel egészen Szibéria déli széléig és azokat a nagy, termékeny völgyeket, amelyek közül az Ili, Narin, Julduz és Tekesz völgye a legismertebb. A T'ien-san északi lejtője mentén mindenütt határozottan nedvesebb az éghajlat. A síkokon és a völgyekben található gazdag legelők mindig csábították a pásztorkodó népeket, egymást érték itt a nomád népek hullámai a hunoktól a törökökig és tatárokig.

Jóllehet a T'ien-san hegylánc összefüggő, és szakadatlan bástyaként mered a magasba: ezt a hegybástyát helyről-helyre hágók szelik keresztül s a hágók az év tekintélyes részében lóháton és szállító állatokkal járhatók. E hágókon át járható út nyílt az északon élő nomád törzsek portyázó csapatainak, hogy alkalomadtán le-lecsapjanak a déli oázisokra és kereskedő karavánokra.

Ilyen nyitott kapuja volt mindenkor a nomádok beözönlésének a Julduz hegyi legelőiről — a turfáni mélyedménytől délnyugatra — alászálló széles Kara-sahr völgy. Ezen az átjárón át a Tárím-medence északkeleti sarkát fenyegette az ellenség. Tovább nyugatra ugyanilyen útvonalak veszélyeztették a T'ien-san-on túlról Kucsá és Kászar nagy oázisait.

A Tárím-medencét közrefogó hegysorompókról most már térjünk át magára a medencére. Óriási kiterjedéséről megfelelő fogalmat ad

az a tény, hogy mintegy másfél ezer kilométer hosszúságban nyúlik el nyugattól keletig. Legnagyobb szélessége teljes ötszáz kilométer. Bármily nagyok is ezek az arányok, az uralkodó természeti viszonyok egyformasága megkönnyíti, hogy «madártávlatból» áttekintsük és röviden leírjuk a medencében felismerhető különböző zónákat. A legnagyobb ezek között magában foglalja a kopár homokbuckák központi nagy sivatagát, a Taklamakánt.

A hófedte K'un-lun-ból alászálló számos folyó közül egyik sem tudja elevenen átszelni a Taklamakánt, kivéve a Khotan-folyót és ez is csupán a nyár egy-két hónapjában. Valamennyi többi belevész a homok e tengerébe, kisebb nagyobb távolságra a mai oázisok vagy a hozzájuk csatlakozó sivatagi növényzet vonalától. Pedig még a történelmi időkben e folyók közül nem is egy jóval messzebb északra hordta a vizét. Megdönthetetlenül igazolják ezt azok a romhelyek, amelyeket a Taklamakánban kikutattam.

E kutatások folyamán azt tapasztaltam, hogy a Taklamakán jellege egész óriási kiterjedésében mindvégig egy és ugyanaz. Elmondható, hogy ez a földkerekség legrettentőbb futóhomok-sivataga. Akárhonnan hatoljon is bele az utazó, az oázisok megművelt földjei, vagy a folyómedreket szegélyező ligetek felől, elsőbb egy olyan zónán kell átvágnia, amelyen még némi sivatagi növényzetet talál, többnyire tamariszkust, vadnyárfát és nádat a futóhomok közepén. Ennek a zónának nagyon sajátos, érdekes jelensége a tamariszkusz-kúp, ezek a kúpalakú és sokszor sűrűn egymás mellé szoruló halmok. (6. kép).

A tamariszkusz körül lassan, de szüntelenül halmozódik a futóhomok. A növény nem akar meghalni, tehát felfelé nő, amíg végre az általa felfogott homok a kezdetben egészen alacsony kidudorodásból, az évszázadok folyamán tizenöt méteres és még nagyobb magasságot elérő dombbá növekedik. Mélyebben benn a sivatagban már csak porladozó, elfehéredett, időtlen idők óta kihalt fatörzsek dugják ki fejüket a futóhomok fölé, meg azok a tamariszkusz növényzetet rejtő homokkúpok, amelyekből az élet merőben elköltözött. Végül ezek is eltűnnek a homok halálos sívárságú tengerében, amelyben a hullámvölgyyszerű mélyedések fölött helyenkint százméternyi magasságba szökő hullámgerincek tarajosodnak. (7. kép). Ezeknek a hatalmas homokhegyeknek az anyagát, az erodált löszanyagból keletkezett finom és önmagában tökéletesen termőképes port a szél vájó munkája formálta ilyené. A sivatagi medencén az év jelentékeny

időszakaitan nagy hevedséggel dúló főként északkeleti szelek folytonosan pusztítják a puha agyagos talajt, mindenütt, ahol csupasz a talaj s nem védi homokbucka vagy sivatagi növényzet.

Ezen a tájon, csakúgy, mint mindenütt a sivatagban kinyomozott romhelyeken, az egykori lakóházak, sőt az ősi gyümölcsösök és lugasok maradványai is, gyakorta szigetszerűen kimagasló terraszokon találhatóak (37, 59. kép). Magasan kiemelkednek ezek a körülöttük elterülő szélszántotta kopár talaj fölé. A falak törmeléke és a kidőlt, kihalt fatörzsek maradványai megvédték itt a talajt az elkopástól és ily módon megőrződött az eredeti térszín; körülöttük azonban egyre mélyebben és mélyebben kivájódott a talaj.

Az állandó emberi letelepülés lehetősége a Tárím-medencében, a hegyek és a sivatag között húzódó gyér oázisok szalagjára korlátozódik. A nagy központi sivataghoz viszonyítva, ez az oázisszalag fölötté kis kiterjedésű. A nagyon is száraz éghajlat következtében a földművelést csakis az öntözőcsatornák teszik lehetővé.

A csapadék hiánya folytán a legeltetés is csak a folyómenti keskeny, bozótos öveken lehetséges. Ezek pedig a történelmi időkben soha nem adtak módot számottevő nomád népség megélhetésére. Ez magyarázza meg, hogy a Tien-san északi lejtőjén egymást érő vu-szun, szaka, jüe-csi, hún, török, tatár és egyéb vándortörzsek miért elégedtek meg mindig azzal, hogy végigportyázzák és megsarcolják a Tárím-medence oázisait, de soha állandóan meg nem szállották ezeket a hegyentúli területeket.

A megművelhető föld a merő sivatag területéhez viszonyítva, bizonyára mindig elenyésző csekély volt a Tárím-medencében. A térképen látható, hogy a zöld oázisok csupán merő apró pontok és színpoltok a sárga és barna szín hatalmas vásznán. Az oázisok fizikai viszonyaiban, a száraz éghajlat következtében, mindenütt ugyanaz a felötlő egyformaság, amerre csak járunk. Ugyanazok az öntözés céljából lépcsőzetesen művelt gabona- és kukoricatáblák vagy gyapotföldek, ugyanazok a fehér nyár- és nyírfákkal szegélyezett kanyargó ösvények (5. kép), enyhe árnyat, európai gyümölcsöt kínáló ligetek és gyümölcsösök.

Látogassuk meg most a Tárím-medence keleti végében a Lop mélysíkságának végződését. Ennek a vidéknek földrajzi tekintetben legmeglepőbb jellegű tájéka az a nagy sókéreg-borította tófenék,

amelyről kutatásaim során kiderült, hogy 260 kilométer hosszúságban terjed délnyugattól északkeletnek. Legnagyobb szélessége megközelíti a 150 kilométert. A történelemelőtti korban hatalmas sóstó terült el itt. A Tárím-medence vizei táplálták a tavat, amikor Belső-Ázsia éghajlata nedvesebb volt. Már azokban a régi időkben, amikor a kínaiak megismerkedtek vele, — több mint kétezer évvel ezelőtt — ugyanilyen sívár pusztaság képét mutatta ez a terület. Nem így az a most ugyancsak élettelen vidék, amely északnyugatra csatlakozik hozzá. Ebben a sivatagban, amelyen csak sekély futóhomok takarja a kopár agyagot és szabadon munkál a szél koptató ereje: jól felismerhető kiszáradt folyómedreket fedeztünk fel. Kutatásaim megmutatták, hogy ezek a folyómedrek a rég kiszáradt Kuruk-darjá («Szárász folyó») egykori deltájához tartoznak. Ez a folyó a Krisztus előtti és utáni évszázadban a Kara-sahr völgyet öntöző Koncse-folyó vizét és a Tárím vizének egy részét az akkor részben lakott ősi Lou-lan-telepig hömpölygette. Egy meglepő vízrajzi változás az utóbbi évek során megint vízzel töltötte meg ezeket a régi medreket a pusztasivatag jelentékeny részében.

Amióta Sven Hedin, mint első, ráakadt ezek egyikére, ásatásaim a Lou-lan-terület számos romhelyén bőséges régészeti anyagot hoztak napvilágra. Teljes bizonyossággal kitűnt, hogy a Kuruk-darjá a Krisztus utáni negyedik század kezdetéig hordta vizét egészen a manapság teljesen száraz, kihalt deltáig. Régészeti leleteimből az is kitűnik, hogy ezen az egykor lakható földön és túl rajta a kiszáradt tómeder nehezen járható, sókéreggel borított síkságán (8. kép) haladt keresztül a Szu-lo-ho-tól a Tárím-medencébe vezető legkorábbi kínai karavánút. Egy későbbi fejezetben megrajzolom majd ennek a ma kimondhatatlanul élettelen tájnak igazán elriasztó képét és elbeszélem, mily fáradalmas kutatások árán sikerült kinyomoznom e rettentő sivatagon átvivő hajdankori út maradványait.

Ez az út átszelte a Lou-lan-tól keletre elterülő sókéregborította tómedencét, aztán egy északkelet felé terjedő öbolszerű mélyedésben haladt északkeletnek. Ezen az úton haladva tovább, még át kell szelnünk egy bámulatos szélvájta agyagteraszokkal környezett száraz tófeneket, amíg eljutunk a Szu-lo-ho-medence legalsó részébe, ahol a folyó deltája és a mai végső mocsarak terülnek el.

A Szu-lo-ho medencéjében nem időzünk soká, mert habár kelet-

nyugati kiterjedése meghaladja a 350 kilométert, természeti jellege csak olyan egyforma, mint szerepe a történetben. Eltekintve az aránylag jelentékeny Tun-huang oázistól, meg néhány kisebb lakható helységtől, alig találunk egyéb lakott helyet a Szu-lo-ho-medence teknőjében. A magas hegyek és puszta sivatagok közé ékelődő Szu-lo-ho-medence jelentősége abban rejlik, hogy természetes és könnyen védhető átjárót nyit északnyugati Kínából Belső-Ázsiába. Egy későbbi fejezetben elmondom, hogyan fedeztem fel és kutattam ki annak az ősi megerősített kínai határfalnak romjait, amelyet ennek az átjárónak a védelmére építettek.

A Szu-lo-ho-medencén túl a középkori kínai Nagy Fal híres Csia-jü-kuan kapujánál elérjük a legkeletibb lefolyástalan területet, amelylyel e fejtegetésekben foglalkoznunk kell. Ez a terület a Kan-csou-folyó gleccserforrásaitól és a Csendes-óceán vízvázasztójától, délkeleten, azokig a mocsaras tómedrekig terjed, amelyekben a Szu-csou-és Kan-csou-folyók egyesült vizét szállító Ecin-gol elenyészik.

Ha leszállunk a legészakibb Nansan-hegységből, elébb kies alpesi völgyekbe érünk, amelyeknek gazdag erdeit már a Csendes-óceán felől jövő eső és hó táplálja. Az erdők alján aztán jól megmívelt földek széles öve nyúlik el, a hegylánc lába mentén, ezeröttszáz-ezernyolcszáz méter magasságban.

Ez a termékeny öv a kedvező fizikai viszonyok következtében nagyon fontos «átmeneti terület» lett a történetben Kína és Belső-Ázsia között.

MÁSODIK FEJEZET.

Kínai terjeszkedés Belső-Ázsiában. — Műveltségek érintkezése.

A Nan-santól északra elterülő «átmeneti terület»-tel — ahová az előző fejezet végén eljutottunk — be is fejeztük futó áttekintését annak a hatalmas területnek, amely csaknem egy évezreden át főszíntere volt egy fontos történelmi folyamatnak: a távol keleti, indiai és nyugati művelődések egymásra hatásának és kereszteződésének.

Innen, errőlfelől kezdjük meg az egész területre kiterjedő történelmi szemlénket, hogy a politikai fejlődés főbb korszakainak rövid ismertetésével kellőképpen megvilágítsuk ezt a nevezetes folyamatot. Szerencsére, a legrégebb korszakokról igen megbízható, szabatos forrásból meríthetjük tudásunkat: a kínai uralkodók évkönyveiből.

A kínai birodalom évszázadokon át igyekezett megvédeni határait a Mongolország felől örökké fenyegető szomszédoktól: a húnoktól. Ez a védelmi háborúság a nagy Vu-ti császár uralkodása alatt (140—87. Krisztus előtt) a Nan-san északi lejtőinek elfoglalására vezetett.

A történet, azt mondhatjuk, Csang Cs'ien kalandos belsőázsiai kiküldetésével kezdődik. Ezt a fiatal tisztet a Han-dinasztiához tartozó nagy Vu-ti császár Kr. e. 138-ban kiküldötte a «nagy jüe-csik» törzshöz Belső-Ázsiába. Ebből a törzsből váltak ki később az északnyugati India ú. n. indo-szkítha uralkodói. Csang Cs'ien feladata volt, hogy megnyerje segítségüket Kína ősi ellenségei, a hsiung-nuk ellen, akik később a húnok nevéen jelentek meg Európa történetében. Ezek a hatalmas nomád törzsek, tekintélyes szövetségbe tömörülve, évszázadokon át nyugtalanították Mongólia felől a birodalom északi területeit. A jüe-csik törzsét két évtizeddel előbb elűzték a húnok a Nan-san-hegy alján levő régi birtokukból; a kiüldözöttek messze

elvándoroltak nyugat felé és új királyságot alapítottak az Oxus mellett. Csang Cs'ien küldetése kudarcot vallott. A húnok elfogták; tíz évet sínylődött a húnok fogságában. S mikor végre elérte a jüecsik törzsét, ezek nem vállalkoztak rá, hogy visszaforduljanak kelet felé és bosszút álljanak a húnokon. Jóllehet küldetése voltaképpen meghiúsult, Csang Cs'ien arra volt hivatva, hogy új korszakot nyisson Kínának a külvilággal való gazdasági és politikai kapcsolatai tekintetében.

Csang Cs'ien-nek teljes tizenháromévi távollét után másodmagával végre sikerült visszatérnie Kínába, a Tárím-medencén keresztül. Egyetlen kísérője maradt életben a száz közül, akikkel útjára indult. Részletes fölvilágosítást hozott a belső-ázsiai országokról, amelyeken átutazott: azokról a gazdag területekről, amelyek a mai Ferghána, Szamarkand, Bokhara és Balkh-nak felelnek meg, sőt Perzsia meg India még távolabbi tájairól. Ő volt az első, aki föltárta a kínaiak előtt, hogy azoknak a barbár törzseknek gyűrűjén túl, akik közé országuk a szárazföld felől be volt ékelve, nagy és művelt nemzetek élnek.

Vu-ti császár hamar megértette, mily hasznos lenne, ha Kína közvetlen összeköttetésbe léphetne ezekkel a népekkel. Az ország belső rendje és biztonsága ez alatt az erélyes császár alatt különösen kedvezett a kifelé való terjeszkedésnek.

Ennek a politikának bevallott célja az volt kezdetben, hogy utat nyisson a Tárím-medencén át az Oxus-vidék nagy területei felé. A Nan-san északi lejtője még a húnok kezében volt és ez a körülmény elvágta a természetadta országutat Kínából Nyugat-Ázsia országai felé. Ezért tehát a kínaiak erőfeszítései elsősorban ezek ellen fordultak. A háborús szerencse hamarosan megjutalmazta Vu-ti császár szívós igyekezetét. A győzelmes hadjáratok egész sora után Kr. e. 121-ben felszabadította a húnok uralma alól a mai Liang-csou és Kan-csou vidékét. Akkor a húnoknak végképpen vissza kellett vonulniok a sivatagtól északra és 115-ben az újonnan biztosított határ őrzésére a kínaiak megszállották Csiu-csuant, vagyis Szu-csou-t.

Ezt a katonai előnyomulást a Belső-Ázsiába vezető nagy útvonal mentén nyomon követte a kínai politikai küldöttségek szervezése a Tárím-medence államaiba és túl rajtuk egészen Baktriáig és Perzsiáig. Így akarták elkápráztatni ezeket az országokat Kína hatalmával és ipari gazdagságával. Semmi kétség, hogy Kína ipari ter-

mékei közt, amelyeket Csang Cs'ien missziója és egyéb küldöttségek magukkal vittek nyugatra, a finom selyemszövetek voltak a legnevezetesebbek. Ezek ettől fogva Parthián és Szírián keresztül eljutottak a Földközi-tenger partjára. E finomművű selymek hamarosan elterjesztették a hírét a «selyemszövő Seres»-nek, szerte a görög és római művelődés nagy központjaiban. A selyemkereskedelem nagy gazdasági fontosságára vall, hogy a selyemtermelés évszázadokon át féltékenyen őrzött monopóliuma maradt Kínának.

Kína nyugati térfoglalásának úttörőjét a császár magas rangra emelte és a «Nagy Utazó» névvel tüntette ki érdemeiért. Csang Cs'ien nem sokkal élte túl kitüntetését. Kínába való visszatérése után körülbelül egy esztendőre — Kr. e. 115-ben — meghalt. De a kapcsolat, amelyet megteremtett, megmaradt, sőt rohamosan élénkült az érintkezés Kína és a nyugati országok között. Kínai történelmi följegyzések tanúskodnak róla, hogy «egymás sarkában jártak» a többszáz főre szaporodó követségek végig az úton.

Kína gazdasági fejlődése érdekében nagyon fontos volt, hogy fölhasználják ezt az újonnan megnyílt útvonalat és közvetlenül elérhető új piacokat hódítsanak Kína ipari termékei s közöttük elsősorban a legértékesebbek, a selyemszövetek számára. A kínai följegyzésekből kitűnik, hogy Vu-ti császárnak ezt a nagy nekilendülését nyugat felé alapjában — a politikai törekvések mellett — gazdasági célok mozgatták. Ha nem is óhajtott volna Kína szövetségre lépni a rettegett húnok ellen olyan harcias törzsekkel, mint a jüe-csík és a vu-szunok : a nyugattal való háborítatlan érintkezés biztosítása hamarosan elkerülhetetlenül szükségessé tette volna a politikai és katonai terjeszkedést abban az irányban. A kínai küldöttségek ugyanis rövidesen rosszul jártak a Tárím-medencén keresztülvivő útjukban. Az arrafelé eső területek lakosai és apró fejedelmei egyre másra megsarcolták, sőt meg is támadták őket. Nagyobb baj volt, hogy a húnok hatalmas töretlen maradt a T'ien-san-tól északra. Rettegett hírű portyázó lovasaik időről-időre rajtukütöttek a Loulan-, vagy a Lop-vidéken át nyugat felé tartó karavánokon.

Hamarosan nyilvánvalóvá vált a katonai védelem szükségessége túl a Nan-san északi tövében meghódított területeken. Nem is találta készületlenül ez a helyzet a kínaiakat. Mindjárt az első hódítás után, amikor megszállották azt a nagy természetes «korridort», megkezdték a katonai őrállomások telepítését és egy nyugatnak tartó

védőfal építését. Ez a fal összefüggésben volt azzal a Nagy Falnak nevezett védőfallal, amelyet Si Huang-ti, a Han-dinasztia híres elődje, építtetett védelmül a hún portyázók ellen.

Semmi kétség, hogy a régibb Nagy Falnak ez a nyugati meghosszabbítása elsősorban a Belső-Ázsiába vivő újonnan megteremtett útvonal védelmét célozta. Si Huang-ti korábbi Nagy Falának tisztán olyan védelmi jellege volt, amilyen jelleget szoktunk közönségesen tulajdonítani a késő középkorban emelt «kínai falnak». Vu-ti császár fala azonban messze pillantó terven alapuló terjeszkedő politika biztosítására épült. Szembeszökő a párhuzam közte, meg a régi római birodalom határfalrendszere, a *limes* között. Egy későbbi fejezetben leírom ennek az ősi kínai határfalnak nagyon érdekes maradványait. Második és harmadik belsőázsiai utazásomban nyomoztam és kutattam ki ezeket mintegy 650 kilométer hosszúságban (70—74. kép).

Az események rohamosan követték egymást. Mint oly gyakran a történetben, a kereskedelem érdekében megindult és eleinte békés-célú előnyomulás mihamar hathatós politikai befolyás és katonai erő támogatására szorult. A kereskedelmi forgalom megkívánta a lobogó védelmét, mint annyiszor a világtörténelemben. Kína belsőázsiai politikája úgylátszik, kezdettől fogva sokkal inkább Nyugat-Turkesztán nagy, termékeny területeire szegezte szemeit, semmint a Tárím-medence elszórt oázisaira. De Belső-Ázsia ama fontos nyugati országai és Kína között nagy volt a távolság. Ebben bízva, Ferghána lakói egy kis idő múltával a kínai küldöttségeket barátságatlanul fogadták, utóbb meg már arra bátorodtak, hogy kiraboljanak, sőt felkoncoljanak egy ilyen császári küldöttséget, amely telivérv lovakért jött ide a távol Keletről.

Kína tekintélye persze gyors megtorlást követelt ekkora sérelemre. Kr. e. 104-ben Kína büntető csapatot küldött Ferghána ellen. A vállalkozás tökéletes kudarcot vallott. A «Sós mocsár»-on, vagyis a Lop-tó kiszáradt sósmedrén (8. kép) átvivő út fáradalmaitól elgyötört haderőnek csak maradványa jutott el Ferghánába. Ott egy város ostromában teljes vereséget szenvedett a sereg. Kínai forrásokban olvassuk, hogy mire a visszatérő csapat Tun-huangig jutott, alig egy-két katona volt már csak életben minden tíz közül. Hogy ezt a siralmas kudarcot helyreüssék, a kínai birodalomnak egész erejét latba kellett vetnie. Így aztán Kr. e. 102-ben Li Kuang-li

kínai tábornok 60,000 főnyi új hadsereggel kelt útra Tun-huangból, nyomában hatalmas élelmiszerszállító karaván.

Ezúttal a természet minden akadályán diadalmaskodott a kínaiak okos szervezőképessége. A kínai tábornok 30,000 emberrel eljutott Ferghána fővárosába, s ez a haderő elegendő volt a győzelem biztosítására. Ferghána népe meghódolt. Kína tekintélyét ez a nagy győzelem annyira megerősítette, hogy a Tárím-medence apró államai sorra elismerték a császári fennhatóságot.

Ettől fogva a kínai fennhatóság a nagy természetes útvonalak mentén, amelyeket a Tárím-medence oázisainak füzére szolgáltatott, szakadatlanul fennmaradt több mint egy évszázadon át, amíg csak belső zavargások Kínában meg nem döntötték a korábbi Han-dinasztia uralmát, a mi időszámításunk kezdetén.

Ez a hosszú uralom inkább volt köszönhető a kínai politikai kormányzók tapintatának és ügyességének, valamint a kínai műveltség nagy tekintélyének, mintsem a fegyverek erejének. Római szerzők írásából tudjuk, hogy a kínai iparművészet legszebb termékei — «Seres szövetei», ahogyan a selymet nevezték — szakadatlan özönlöttek ebben az időben nyugat felé.

Cserében Kína is sok idegen eredetű terméket és árucikket kapott nyugatról, leginkább Írán keleti részéből. Kínai irodalmi feljegyzések tanuskodnak erről. A Belső-Ázsiába vivő «nyitott út» e korszakában ment végbe Kína, Perzsia és India művelődésének első keveredése, amelyről a Tárím-medence romhelyeinek régészeti kutatása oly világosan tanuskodik. Mindvégig jellemző tünet ez a keveredés a mohamedán idöket megelőző kor műveltségében. Igaz, annak a civilizációnak napfényre került legrégebb emlékei nem nyulnak vissza ily régi korba. De minden okunk megvan rá föltételeznünk, hogy a Tárím-medence oázisainak földművelő lakossága már előbb is — a Kínából nyugatnak vivő nagy «országút»-nak megnyilta idején — ahhoz a fajhoz tartozott, amelynek nagyobb részt különféle indo-európai nyelveken írott okmányait és irodalmi emlékeit a Kr. utáni harmadik és negyedik század között elhagyott romhelyeken leltük meg.

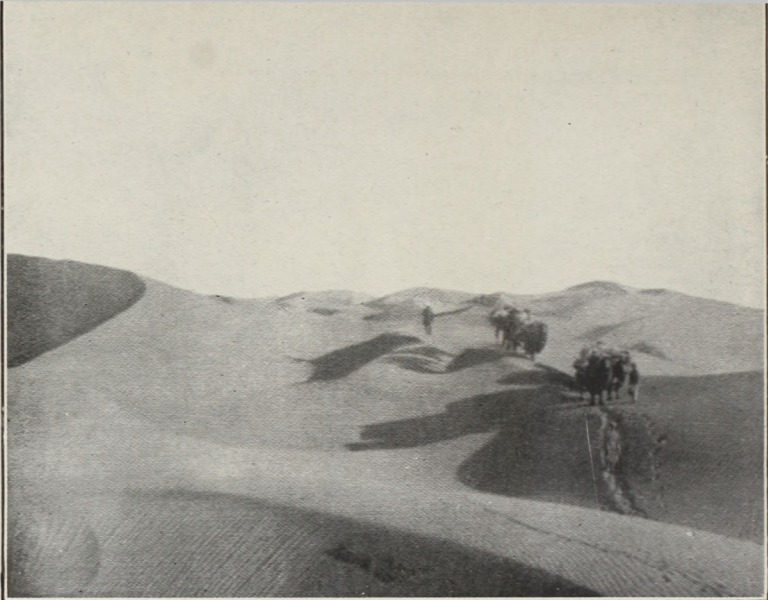
Azon a rendkívül száraz vidéken az éghajlati viszonyok mostohasága mellett ily népes telepek csakis kitűnően szabályozott öntözőművek segítségével tarthatták fenn magukat. Létük függött a belső rendtől és nyugalomtól. Ez a békés kormányzat alatt élő, állandóan letelepült nép különösen alkalmas volt a távol keletről

4. KILÁTÁS DÉL FELÉ A KHAZAN-GOL VÖLGYE FELETTI ERDŐS HEGY-
HÁTRÓL.

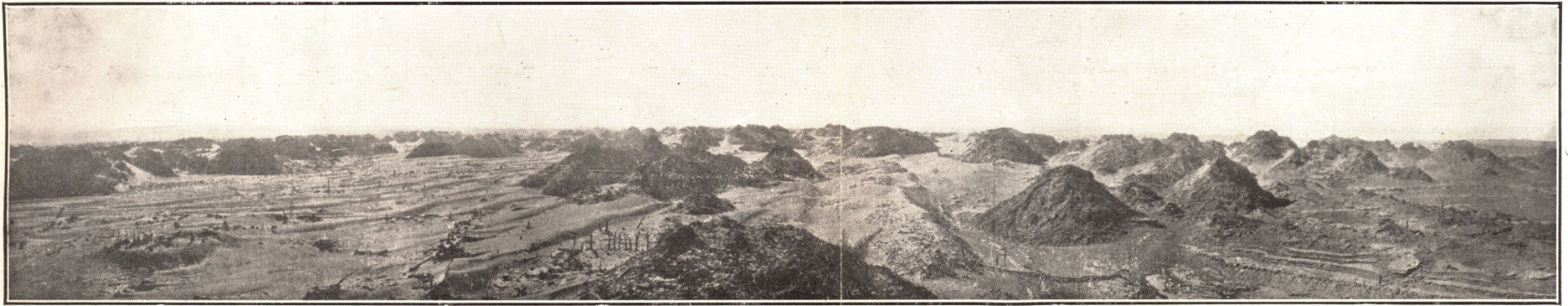
5. BORACSE BAZÁRJÁNAK BEJÁRATA, A KHOTANI OÁZISBAN.

7. KARAVÁNOM A TAKLAMAKÁN-SIVATAG MAGAS BUCKÁI KÖZT

8. TEVÉIM A KISZÁRADT LOP-TÓ MEDRÉBEN.

A

B

C

D

E

6. A NIJAI ROMHELY DÉLI RÉSZÉNEK KÖRKÉPE (L. 8., 73.—74. LAP).

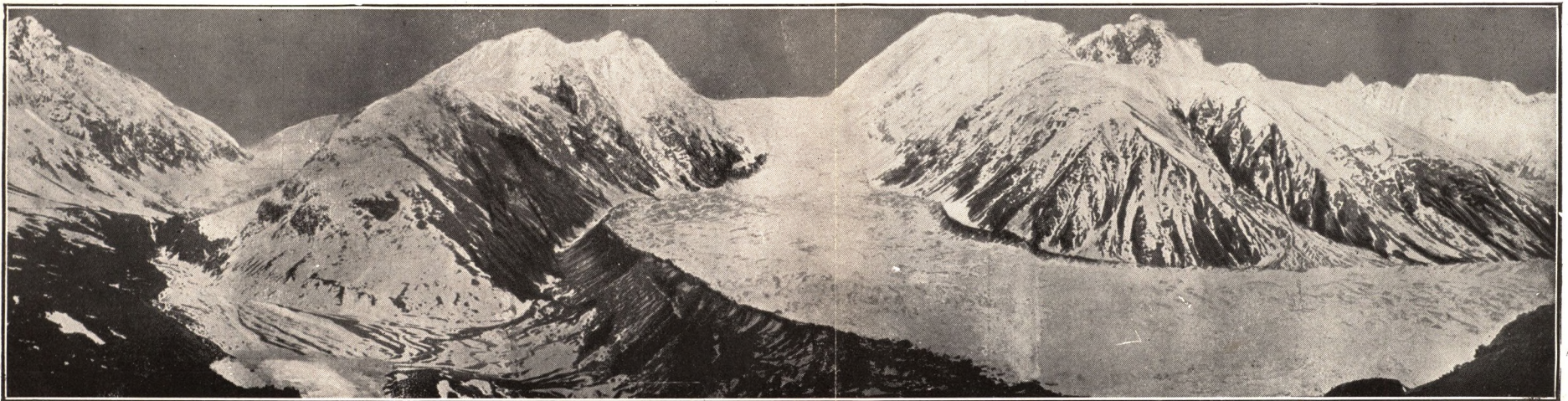
Házromok az ásatás után (A); ősi vízmedence, körülötte fák (B); száraz folyómeder hídja (C); túl rajta: kihalt gyümölcsös (D); egykori szőlő maradványai (E). L. 49. kép.

A

B

C

D

14. A DARKÓT- ÉS CSATIBOI-JÉGÁR KÉPE, A RUKANG HEGYSARKANTYÚ LÁBÁTÓL, DÉLNEK ÉS DÉLKELETNEK. (L. 30. LAP.)

Balról a Darkót-jégár. Azon visz fel az út a Darkót-hágóra (A). A hágó tetejét elrejt a bal szélső hegynyúlvány. Középpütt a Csatiboi-jégár. Legmagasabb része a Kalandar-ghum (B). A Csatiboi-tól jobbra a Kojo-zum hegyesücsről (6894 m) alászálló magas hegysarkantyúk (C). Jobbról legszélről a Tul-csúcs (6677 m) felé nyúló hófedte hegysarkantyúk.

és nyugatról érkező művelődési hatások befogadására és közvetítésére. Ez volt a fő történeti szerepe ennek a földnek. A földrajzi tényezők más tekintetben is valósággal erre a történeti szerepre utalták a Tárím-medencét. A természet, amely megtagadta a legelőterületeket a K'un-lun és T'ien-san közt elterülő roppant medencétől, oltalmazta meg ezt a földet, hogy valaha is nagy népvándorlások színhelyévé ne válhasson. Egyúttal meg is óvta ezt a földet a népvándorlásokat rendszeresen követő megrázkódtatásoktól.

De a húnok északon továbbra is veszedelmes szomszédok maradtak. Elzárták a T'ien-san északi lába mentén vivő útvonalat. Kr. e. 60-ban azután a kínaiak hatalmukba kerítették a távoleső kis Turfán-medencét is. Jól megművelt oázisai a keleti T'ien-santól délre terülnek el. Velük fontos oldalvédet kapott a Taklamakántól északra levő oázisokat összekötő kereskedelmi út.

A másik közlekedő utat, a medence déli pereme mentén Csarsanon és Khotanon keresztül, maga a természet védte a nomádok támadása ellen: a K'un-lun hatalmas bástyája s talán még inkább a hozzácsatlakozó tibeti fennsíkok szörnyű kopársága. Csak nyolc évszázaddal később, amikor Tibet félvad törzsek zűrzavarosan egymás mellett élő csoportjaiból egységesen szervezett katonai hatalommá emelkedett, érte az első támadás Kelet-Turkesztánt arrófelől.

Ha meg akarjuk érteni az okokat, amelyek arra készítették a kínaiakat, hogy szembeszálljanak a Lop-sivatagon át a nyugati vidékekre vivő kereskedelmi út elriasztó természeti akadályaival, jól emlékezetünkbe kell vésnünk a Tárím-medence birtoklásának kivételes fontosságát és értékét; mert hiszen ez az az átjáró, amely a kínaiak politikai és kereskedelmi térfoglalását nyugat felé biztosította. Az 1907. és 1914. év telén megkezdett kutatásaim lehetővé tették, hogy a hatalmas homoksivatagokon, kavicsos és sós pusztaságokon keresztül kinyomozzam azt az útvonalat, amelyen Vu-ti császár küldöttségei és csapatai jártak. A nyolcadik és kilencedik fejezetben elbeszélésem majd ezeket a kutatásokat és leírom részletesen érdekes felfedezéseimet azon az igazán elriasztó földön.

A Belső-Ázsián keresztül így megalapozott forgalom első ízben a mi időszámításunk kezdetén zavartatott meg, amikor — a korábbi Han-dinasztia utolsó rövidéletű uralkodói idején (Kr. e. 6.—Kr. u. 5.) — Kína belső rendje rohamos hanyatlásnak indult. A kínaiak hatalma egyre gyöngült a Tárím-medencében. «A nyugati országok fejedelem-

ségei» – írják a későbbi Han-korbeli évkönyvek – «széjjel töredezték és ötvenöt területre bomlottak.» A húnok hatvan éven át szabadon éreztethették hatalmukat a Tárím-medencében, örökké fenyegetve a birodalom északi részeit. Végre a határok hatásos megvédésének a szükségessége kényszerítette Kínát, hogy megújítsa terjeszkedő politikáját Belső-Ázsiában.

Kr. u. 73-ban Ming császár uralkodása alatt mozdult meg a birodalom, a húnok ellen: elvette tőlük a katonailag nagyfontosságú Hámi-oázist. Ez az oázis volt a «kulcsa» a keleti T'ien-san tövében és a Turfán-medencén át vivő északi útnak. Ezt az útvonalat a természet is arra jelölte ki, hogy legkönnyebben járható útja legyen a Tárím-medencének, ha ugyan sikerül megvédeni a T'ien-sanon túlról fenyegető nomád támadások ellen. De a kínaiak első kísérlete kudarcot vallott. Hámit csak tizenhárom évvel később foglalták el újból.

Ezalatt az idő alatt játszódtak le a Tárím-medencében azok az események, amelyek végül elvitatlanul Kína hatalma alá hajtották ezt a nagykiterjedésű átjáró földet. Pan Cs'ao, a legnagyobb katonáállamférfi Kína belső-ázsiai politikájában, újra megteremtette a tényleges császári fennhatóságot az egész Tárím-medencében. A Lop vidékén kezdve, a régi sivatagi úton haladva, fokról-fokra meghódította Khotan, Járkand és Kásgar fejedelmeit, nem is annyira a fegyverek erejével, mint inkább fennhéjázó beszéddel, ügyes diplomáciával. Pan Cs'ao jelmondata, mint a császárhoz intézett érdekes emlékirataiból tudjuk, ez volt: «Fölhasználni a barbárokat a barbárok ellen.»

Pan Cs'ao győzelmei nyomán a kínai politikai befolyás egyre terjedt nyugat felé, még a Pámírokon is túl. Diplomáciai összeköttetésbe lépett Kína a parthusokkal és küldöttséget menesztett, hogy közvetlen érintkezésbe jusson velük, a messze Szíriába. A küldöttség alighanem a Perzsa-öbölben érte el 97-ben a tengerpartot. Pan Cs'ao hajlott korában, császári kitüntetésekkel elhalmozva, 102-ben tért vissza Kína fővárosába. Kevésre rá meghalt. Kínatekintélye és hatalma akkoriban emelkedhetett tetőfokára Belső-Ázsiában.

Ebben az időtájtban utaztak keresztül *Scythia extra Imaonon*, vagyis a Tárím-medencén Maës Titianus macedóniai kereskedő megbízottai. Ezeknek a tudósításaira támaszkodnak Tyrusi Marinus és az ő nyomán Ptolemaeus, az alexandriai földrajz-író adatai azoknak

a karavánoknak az útjáról, amelyek a távol Serikéből, vagyis Kínából vitték a selymet a nyugati országokba. De a húnok betörései és helyi forrongások hamarosan felforgatták a békés érintkezésre alkalmas viszonyokat. A császári tekintély hovatovább elhalványodott a nyugati tartományokban a birodalom fokozódó belső gyöngesége következtében. Így tartott ez mintegy száz esztendeig, amíg aztán 220-ban végleg megbukott a Han-dinasztia.

Ekkoriban terelődött a római birodalomba irányuló selyemkereskedelem egyre jobban a tengeri útra, az Indiai-óceánon át a Vörös-tenger felé. A Han uralkodóház bukását a «Három királyság» korszaka követte. Versengő dinasztiaiák osztoztak meg Kínán. Ezekben a zavaros időkben nem lehetett fenntartani a tényleges kínai fennhatóságot a Tárím-medence egész területén. Mindamellett vannak rá jelek, hogy ez az átjáró továbbra is nyitva állt még a keletről és nyugatról jövő kereskedelmi forgalomnak és művelődési behatásoknak.

Bőséges régészeti bizonyítékokat szolgáltatott erre két nagyon érdekes romhely feltárása. Az egyik az a régi lakóhely, amelyet a Nija-folyó végén túl ásattam ki a sivatag homokjából; a másik romhely Lou-lan kínai állomása. Az ötödik, hatodik és nyolcadik fejezetben bővebben foglalkozom majd az ott egykor uralkodó élet sok érdekes jelenségével, az onnan kikerült bőséges leletek világában. Keltezett irományok kétségtelenül bizonyítják, hogy mind a két helyet a harmadik század végén hagyták el lakosaik, és azután mind a mai napig lakatlanok maradtak ezek az oázisok.

A nijai romhely emlékeiből különösen könnyű képet alkotni az ott egykor uralkodó életről. A helybeli tisztviselők és birtokosok házainak gondos építése (35., 37., 48. kép), ügyes készítésű bútorok és házieszközök, finom faragások (41., 43. kép), és egyéb leletek mind a művelődés magas színvonaláról tanuskodnak. A helyi iparművészet termékei erős hellén hatás jeleit mutatják; Írán keleti részéből és India északnyugati határszéléről szivárgott ez be. Buddhista vallásos tárgyak leletei bizonyítják, hogy a buddhizmus abban az időben már uralkodó szerepet játszott a Tárím-medencében honos népek vallási életében és gondolkozásában.

Az indiai művelődés erős behatása nagyon meglepően tükröződik a házak romjai alól, no meg a mellettük talált szemétdombokból kikerült írott emlékek nagy tömegében is. A nijai romhelyen százával hoztam napfényre a fatáblákra írt okmányokat. Levezetés, főleg

hivatalos iratok, szerződések, számlák, jegyzetek és hasonlók kerültek így nagy számban kezembe, valamennyi szanszkrit nyelvű és kharósthí írású. Ez a nyelv és ez az írás volt használatos az időszámításunk kezdetét megelőző és követő első századokban India északnyugati határszélén és Afgánisztán szomszédos vidékein.

Csaknem ugyanily világosan magunk elé idézhető az élet fizikai képe ezekben a régi helységekből. A gyümölcsfák és nyírfák tizenhat évszázad óta kihalt, világosan felismerhető törzsei, kerítések, «élősvények» maradványai (6., 45., 49. kép), az épületek anyaga — mind ez arra vall, hogy a gazdasági viszonyok és az éghajlat lényegében mitsem változott. Most is ugyanilyen viszonyokat figyelhetünk meg a Tárím-medence hasonló fekvésű, még lakott oázisaiban. Akárcsak a Tárím-medence jelenlegi vég-oázisaiban, azokon a régi telepeken is teljességgel az öntözéstől függött a földművelés. Akkor is szélsőséges szárazság uralkodott, máskülönben lehetetlen volna megértenünk, hogyan maradhatott fenn annyi, de annyi emlék azokból az időkből még a szabad ég alatt lévő szemétdombokban is. Pontosan ugyanilyen megfigyeléseket szolgáltatnak a régészeti kutatások a Tárím-medence többi romhelyein is. A helységek elnéptelenedését közvetlenül megelőző időkben épp oly száraz kellett hogy legyen az éghajlat, mint azóta mindig, mind a mai napig.

Ez az egyöntetű, fontos megállapítás tereli rá figyelmemet egy nagyfontosságú és sokat vitatott földrajzi kérdésre: a *kiszáradás* kérdésére. Itt éppen csak érintem ezt a problémát. Ha az éghajlat tizenhat évszázaddal ezelőtt épp olyan száraz volt, akárcsak ma, mivel magyarázzuk, hogy a föld művelése azon a két régi helyen s a többiekben is, elnéptelenedésük óta teljességgel lehetetlenné vált? Azt hiszem, már ami a Tárím-medencét illeti, hogy a folyók víztömegének megfogyatkozásában kell keresnünk a magyarázatot. Ez tette lehetetlenné a földek művelését. A víz megfogyatkozásának legvalószínűbb oka pedig az, hogy a folyókat tápláló jégárak, fenn a havasi hegyláncokban, összezsugorodtak. A jégárak összezsugorodását Sir Sidney Burrard és von Ficker professzor így magyarázzák: A jégárakban, fent a magas hegyek között tekintélyes jégtömegek vannak elraktározva. Ezek még az utolsó jégkorszak hagyatékaik. Ezek a jégtömegek a mostani interglaciális korszak enyhébb éghajlati viszonyai következtében lassan, de állandóan csökkenőben vannak. Ez a folyamat — azt is mondhatnók: «a fosszilis

jég»-nek ez a felhasználódása — elegendőképpen magyarázhatja az öntöző csatornák táplálására szükséges víz megfogyatkozását a történelmi korokban, jöllehet magának a medencének az éghajlata észrevehetőleg mitsem változott.

Foglaljuk össze ezeketán, bárha csak nagy vonásokban, milyen szerepet játszott földrajzi tényezőként a Tárím-medence, mint a Kelet és Nyugat átjárója, Belső-Ázsia történelmének későbbi korszakaiban.

Több mint három évszázadról nagyon sovány adataink vannak. A kínai uralom megszűntével a megbízható történelmi források ezekről a «nyugati vidékekről» csaknem teljesen elapadnak. Mialatt Kínát versengő dinasztiák — közülük nem egy idegen eredetű — földarabolták egymás között, a húnok a negyedik század folyamán fölkerekedtek nyugat felé, hogy végül a Duna, Rajna és a Pó vizében itassák meg lovaikat. Végül is az egész medence a tőle északra és nyugatra eső hatalmas területekkel együtt, jó egy évszázadra a húnok egyik ágának uralma alá került. Ezt a népet Nyugat-Ázsia népei heftaliktáknak vagy fehér húnoknak nevezték el.

Sem ez az idegen uralom, sem az ezt megelőző hatalmi versengés nem lazította meg a kínai civilizáció gyökereit az oázisokban és nem bénította meg a buddhista tanok és irodalmi befolyás állandó beáramlását ellentétes irányban, Írán keleti széle és India felől. A vallási és szellemi kapcsolatok növekvő megszilárdulására világot vetnek a kínai buddhista zarándokok utazásai, akik ezidőtájtban vándoroltak a Tárím-medencén át a buddhizmus szenthelyeire a távol Indiába.

A hatodik század harmadik negyedében a nomád népvándorlás új hulláma, amely a T'ien-san mentén vonult nyugat felé, egy nagy török törzsi szövetség hatalma alá hajtotta azt a hatalmas belső ázsiai birodalmat, amely addig a fehér húnok uralma alatt állott. A kínaiak *nyugati törököknek* nevezték ezeket a török törzseket. Akárcsak szövetségeseik, az északi törökök, kellemetlen szomszédai voltak a három évszázad multával 589-ben ismét egyesült kínai birodalomnak.

A kínai hatalom fokozatos megszilárdulásával, a nagy T'ang-dinasztia trónralépte után (618-ban), az északnyugati határszéleken a szigorú elzárkózás politikája csakhamar helyt adott a nagyarányú terjeszkedés politikájának. A kínai császári hatalom a T'ang-dinasztia alatt egy évszázadon át nagyobb területekre terjedt Belső-Ázsiában,

mint valaha is azelőtt. A nyugati törökök erejét már meggyöngítették a kínai diplomácia által ügyesen egymásnak uszított törzsek villongásai. Elsőnek Hámit, majd Turfánt ragadták ki a török fennhatóság alól. A nyugati törökök hatalmát 660-ban törte meg végleg Kao-cung császár hadserege. Kína ezzel igényt szerzett az uralomra az Altai-hegységtől az Oxuson és Hindúkuson túl terjedő óriási török birodalom fölött.

Abból, hogy Kína a nyugati törökök uralma alatt álló messze-terjedő birodalom örökébe lépett, csakhamar komoly bajok fakadtak. Az ú. n. «Négy helyőrség»-ben állomásozó kínai haderőknek nemcsak a Tárím-medence oázisait kellett védeniök, hanem a T'ien-santól északra terjedő területeket is. Ezek a földek csábító legelőterületei voltak a nomádoknak, s így örökös zavargásoknak színhelyévé váltak. Az Altái és T'ien-san között, amiként ma is, nem szűnt meg a nyugtalan török törzsek jövés-menése, torzszalkodása. Még komolyabb volt az a veszély, amelyet a tibetiek fenyegető magatartása rejtett magában. Katonai erejük rohamosan emelkedett akkoriban.

A nyolcadik század közepe felé új veszedelem viharfelhői tornyosultak. A tibetiek délről fenyegették a határokat és ugyanakkor nyugaton az Oxus-medencében állandó előnyomulásban volt a hódító arab uralom. A tibetiek törekedtek kezét fogni az arabokkal a közös ellenség, Kína belső-ázsiai fennhatósága ellen. Az Indus-völgye mentén előnyomuló tibetiek a mai Gilgiten és Jaszinon keresztül már átkeltek a Hindúkus jégfedte hegyláncán és így behatoltak az Oxus legfelső völgyébe. A tibetiek és az arabok fenyegető egyesülése abba a veszélybe sodorta a kínaikakat a Tárím-medencében, hogy keletről és nyugatról két tűz közé kerülnek.

E komoly stratégiai veszedelmet mindenáron el kellett hártítaniok. Ez a kényszerhelyzet készítette Kínát arra a nevezetes katonai vállalkozásra, amely Kao Hszien-csi tábornok nevét megörökítette a történelemben. A harmadik és a huszadik fejezetben elmondom ennek a történetét. Kao Hszien-csi egész hadsereggel kelt át «a Világ tetején», a Pámírokon és a Hindúkus jeges hágóján, a Darkót-hágón. Nagyszerű bizonyossága ez a haditett, hogy mily rettentő földrajzi akadályok fölött tud diadalmaskodni a kínaiak szervezőképessége.

Kao Hszien-csi expedíciója méltán nagy tekintélyt szerzett a kínai fegyvereknek. De ez a tekintély nem menthette meg a kínai haderőt Belső-Ázsiában egy nagy vereségtől. Két évvel később az

arabok és szövetségeseik, a fellázadt török törzsek, Taskend mellett tökéletesen tönkrevették Kao Hsziencsi hadseregét. 750 körül a dél felől benyomuló tibetiek elfoglalták Tun-huangot és a környező területeket a Nan-san tövében és így elválták a Tárím-medencét a kínai birodalommal való minden közvetlen közlekedéstől. A kínai közigazgatás tisztviselői és a helyőrségek elszigeteltségükben is tartottak további négy évtizeden át a Tárím-medencében. Hősies, bár homályos fejezet ez Belső-Ázsia történetében.

A T'ang-dinasztia bukását követő négy évszázad jórészt sötét korszak a Tárím-medence történetében. Tudjuk, hogy a tibeti uralom nem tartott egy évszázadig azon a vidéken és hogy az iszlám ekkoriban szivárgott be a Tárím-medence nyugati részében, a Kásgarban és más oázisokban hatalomra jutott török fejedelmek alatt. A tizedik század közepétől fogva ez a terjeszkedés fokozatosan kiszorította a buddhista tanítást és művelődést erőszakkal is, rábeszéléssel is.

A Tárím-medence északkeleti részében és Turfáni távolabb területén jóval tovább fennmaradt a buddhista vallás, a manichæusok és nesztoriánus keresztények vallása mellett, az ujjúr fejedelmek pártfogásával. E fejedelmek hatalmának s a török törzsek felszívó képességének, hogy a maguk nemzeti egységébe befogadják a meghódolt nagyobb műveltségű népek idegenfajú elemeit, tulajdoníthatjuk, hogy szerte a Tárím-medencében századok óta és maiglan is mindenütt a keleti török az egyedül uralkodó nyelv. Mindamellet a bennszülött lakosság nagyjában megőrizte a *Homo alpinus* típust jellemző testi vonásokat. Ez a szép rasszjelleg tisztán fennmaradt a Pámír-vidéki iráni nyelvű hegylakók között (133. kép); a Tárím-medence oázisaiban is alig-alig mutat keveredést az igazi török vérrrel.

A kilencedik századtól a tizenkettedikig uralkodó politikai viszonyok között a Tárím-medencében aligha lüktetett már olyan élenken a vérkeringés Nyugat-Ázsia és Kína között. A két művelődés egymásra hatása nagyon megcsappanhatott. Volt egy korszak, amelyben Kína, a T'ang uralkodók gyengülő hatalma idején és később a Szung-dinasztia idejében, tétlen védelmi politikára — ha ugyan nem a rideg elzárkózás politikájára — kényszerült Belső-Ázsiában.

A mongolok vagy tatárok nagyszabású fölkerekedése a nagy Dzsingiz-khán — Ázsia Napoleonja — alatt a tizenharmadik század első negyedében, hatalmas változásokat teremtett egész Ázsia politikai viszonyaiban. Amikor Dzsingiz-khán meghalt Kan-szuban,

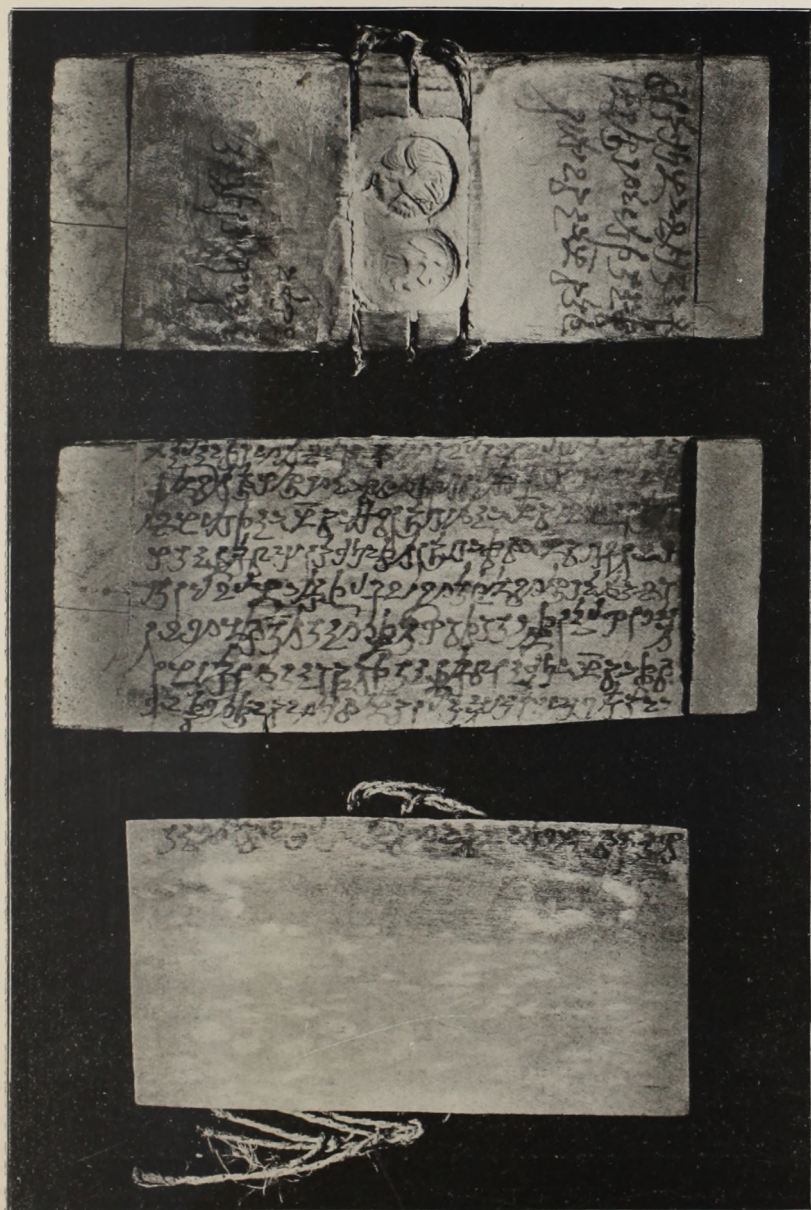
1227-ben, csudálatos hódításai már valamennyi országot egyesítették a mongol «Nagy Khán» uralma alatt a Fekete-tengertől a Sárga folyóig. Közvetlen utódai folytatták a hadjáratot s mintegy három évtizeddel később egész Kínát egyesítették ugyanazon mongol uralkodóház uralma alatt, amelynek ágai egész Belső-Ázsiát, Perzsiát és Kelet-Európa jókora részét meghódították. Az egész Ázsián végignyúló birodalom egyesítése közös fennhatóság alatt újra megnyitotta az utat a közvetlen összeköttetés és kereskedelmi forgalom számára Kína, a Közel-Kelet és Európa között.

Több mint egy évszázadon át zavartalanul áramlott kelettől nyugatig és nyugattól keletig a forgalom a T'ien-san mindkét hegy-alján átvonuló karavánutakon. A messze «Katháj»-ba igyekvő nyugati küldöttségek, kereskedők és utazók fennmaradt leírásai sok mindent elmondanak nekünk az útvonalakról és messze földekről. A részletek pontosságában, emberi érdekességében valamennyi közül messze kimagaslik Marco Polo, a legnagyobb középkori utazó halhatatlan munkája.

A mongol uralom Kína fölött, amelyet Marco Polo még teljes virágzásában látott Kublai-khán kínai császár alatt, belső hanyatlás következtében Kublai trónralépése után rövid egy évszázaddal összeomlott. A kínai Ming-dinasztia uralma lépett a helyére és ez beérte azzal, hogy szorgos ellenőrzéssel megvédje az északnyugati határokat. A szigorú elzárkózásnak ez a politikája megfojtotta a kereskedelmet. Az arabok idején a tengerre terelődött a forgalom Kína felé. Még nagyobb jelentőségű lett a tengeri út a portugálok első indiai útjai után. A nagy belső-ázsiai «országút» kereskedelmi fontossága lehanyaglott.

Így tartott ez a tizenhetedik század végéig, amikor a T'ien-santól északra letelepült oirat vagy dzungár nevű mongol törzseknek növekvő hatalma a kínaiakat újabb előnyomulásra kényszerítette Belső-Ázsia szívébe. 1755-ben sikerült csak a nagy mandzsu császárnak, Cs'ien-lungnak, közvetlen kínai közigazgatás alatt egyesíteni megint az egész Tárím-medencét és a tőle északra elterülő Dzungáriát. A kínaiak tisztán védelmi célzatú politikája, akárcsak a Han és T'ang uralkodók alatt, íme megint Kína terjeszkedésére vezetett, végig egy óriási belső-ázsiai területen, el a Pámírokig és az Altái hegyekig.

A kínai uralom mind a mai napig fennmaradt ezen a területen, mindamelllett, hogy a birodalom belső gyöngülése folyton fokozódott.

9. DERÉKSZÖG KETIČS FATÁBLÁK, KHARČSTHÍ ÍRÁSSAL, A NIJAI ROMHELY
TITKOS IRATTÁRÁBÓL.

10. BALTIT, HUNZA SZÉKHELYE, A MÍR VÁRKASTÉLYÁVAL.

II. TÁRSAIM KÖRÉBEN, MÁSODIK KUTATÓ UTAMON, CSIRÁTÓL ÉSZAKRA A SIVATAGBAN.

MAGYAI
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

12. A MALAKAND ERŐD ÉS A SZVÁT-VÖLGY ÉSZAK FELÉ.

A tungánok vagy kínai mohamedánok lázadása okozta megrázkód-
tatás a tizenkilencedik század harmadik negyedében sem vetett
véget ennek az uralomnak. Ennek a magyarázatát abban leljük meg,
hogy Kína belső-ázsiai határai a történelem folyamán most elsőízben
érintkeztek egy nagy civilizált hatalom határaival, aminő a mult
századbéli orosz császárság volt. Ez a hatalom úrrá tudott lenni határ-
széli népei fölött és fokról-fokra megfékezte őket nomád vándorlásaik-
ban. A mohamedán lázadás a Tárím-medencét egy évtizedre zava-
rokba döntötte. A teljes felfordulást a nyugat-turkesztáni Jákúb Bég
erőszakos uralma követte. Oroszország ideiglenesen megszállotta
Kuldzsát és a termékeny Ili-völgyet. Ez könnyítette meg 1877-ben a
kínaiaknak az «Új birodalom» visszafoglalását.

Az oázisok füzére a T'ien-san és a K'un-lun között ma már nem
az a nagyforgalmú nevezetes kereskedelmi vonal, ami valaha volt.
A derék, türelmes tevék, amelyek végigbaktatnak olykor-olykor e
nagy úton, éppoly szívósak és igénytelenek, akárcsak a Csang-
Cs'ien vagy Marco Polo tevéi voltak a messze hajdankorban. Amily
kicsi a forgalom, aligha fogja egyhamar a kattogó gépkocsi és a
dübörgő vasút fölváltani őket a legbelsőbb Ázsiában.

Kínának, mint belső-ázsiai hatalomnak, nagy történelmi multja
s e mult hagyományai még oltalmazzák e vidék békéjét. A jövő
fogja megmutatni, meglesz-e az ereje e hagyományos tekintélynek
ezután is, hogy elhárítsa tőle azokat a bajokat és szenvedéseket,
amelyekből kevésbé védett szomszédja, Orosz-Turkesztán oly bősé-
gesen kivette a részét a legutóbbi esztendőben.

* *A fordító jegyzete:* Amióta Stein Aurél a fenti sorokat írta, Belső-Ázsia
megint forrongásban van. A föllázadt török törzsek elfoglalták Kásgart, Urum-
csit, Turfánt és több más várost, elűzték vagy fogságba vetették a kínai hely-
tartókat, és Belső-Ázsiát önálló országnak kiáltották ki. 1933 augusztusában,
amikor ezt írjuk, úgylátszik, a lázadók a helyzet urai. A lázadók az európaiakat,
angolokat, oroszokat nagy tisztelettel kezelik.

HARMADIK FEJEZET.

A Hindúkus-on át a Pámírokra és a K'un-lunba.

A sokféle művelődési, vallási, faji és nyelvi behatások közül, amelyek végig a történeti korokon, de különösen a buddhista időkben Kínai-Turkesztánban találkoztak: az indiai hatás tükröződik legvilágosabban a Kínai-Turkesztánban feltárt romok maradványain. Van okunk hinni, hogy ezek a befolyások, közvetlenül vagy közvetve csaknem mindig India északnyugati részéből indultak ki, arról a földről, amely a Krisztus születését megelőző és követő századokban egyik fő székhelye volt a buddhista hitnek és tanításnak. Ez a határszéli vidék India és a legkeletibb Írán között, — ahol India egymást követő régi korbelti meghódítói először vetették meg lábukat — ez a föld bővült meg legjobban ifjúkorom óta.

Mindig úgy éreztem, kegyes volt hozzám a sors, hogy Kasmír csodaszép alpi tájain, ennek a határszélnek legvonzóbb vidékén találtam meg indiai pályafutásom kezdetén, ötödfél évtizeddel ezelőtt, a szilárd talajt az ízlésemnek és képességeimnek legmegfelelőbb tudományos kutatásokra és munkásságra. Ott töltöttem boldog szünidőimet régészeti kutató útjaim után, amelyeken Kasmírnek a régi szanszkrit krónikában feljegyzett történelmével összefüggő régészeti kérdéseket igyekeztem felderíteni. Még hosszabb időszakokat töltöttem ott a későbbi években, hegyi táborhelyemen, 3300 méterre a tenger színe felett, belemerülve a sokkal messzebb északra vivő kutatások eredményeinek feldolgozásába. A békés alpi magányban átéltem évek alatt s azóta is kasmíri sátramot érzem egyetlen igazi otthonnak.

Kasmír földrajzi fekvése és ragaszkodásom ehhez a hegyes-völgyes földhöz, egyaránt részes abban, hogy valamennyi belső-ázsiai kutató-utamnak Kasmír volt kiinduló pontja. Természetesen

gondom volt rá, hogy minden alkalommal más-más utat válasszak az Indus völgyét a Pámíroktól és Kínai-Turkesztán délnyugati határától elválasztó Hindúkuson — a Himálaja legnyugatibb hegybástyáján — keresztül. Mindhárom utazásomban feledhetetlen emlékeket hagyott lelkemben az átkelés a kopárságukban is oly megragadó havasi hegyláncokon át.

Első kutató utamon, 1900-ban, Gilgiten és Hunza nagyszerű hegyi tájain keresztül (10. kép) vándoroltam Kasmírból Kína földje felé. Amióta, a 80-as évek vége felé jó lovagló ösvény épült Gilgitig, hogy az indiai csapatok helyőrséget tarthassanak fenn ott, s 1891-ben Hunza és Nagar hegyi főnökségei brit ellenőrzés alá kerültek: meglehetősen ismertté váltak azok a völgyek. Harmadik utazásomon, 1913-ban olyan vonalat követtem, hogy útba ejthettem két eladdig ki nem kutatott hegyi országot: Darélt és Tangírt. Én voltam ott az első európai. Nehezen járható havas hágókon keltem át azután a Tághdumbás Pámírra a kínai oldalon. De legjobban az az útvonal nyögözte le érdeklődésemet sokféle földrajzi és néprajzi érdekességével és történelmi vonatkozásaival, amelyen 1906-ban keltem át a hegyeken, második utazásom kezdetén. Ezért hát ezen az úton vezetem el az olvasót belső-ázsiai kutatásaim színterére.

Ez az európai utazó elől politikai okokból rendszeren elzárt útvonal Peshawar kerületből, az indiai határszélről Szvát és Dír törzsi területein vezet keresztül Csitrál dard területére. Onnan a Baroghil-hágón át lehet eljutni az Oxus legfelső völgyébe és az afghán Pámírokra. Sir Harold Deane ezredes, azóta elhunyt kedves főnököm, az északnyugati határtartomány akkori főkörménybiztosa, készségesen hozzájárult tervemhez. A véletlenül kedvezően alakult politikai helyzetnek köszönhettem, hogy Afgánisztán akkori királya, Habibulláh, megengedte, hogy átvágjak országának máskülönben féltékenyen őrzött területein. Olyan váratlanul ért ez az engedély, hogy remélni sem mertem.

Kis csapatom már április végén útnak eredt észak felé. Ennél korábbi időben gondolni sem lehet az átkelésre a havasi hágókon.

Mint mindannyiszor belsőázsiai kutató utazásaimban, ezúttal is csak indiai útítársakat vittem magammal. Az indiai térképészeti hivatal — Survey of India Department — kezdettől fogva mindig készséges segítőtérképező feladataimban, ismét mellém adta kísérről egyik kitűnő bennszülött térképrajzolóját, Rái Rám Szinghet,

aki már első utamban is útitársam volt. Másik kísérőm Naik Rám Szingh volt, az első bengáli György király utász- és hidász-ezred tizedese. Ezredében egészséges műszaki kiképzésben részesült, úgyhogy igazi ezermesternek bizonyult. Az úti társasághoz tartozott Dzsaszvant Szingh, egy kángrái izmos kis rádzipút (11. kép). Ő volt térképezőmnek a szakácsa valamennyi útam. Tapintatos és megbízható ember volt. Ilyen derék indiai kísérőt kívántam mindig magamnak is. Sajnos, Dzsaszvant Szingh olyan előkelő kasztból való volt, hogy európai embert nem szolgálhatott. Így én egy mohamedán indiait fogadtam fel szakácsnak. De erről, úgyis mint szakácsról, úgyis mint emberről, jobb ha hallgatok.

Ennyit is csak azért mondtam el ezekről a személyi dolgokról, mert nagyjában ugyanezzel a szerény kísérettel jártam valamennyi kutató útam. Természetesen szükség volt még turki lovászokra és tevehajcsárookra, mihelyt kínai földön munkám igazi színterére értem és szállító karavánt kellett szerveznem az ásatásokra. De ott is sikerült állandó hűséges kísérőkre szert tennem az odavaló emberekből. Tekintve, hogy a tudományos műszerek, fényképező gép és lemezek is tekintélyes tömegre szaporodtak, s minden szükséges készletet harmadfél évre kellett számítanom, igazán örülhettem, hogy induláskor tizennégy öszvérre minden málhámat rákaphattam.

Április 27-én elindítottam karavánomat a Malakand-hágó erődjéből (12. kép). Ez az erőd védi a Szvát nagy völgyébe vívő átjárót. Amióta 1895-ben megnyílt a Csitrálba vívő fontos katonai út: a Malakand és a rajta túl nyíló völgy sok heves törzsi háborúság színtere volt.

Utazásom nemcsak messze földre vezetett, hanem vissza régmúlt időkbe is. «Stílusos» volt azokban a völgyekben kezdeni meg vándorlásomat, amelyekben több mint két ezredéve Nagy Sándor és macedónjai vonultak át India határvidékének meghódítására. Tudtam jól, hogy hajdankori művelődés emlékét őrző romok mellett visz el ez az út. Ez az ősi műveltség akkor omlott össze, amikor azoknak az utolsó uralkodóknak, akik görög fölíratú pénzeket vertek, megtört a hatalmuk és nem örködhettek többé az ország jóléte s vele együtt a buddhista szenthelyek felett.

Május 3-án a 3100 méter magas, rettegett Lovárai hágó alatt állottunk (13. kép). Hajnalban keltünk át a hágón a hólavínak alá temetett átjárón. A hólavínak egy része egészen új keletű volt s ebből

láttam, hogy csakugyan igazuk volt azoknak a hegylakóknak, akik ellenezték, hogy korábban induljunk észak felé. A hírek nem túlozták a nehézségeket. Ötven természetes embert kellett fogadnom poggyászunk szállítására. Kisebb csoportokra oszolva indultak útnak, hogy csökkentsük a veszedelmet.

Túlán kerülve ezen az akadályon, gyors menetben hatoltam felfelé a Csitrál mély völgyében a Dros-erődhez, az indiai brit haderő legészakibb előre tolt állomására. Onnan két hosszú napi menetben jutottunk el, a folyó mentén, Csitrál főhelyére. Útközben mindvégig szemem előtt csillogott a Tirics-mír 8000 méternél magasabb, hatalmas, jéglepte hegytömege.

Csitrál meredek, kopár hegyek közé rejtett kies oázisában néhány napot töltöttem, serény munkában. Embertani méréseket végeztem itt. Csitrál őslakói a dard emberfaj egyik nevezetes ágához tartoznak. A dardok régi népe mind néprajzi, mind pedig nyelvi rokonságánál fogva különös érdeklődésre tarthat számot. Ktesias, az ókori történetíró (Kr. e. 400 körül) tudott róla, hogy az achaemenidák uralma idején a dardok lakóhelye itt volt e hegyek között. De Csitrál hegyi erődeinek védelmébe menekültek ismételten más néptörzsek töredékei is, ha a maguk mentsvéraiból kiszorították őket.

Így aztán a Hindúkuson túlról ide származott iráni nyelvű hegylakóknak és a Káfirisztánból ide szökött vadkülsejű menekült népségnek embertani méreteit is feljegyezhettem. Ezek voltak az utolsó pogány töredékei azoknak a káfir-törzseknek, amelyek hegyi váraikban évszázadokig szívósan ellenállottak az afghán hódításnak és az iszlám erőszakos térítésének.

A régi világ sok-sok emléke maradt itt fenn érintetlenül: szokások, hagyományok, mesterségek, sőt maguk az épületek is. Csitrál és a szomszédos völgyek valóban elbűvölő föld az ősi indiai művelődés bűváranak. De különféle nyomós gyakorlati okok sietve készítették tovább az Oxus és a «Világ teteje» felé.

Gyors menetben igyekeztem felfelé a Járkhun-folyó mentén, Masztudz felé. Útközben régi buddhista sziklafaragványokat és a mohamedán kort megelőző időkből való erődök romjait nyomoztam ki. Különös volt megfigyelni, hogy a helyi hagyomány mily gyakran összefüggést teremt az erődök maradványai és a kínai fennhatóság homályos emlékü korszaka között. Az ilyen helyi hagyomány szívós fennmaradása ebben az ennyire elszigetelt hegyi világban igen figye-

lemreméltó, ha meggondoljuk, hogy a kínai császári hatalom a T'ang uralkodók korában ideig-óráig átnyúlt a Pámíron túlra, sőt a Hindúkustól délre. Az előző fejezetben volt erről szó.

Még érdekesebb volt utam következő szakasza. A helyszínén jártomban hamarosan meggyőződhettem azoknak a kínai történetíróknak a pontosságáról, akik legfőbb vezetőink Belső-Ázsia régi történelmében és földrajzában. Évekkel előbb tanulmányoztam feljegyzéseiket, természetesen fordításban, Kao Hszien-csi fentebb már említett kínai hadműveletéről, amikor — 747-ben — szerencsésen benyomult az akkor tibeti uralom alatt álló Jaszinba és Gilgitbe. A kínai tábornok tízezer főnyi hadseregének útvonala Kásgarból a Pámírokon át, majd pedig a Baroghil- és Darkót-hágón át vezethetett dél felé. Ez a feltevés alakult ki bennem a kínai történetírók feljegyzései nyomán. A Baroghil-hágó az Oxus legfelső völgyéből visz át a Masztudzs-folyó forrásaihoz ; innen tovább délnek a Darkót fárasztó gleccserhágója az egyedüli járható út a Jaszin-völgybe.

Mohón vágytam rá, hogy magán a helyszínén kinyomozzam ennek a nevezetes hódító hadjáratnak az útvonalát. Ez az egyetlen ismert adat a történelemben, hogy tekintélyes szervezett hadsereg valaha legyőzte azt a rettentő természeti akadályt, amelyet a Pámírok és a Hindúkusz hegybástyái állítanak a katonai műveletek elé. Ekkora haderőnek a puszta élmezése és fenntartása ebben a kopár magashegységi vadonban, ahol sehol semmi segélyforrás nem kínálkozik : akkora feladat, hogy megoldása bármely mai korbéli vezérkart is ugyancsak zavarba ejtene.

Május 17-én, kilencórai fárasztó hegymászás után jutottunk fel a Darkót-hágóra (4700 m). Küzdelmes volt a kapaszkodó, mert a egyszerű jégárat (14. kép), amelyen felfelé törtettünk észak felől, lágy hó borította, s a hólepel elrejtette a jégár veszedelmes szakadékait. Még edzett masztudzsí és vakhí vezetőim is megmászhatatlannak mondták a gleccserhágót ebben a korai tavaszban. Megfigyeléseim itt és utóbb az Oxushoz átvivő Baroghil-nyergen, tökéletesen igazolták minden földrajzi részletadat pontosságát a kínai sereg átkelésének hivatalos történetében.

Amikor fenn állottam a hágó tetejének csillogó hóborította síkján és letekintettem onnan a Jaszín völgyébe vivő meredek lejtőkre, csaknem kétezer méterrel alább : megértettem, miért húzódoztak eleinte Kao Hszien-csi katonái a további úttól, amikor idáig fel-

kapaszkodtak. A leleményes tábornok előre megérezte ezt a kényes fordulatot. Ügyes cselet eszelt ki, hogy rábírja embereit az előnyomulásra az alant tátongó mély völgyszakadékba. Jaszín lakói rémületbe estek, amikor ennek a rettentő hegybástyának a legyőzése után felbukkant közöttük a diadalmas sereg. A kínaiak könnyű győzelmet arattak. De ez, meg Kao hadicsele más lapra tartozó történet.

Sajnálkozva gondoltam rá, hogy aligha fognak valaha emlékoszlopot állítani erre a helyre, hogy hirdesse a kínai tábornok dicsőségét. Pedig, a legyőzött nehézségekből ítélve, bátran elmondhatjuk, hogy a kínai csapatok átkelése a Darkót-hágón és a Pámírokon, olyan hadi tett, amely túlszárnyalja az európai történelemből ismert híres hadvezérek — Hannibal, Napoleon és Szuvarov — átkelését az Alpokon.

Két nappal később átkeltünk a Hindúkus főláncán, a hegység legalacsonyabb nyergén, a Baroghil-hágón, mintegy 3800 méter tengerszínfeletti magasságban. A rendkívüli, kivételes havazások ebben az évben mély hóba temették a máskülönben könnyen járható hágót. A lágy hóban aligha boldogulunk súlyos málhánkkal, ha az afghán oldalról segítséget nem kapunk.

Jóleső, izgató érzés volt, hogy eljutottam íme az Oxus forrásvidékére és közel járok a hajdankori Baktria érdekes és vonzó vidékéhez, lejjebb a folyó mentén, ahhoz a földhöz, amely felé kora ifjúságom óta oly sóvárogva vágyódtam. De eljutnom oda mégsem sikerült. A mostoha politikai viszonyok között tilos föld maradt az én számomra mind a mai napig.

De kelet felé, Kína pámíri határszélére, Afghánisztán emírjének parancsára minden segítséget megkaptam, ami csak telt Vakhán szegény földjétől és népétől.

Szarhadban, az Oxus-völgy legfelső, nagyon régi telepítésű falujában, a legszivesebb fogadtatás várt rám. Sirín Dil Khán ezredest, az Oxus-menti afghán határszéli helyőrségek parancsnokát már jóideje felküldték ide tekintélyes kísérettel. (16. kép). Ez a derék öreg harcos végigküzdötte az Abdurrahman emír trónralépését megelőző és követő háborús időket. Kifogyhatatlan volt érdekes tudnivalókban Badakhsánról, Badakhsán népéről és régi romjairól. Mintha csak századokkal szállottam volna vissza a multba, amikor ezt a kedves öreg úriembert hallgattam, amint fiatalkori élményeiről regélt: hogyan rakta halomba a lázadók fejait Íszá Khán felkelése

idején, hogy rendet teremtsen, Belső-Ázsia ősi szokása szerint. Akkoriban Abdurrahman még nem ült olyan biztosan a nyeregben.

Valóságos élő történelem volt ez az öreg afghán ezredes. Szívesen elhallgattam volna akármeddig zengzetes perzsa beszédét. De aztán eszembe jutott, hogy katonai vendéglátóim már eddig is sok kényelmetlenséget szenvedtek a kedvemért. És a békés falusiak is nagyon siránkoztak már, hogy az afghán kíséret mindenüket felfalja, ha még soká marad. Elhatároztam tehát, hogy azonnal indulok tovább.

Első kétnapi útunk felfelé az Oxus mentén nagyon fárasztó volt. A téli utat — a meder mentén — elzárta már a megáradt folyó, a nyári ösvény meg még járhatatlan volt a nagy hó miatt.

Bámulatos volt szemlélni, milyen fürgén kapaszkodtak badakhsi lovaink fel és le a meredek sziklalejtőkön. Nem egyszer csak afghán kísérőink éberségén múltott, hogy poggyászuk bele nem fordult a zúgó szürke folyóba.

Egy keservesen hideg napot töltöttünk Bozái-gumbáz kirgiz pásztortanyán. Onnan ellovagoltam a Kis Pámír-tóhoz. Ez a tó 4000 méter magasságban van a «Világ tetejé»-re oly jellemző széles pusztá völgyfennsík egyikén. Egy még hóborította szerény domb-lánc — ebből a magasságból annak látszott — választott el a Nagy Pámír-tótól. Ezen túl vonul el az az út, amelyet Marco Polo követett híres utazásán a «Világ tetejének» pusztaságán keresztül. Le is írta ezt az útját szemléltetően. Hszüan-cang is, a nagy buddhista zarándok — akit kínai párfogó-szentemmé avattam — arrafelé haladt el, századokkal Marco Polo előtt, hosszú kegyeletes vándorútjáról visszatérőben India felől. Marco Polo után 1838-ban járt a nagy tónál az első európai. Én csak harmadik utazásomból hazajövet, 1915-ben, követhettem nyomdokaikat.*

Az Oxusba ömlő Áb-i-Pandzsza legfelső szakaszán, egy régi útvonalon jutottunk el a Vakhdsír-hágó alá. A hágót szegélyző jég-árakban kereste Lord Curzon az Oxus igazi forrásait. És igaza volt. Egynapi fáradalmas menetben feljutottunk a hágóra és átléptük az afghán-kínai határt. Hajnalban háromkor indultunk.

Afghán kíséretünk a hágó tövében tanyát ütött s ottmaradt. Így biztosított minket, hogy vakhí és kirgiz teherhordóink félúton

* Stein Aurél: Indiából Kínába. Budapest, Athenaeum, 1923. 116. lap.

13. A LOVÁRAI-HÁGÓ DÉLRŐL JÖVET.

15. AZ OXUS FORRÁSÁNAK JÉGÁRJAI A VAKHDZSÍR-VÖLGY SZÁJÁTÓL.

16. AFGHÁN KÍSÉRETEM A MÁLHÁVAL KÉSZÜL ÁTKELNI A BAHRAK PATAKON.

cserben ne hagyjanak. A Vakhdsírt rettentő tömegű hó borította (15. kép). Az éjjel négy fokra süllyedt a hőmérséklet a fagypont alá, a hó felszíne mégis hamarosan annyira meglágyult, hogy a kirgizek hatalmas jakjainak a hátáról le kellett szednünk a málhát s az állatokat hátrahagynunk. Csak az afghán pártfogóinktól való félelem tartotta a lelket vakhí és kirgiz embereinkben, hogy málháinkat gyalogszerrel átszállítsák a hágón. Éjfél lett, mire olyan pontra értünk a kínai oldalon, ahol tüzelőre leptünk s száraz helyre, hogy megpihenhessünk.

Ott, a Tághdum-bás Pámír fejenél elértem megint azt a pontot, ahol 1900-ban először léptem kínai földre. Ezen a magas völgyön lefelé, az alsó végen lakó szarikólok szerint évente tíz hónapig tart a tél és két hónapig a nyár. Hszüan-cang, a nagy kínai zarándok, 642-ben járt erre, több évig tartó indiai utazásából hazatérőben. Sok buddhista szenthelyre követtem már lábnyomát, most megint nyomába szegődtem, sokkal messzebb keletre vivő utamban.

Ezért nagy meglepődöttséggel töltött el, hogy lefelé vivő utamban sikerült határozottan rátalálnom arra a romdadólt sziklaerődre, amelyhez a zarándokok elbeszélése szerint az a különös ősi monda szövődik, hogy egy császári hercegnőt Kínából Perzsiába utaztában oda zártak be. Az erődítményt a Tághdum-bás folyó komor szurdoka fölé tornyosuló, csaknem teljesen elszigetelt sziklanyúlvány tetején nyomoztam ki. Kíz-kurghán — «a hercegnő tornya» — néven ismerik (18. kép). Már Hszüan-cang idejében régen romokban hevert. Az éghajlat szárazságának köszönhető, hogy ennek a mentsvárnak védőfalai még ma is világosan felismerhetők, pedig csak vályogból épültek, közben-közben boróka-fenyőgallyak szabályos rétegeivel. Messze Keleten ugyanilyen ősi kínai módon épült határfalakkal találkozunk később: a Kr. előtti második századból eredő Han-korbeli *limes* romjaival.

Tás-kurghán Szarikól főhelye. Újra meglátogattam itt a vidék régi fővárosának a maradványait. A puszta faluvá zsugorodott várost, roskatag kínai erődjével, omladozó kőfal övezi (17. kép).

Innen északkeletnek mentem tovább a közvetlen úton, a 4600 m magas Csicsiklik-fennsíkon át, Kásgarba. Utam a Muztágh-ata hatalmas hegytömegének az oldalában és apróbb hágók során át vezetett. A mintegy 290 kilométernyi utat hat nap alatt jártam meg, habár az olvadó hó és a megáradt folyók sok nehézséget okoz-

tak. Gyors menet közben is felismertem kétségtelen földrajzi és régészeti bizonyosságait annak, hogy Hszüan-cang kínai pártfogószentem ugyanezen az útvonalon járt több mint ezerkétszáz évvel előttem.

Kásgarban, régi barátom, Mr. (ma *Sir*) George Macartney vendégszerető házában a karavánom szervezésével járó tömérdek tennivaló, lovak, tevék vásárlása és egyéb feladatok rengeteg dolgot adtak. Házigazdám, az indiai kormány képviselője, mindenben készségesen segítségemre volt s nagy tekintélyével megszerezte a kínai tartományi kormány jóakarátát kutatásaim iránt. Ugyancsak nagybecsű szolgálatot tett azzal, hogy kínai titkáru ajánlotta nekem a kitűnő Csiang Szü-jé-t (20. kép). A keleti turkít, Kínai Turkesztán népének a nyelvét meglehetősen folyékonyan beszéltem már akkor. De a kínai nyelvnek — a kormányzat és a hivatalok nyelvének — komoly tanulmányozására, sajnos, sosem jutott elég szabadidőm. Igazán szerencsésnek mondhatom magamat, hogy Csiang mellém került. Nemcsak kiváló tanítóm volt és titkárom, hanem hűséges segítőtársam, mindig kész arra, hogy tudományos érdekeimért nélkülözés és küzdelmek árán is síkraszálljon.

Attólfogva, hogy némi társalgó készségre tettem szert a kínai nyelvben (sajnálatomra csak a mandarin nyelv zavaros hunani változatát tanulgattam), örökké vidám társasága nagy jótétemény volt a fáradalmas utazás és megerőltető munka hosszú hónapjaiban. Mint mikor a kis kacsát a vízbe dobják s azonnal úszni kezd, a művelt kínai ember veleszületett történeti érzékével ő is egyszerre otthonosan érezte magát a régészeti kutatásban. Kissé vézna, de azért szívóserejű volt. *Literátus* emberben, aki világeletemben hozzászókkott, hogy a já-mén-ek húsosfazekai mellett hivataloskodjék, egészen meglepő volt az a vidor nembánomság, amivel viselte a sivatagi élet nélkülözéseit és kényelmetlenségét. De ha az oázisokban kínai mandarinok vendégszerető asztalához ültünk, nagyon meg tudta becsülni az ott tálalt jó ételeket. Nagyszerű társalgó volt, jóízű beszédje az egész társaságot felderítette. Hányszor nem gondoltam vissza azóta is az én örökké élénk, odaadó kínai utitársamra! Fájdalom, régen elköltözött már túlvilági őseihez.

Amikor június 23-án elindultam Kásgarból, Khotan volt a célom: kéthetes út a karavánúton délkeletnek. Ez az oázis a történelmi idők alatt mindvégig, csakúgy, mint ma, a legfontosabb művelt terület

kellett hogy legyen a Taklamakántól délre. Amikor első utazásom idején megkezdtem kutatásaimat ezen a vidéken, a mai oázistól messze északkeletnek levő, homokba temetett, néptelen romhelyeken tártam fel először a buddhista korszak emlékeit. Nagy bőségben kerültek kezembe a leletek, de tudtam jól, hogy az érdekes régészeti munkának ezek a színterei távolról sincsenek még kimerítve, s ezért vágyva-vágytam vissza újabb, messzebbre terjedő kutatásokra a sivatagba.

Szeptember előtt azonban a síksági nyár forrósága miatt nem is gondolhattam a sivatag homokjába temetett romok ásatására. Addig tehát szabad voltam, hogy földrajzi meg egyéb feladatokra fordítsam figyelmemet.

Néhány napot töltöttem Járkandban. Ezt a virágzó oázist a hegyekből előtörő Tárím-folyó vize bőségesen öntözi. Járkandból délnek folytattam utamat, a K'un-lun-hegylánc előhegyei felé. Első utazásomról írt részletes jelentésemnek, az *Ancient Khotan*-nak nyomdai javítása és a könyv befejezésével járó egyéb írásmunka gondja, sajnos, idáig kísért. Kök-jár békés kis oázisában végeztem be ezeket a munkákat, de a mellett időt kellett szakítanom rá, hogy embertani méreteket és adatokat szerezzek a kevésbé ismert *pakhpo* hegyi törzsről (22. kép). Eleinte rettentően féltek kimozdulni hegyes-völgyes hazájukból, mintha csak fejevételről és nem fejméret vételéről, meg fényképezésről volna szó, ártatlan műszerekkel. Fáradozásokomat bőségesen megjutalmazta az eredmény.

A gyűjtött adatokból nyilvánvalóan kiderül, hogy ez a kis törzs, jóllehet csak turkí nyelven beszél, mint a lakosság többi része, végtől-végig a Tárím-medencében, magashegységi elszigeteltségében is feltűnően megőrizte annak a *Homo alpinus* rassznak testi sajátosságait, amely — a jelek szerint — valamikor a régmúlt időkben Khotanig, és még tovább keletre a Taklamakán déli pereme mentén terjeszkedett.

Eredetileg valami keleti iráni nyelven beszélhettek, mint ma is az Oxus legfelső szakaszán élő közelrokon néptörzsek: a vakhík, sughník és egyebek. A nyelveknek ehhez az ágához tartozik Khotan régi nyelve is. Bizonyítják ezt a Khotan-vidék homokba temetett romjaiból napvilágra került írásemlékek.

Mérőasztallal végzett térképező munkánk befejeztével a kopár hegynyúlványokat átszelő, kevésbé ismert útvonalon július végén

érkeztem meg Khotanba. Boldoggá tett, hogy itt vagyok megint ebben a virágzó nagy oázisban. Szerencsés első kutatásaim óta, öt évvel előbb, úgy emlékeztem vissza erre a helyre, mint belsőázsiai kedves otthonomra. Régi barátaim, odavaló törzsökös turkók és letelepült afghán kereskedők, meg a szeretetreméltók inai *ambán* — ahogyan a turkói lakosság nevezi rendszeren a kínai mandarínokat — jóleső melegséggel fogadtak. Az *ambán* készséges segítsége lehetővé tette, hogy hamarosan útnak indulhassak megint négy hétre tervezett újabb térképező munkámra a K'un-lun havasi láncába, hogy kiegészítsem 1900. évi felvételeinket, Khotantól délre. A Jurungkás forrásvidékére készültem, azokhoz a nagy jégárokhoz, amelyekből ered a folyó.

Egy 1900-ban felfedezett útvonalon, szaggatott hegynyúlványokon keresztül, augusztus közepén értük el a Nissza-völgyet s mindjárt hozzáfogtunk a K'un-lun fővízválasztójáról a völgy felé toluló hatalmas jégárak térképezéséhez (3. kép). Mindenütt szembeötlő a sziklák nagyon előrehaladt mállottsága. Nyilván a nagy hőmérsékleti szélsőségek következménye ez. A felvételek céljából megmászott hegyhátak gerincén széttöredezett, óriási, csupasz sziklarögök heverték. Mintha óriások keze hajigálta volna egy rakásra őket. Körülbelül 4300 méteren felül azonban már nem volt semmi törmelék rajtuk. A hegygerincekről aláhulló sziklatörmelék óriási tömege csaknem maga alá temette lent a jégárakat. A törmelékkel és fekete morénákkal telehintett jégárak mérföldeken át óriási sötétlő hegyi patakokhoz hasonlítottak, amelyek vad tajtékezésükben hirtelen kővé meredtek. Nagy jégesések, tátongó szakadékok mutatták, hogy a sziklatörmeléknek ez a roppant halmaza ma is állandóan nyomul lefelé, lassan, de fel nem tartóztatható. De ott is, ahol felszínre bukkant, szinte feketéllett a jég. Amikor az Otrughul-jégáron (23. kép) felküzdöttem magamat nagy nehézséggel mintegy nyolc kilométerre a gleccser nyelvétől, 5000 méter magasságba : még mindig elérhetetlen messzeségben tűntek fel előttem a 7000 méteres hegy fehéren csillogó jég- és hómezői.

Két évvel később, Északnyugat-Tibet kietlen magas fennsíkjairól jövet, felkapaszkodtam ennek a havas hegycsúcsnak az oldalában hatezer méternél magasabbra. Onnan, a vízválasztó gerincéről szemléltem azokat a firn-gyűjtő medencéket, amelyekből ez a nagy jégár fakad. Egy szakadékos gleccseren felfelé kapaszkodva értem el

a gerinc hóborította magaslatát (24. kép). Akkor vesztettem el jobb-lábam ujjait. De mindez «más lapra tartozik», ne beszéljünk róla.*

A K'un-lun valamennyi jégárját borító sziklatörmelék roppant tömegei könnyebben érthetővé teszik a gleccserek «ásatag» jegének, az utolsó jégkorszakból fennmaradt jégnek fontos szerepét az oázisok életében. Ennek a jégnek fokozatos megfogyatkozása az utolsó néhány évezreden keresztül — az előző fejezetben említett elmélet szerint — közvetlen összefüggésben van a gleccserekből táplálkozó folyók víztömegével s így azzal a vízmennyiséggel, amely a folyókból öntözésre használható az oázisokban.

Nagykiterjedésű régi morénákat nyomoztam ki a Nissza-völgy fejeinél, 4000 méter magasságban (25. kép), mintegy öt kilométerrel a Kaskul-jégár mai végződése alatt. Ezeket a régi végmorénákat finom lösz-por vastag rétegei borították. Hosszú korszakok során rakódott le ez a lepel a kavargó por felhőiből, amint ismételtén láttuk a nagy sivatagi síkságról, északra innen, ha északi szél kerekedett.

Csak ezeken a morénákon, 3800—4000 méteres magasságban, ahol valami kis nedvesség mégis mutatkozik, nem úgy, mint másutt az elriasztó hegyekben: gyönyörködhetett a szem a zöld fű és a gyér alpi virágok látványában. A völgyek sívársága, lejjebb, és a meredek sziklás és törmelékes lejtők kopársága világosan tanúskodott a rohamosan haladó *erózió*ról: a szél koptató erejéről. Hogy mily messze előrehaladt ez a folyamat, szemléltetőn mutatják a meredeken szaggatott hegyhátak s mélyen bevágódó szurdokok a K'un-lun szélső hegyeiben (2. kép).

Leírtam másutt, mennyi nehézségbe került egy régi útvonal kinyomozása a K'un-lun főláncán keresztül. Az a válságos időkben használatos út volt az, amelyen Ladákba jártak át, a tibeti fennsíkok india oldalára. De nemcsak természeti nehézségekkel kellett zembeszállnunk. Ennek a zordon hegyi tájnak egyedüli lakói félnomád hegylakók és khotani száműzött gonosztevők (21. kép). Rájuk voltunk utalva szállítás és vezetés dolgában. Sok bajunk volt velük. Mindent elkövettek, hogy megnehezítsék kutatásainkat. Nemhiába, hogy hegyi vadonuknak ez a neve: Karanghu-tágh — «a vak sötétség hegyei».

* Romvárosok Ázsia sivatagjaiban, 594—599, 605.

NEGYEDIK FEJEZET.

Az első kutatások egy homokba temetett romhelyen.

A Khotantól délre emelkedő komor hegyek között végzett földrajzi kutatások fáradságos hetei után elérkezett az idő, hogy a sivatagban eltemetett romhelyek feltárásának vonzó feladatára vessem magamat. Ebben a munkában 1900 decemberében szereztem az első tapasztalatokat, amikor első utazásomban útra keltem a khotani oázisból a homoksivatagba, észak felé. Megfigyeléseim s az első biztató felfedezések oly tanulságosak voltak és oly elevenen élnek emlékezetemben, hogy ez arra indít, elbeszélésem időrendjében visszafelé tegyek egy lépést és megkérjem az olvasót, kísérjen el erre a kezdő régészeti vállalkozásomra.

A közvetlenül megelőző heteket a khotani oázisban töltöttem. A máskülönb termékeny oázis meglehetősen kopár és pusztaságos volt akkoriban. Az év utolsó porvihara egészen elrejtette szem elől a K'un-lun hegységet, pedig külső hegylánca, ott ahol a Kara-kás és Jurung-kás folyó kilép a hegyekből, közel van az oázishoz. A vihar lesodort minden vidámszínű levelet a gyümölcsfákról és lugasokról. Ködös angliai őszi nap hangulata terjengett a termékeny síkság felett.

Sikerült határozottsággal felismerni minden buddhista szenthelyet, amelyet Hszüan-cang, kínai zarándok vezetőm látott és leírt a khotani oázisban. A századokon át állandóan megmunkált és öntözött földön természetesen misem maradt meg a vályogépületekből, legjobb esetben idomtalan alacsony romhalmok. De éltek még egyes hagyományok, amelyek arra vallottak, hogy az egykor buddhista szenthelyek vallásos tisztelete tovább él. A buddhista szentélyek helyébe mohamedán ziaratokat emeltek: «szentek» sírjait.

Khotan egykori fővárosának a helyét végleges biztonsággal meg

lehetett állapítani a kis Jótkan faluban, körülbelül félúton a két folyó között, mintegy tizenegy kilométerre nyugatra a kerület mai főhelyétől. A «kincskereső» falubeliek harmincöt év óta folyó ásatásai felderítettek egy tökéletesen szétbomlott anyagú «megművelt réteget» a folyólerakódás igen mély rétege alá temetve. Sajátságosképpen ezt a réteget főként az arany kedvéért ásták és mosták. Lemezarányat kutattak benne. Régebben meglehetősen bőségben találtak is. Ez az arany a szobrok és épületek gazdag aranyozásának a maradványa. Egy régi kínai zarándok feljegyzése szerint a szobrokat és a buddhista vallásos célú épületeket gazdagon aranyozták a fővárosban. Újabb években az arany mellett a jól értékesíthető «melléktermékeket» sem vetették meg: a régiségeket. Díszített cseréptöredékek, terrakotta-figurák, főleg majmok alakjai, vésett kövek, érmek kerültek napvilágra (26. kép).

Érdekes foglalatosság volt ilyen apró emlékeket gyűjtögetnem, és tanulmányoznom a különös módon leleplezett romhelyet, ahol ezek a leletek előkerültek: de őszintén örültem, amikor a készletek és szállítás gondos előkészítése után december 7-én, egy borongós, keservesen hideg téli nap, útra kelhettem első téli táborozásomra a sivatagba.

Három egyhangú napi menetben, lefelé a Jurung-kás mentén, jókora magasságú homokbuckák között kanyarogva, elértük a félreszó kis Tavakkél-oázist. Turdi, egy tapasztalt, öreg «kincskereső» volt kiszemelve, hogy vezetőm legyen a légvonalban mintegy száz kilométerre északkeletnek fekvő romhelyre. Badruddin Khán, a khotani indiai kereskedők főnöke — készséges barátom — ajánlotta ezt az embert; ő szokta Turdit szolgálatba fogadni, hogy régiségeket gyűjtsön neki. A romhelyet Turdi is, meg a többi khotani «kincskereső» — ezek a kalandos és nem nagyon szerencsés szerencsevadászok — Dandán-uilik néven emlegették. A név jelentése: «az elefántcsontos házak helysége».

Turdi kívül még két edzett tavakkéli vadászt fogadtam fel sivatagi utamra: Ahmad Merghent és Kászim Ákhunt. Ők voltak azok, akik Sven Hedint évekkal előbb elkalauzolták erre a romhelyre és onnan, futó látogatás után, tovább kísérték a Kerija-folyón lefelé vivő útjában. Pompás, derék szál emberek voltak, kőborgó életükben közömbössé váltak a nélkülözés iránt.

Kezdetől fogva jó hasznukat vettem, kivált mikor arra került

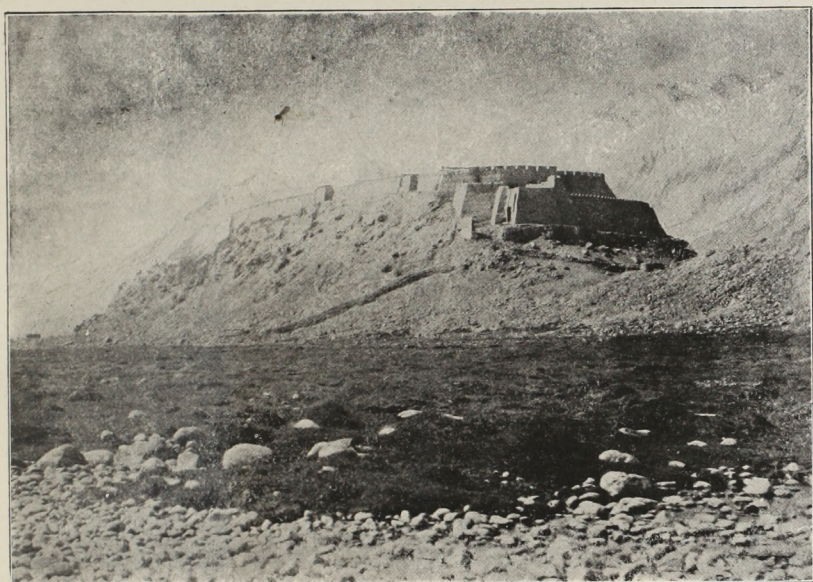
a sor, hogy munkásokat toborozzanak a tervezett ásatásokra. Az odavaló földművelők természetesen vonakodtak kötélnek állni. Írtóztak a szigorú téltől. Babonás rettegésük is elriasztotta őket, hogy olyan messzire bemerészkedjenek a sivatagba. Hiába ajánlottam búsás jutalmat, hiába adott ki P'an Ta-dzsén, Khotan barátságos, tudós ambánja (19. kép) szigorú rendeletet — két vadászom rábeszélése nélkül aligha sikerül bizalmat önteni beléjük és megtörni ellenállásukat. Harminc munkást fogadtam meg.

Nekem magamnak hét tevém volt. Ezeken kívül még tizenkét szamarat béreltem. Ennyi elég volt poggyászunk és a négy hétre való eleség szállítására. A szamaraknak az a jó tulajdonságuk, hogy megelégszenek a legszegényesebb takarmánnyal. A tevék számára csak repceolajat vittünk. Másodnaponként egy negyedliter ebből a gyalázatos szagú folyadékból csodálatosan jó erőben tartotta őket a sivatagi vándorlásokban, sokszor napokig víz és legelés nélkül. Háts lovainkat visszaküldtem Khotanba. Valamennyien gyalog jártunk.

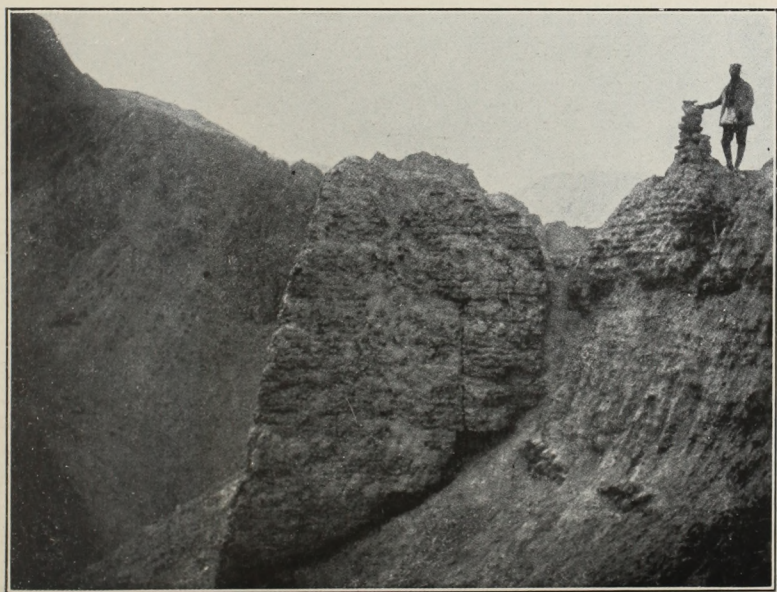
Amikor végre, december 12-én, lehető kevésre szorított málhával, szerencsésen összeszedezett munkáscsapatommal útnak eredtem, Tavakkélnek talán fele lakossága összehűződött, hogy tanuja legyen az eseménynek. Két nappal előbb egy kis előcsapatot indítottam útnak Kászim vezetésével. Kászim volt a fiatalabb a két vadász közül. Az volt a feladata, hogy kutat ásson az alkalmas sátorhelyeken. Lábuk nyoma volt a vezetőnk.

Az első két nap, azután hogy eltávolodtunk a folyótól, alacsony homokbuckák közt vándoroltunk. Azután sem nőttek meg a buckák akkorára, mint későbbi sivatagi átkeléseimben tapasztaltam. De azért bizony lassan haladtunk a futóhomokban. Kímélni is akartam súlyosan megterhelt tevéimet, hogy túl ne erőltessék magukat. Óránként mindössze két kilométert téttem velük.

Az eleinte sűrűn mutatkozó tamariszkusz- és nádcserjék már a második nap megritkultak útunkban. A vad nyárfa pedig, az egyetlen más élőfa, teljesen eltűnt. Szerencsére helyenkint apró kúpszerű homokhalmok mutatkoztak s ezeket sűrűn nőtte be a tamariszkusz-cserje. Száraz gyökere kitűnő tüzelőnek bizonyult. A dombok tövében gödröt vájt a szél. Ezeket mélyítette ki Kászim az embereivel, míg csak víz nem fakadt bennük. Ott ütöttünk tanyát. Az első két tanyahely kútjában kevéske vizet találtunk jókora csapatunk számára.

17. TÁS-KURGHÁN KÍNAI ERŐDJE, A FOLYÓ BALPARTJA KÖZELÉBŐL.

18. KIZ-KURGHÁN FALÁNAK ÉS ERŐDJÉNEK ROMJA, DÉLNYUGATRÓL.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS ÉS
KÖNYVTÁRA

19. P'AN TA-DZSÉN, AKSZU TAO-TÁJA,
RÉGI PÁRTFOGÓM ÉS BARÁTOM.

20. CSIANG SZU-JE, KÍNAI TITKÁROM
MÁSODIK UTAZÁSOMBAN.

21. KHOTANI SZÁMŰZÖTTÉK ÉS TÁGHLIK PÁSZTOROK KARANGU-TÁGHBAN.

22. PAKHPU HEGYLAKÓK KÖK-JÁRBAN.

25. A NISSZA-VÖLGY TETEJE TAM-ÖGHIL LEGELŐIRŐL,

MARSA

TROVATIĆI - SADRŽAKA

KOMITATA

23. AZ OTRUGHUL-JÉGÁR VÉGSŐ SZAKASZA, A NISSZA-VÖLGY FEJÉNÉL, A JÉGÁR NYUGATI OLDALÁVAL SZEMKÖZT HÚZÓDÓ GÖRGETEGES LEJTŐRŐL (4500 M) FELVÉVE.

A B C D E F

24. KILÁTÁS A FŐ K'UN-LUN LÁNC VÍZVÁLASZTÓJÁNAK HAVAS NYERGÉRŐL, A KARA-KÁS LEGFELSŐ VÖLGYÉTŐL ÉSZAKRA, KB. 6000 M MAGASSÁGBÓL.

A körkép a látóhatárnak kb. felét öleli fel. Az A-val jelölt hegygerinc legmagasabb csúcsa 7037 m (a csúcs nincs rajta a képen). B csúcs 6634 m; az alatta levő völgy alighanem Johnson «Jangi-daván»-jára visz fel. A délebbre levő völgyeken túl (C) ellátni a magas tibeti fennsík száraz sósó-medreireig. A D-vel jelölt völgy felett látható a Kara-kás folyó legfelső szakaszát délről szegélyező hegylánca. Az E-vel jelölt s a K'un-lun gerincéhez tartozó havas kupola magassága kb. 6400 m. Alul az előtérben a vízvezető havas nyerge (F).

az is kesernyés volt, alig-alig iható. Sajátságos, mentől jobban távolodtunk a folyótól, annál élvezhetőbb lett a kutak vize.

A sivatag tele beköszöntött egész zordonságában. Nappal, menetközben mégcsak tűrhető volt. Habár a hőmérséklet árnyékban sosem emelkedett a fagypontra fölé, szélcsöndes idő járt és kényelmetlenség nélkül élveztem a sivatag kellemes tiszta levegőjét. Mint mindig, amikor tél idején igazi sivatagban jártam, s csendes volt a lég: felűdített a sivatag semmi élőtől nem háborgatott nyugalma és tisztasága.

De éjszakánként, amikor a Fahrenheit-hőmérő higánya leszállt a nulla fokra, sőt tíz fokkal a nulla alá (18—23 Celsius-fok a fagypontra alatt): kis sátram — hiába volt külön gyapjúszövet bélése — bizony didergős lakásnak bizonyult. Kis «sarkvidéki» kályhámban még benne parázlott a zsarátnok, a hőmérő már hat fokra (három-négy Celsius fokra) zuhant a fagypontra alá. Ilyenkor le kellett mondanom az írásról. Beburkolódtam tábori ágyam meleg takaróiba. *Des*, kis foxterrierem, turki néven *Jolcsi Bég* («utazó úr») már régen ott keresett védelmet a fagy elől, pedig pompás kásmíri bundában járt.

Sivatagi vándorlásunk negyedik estéjén az előre küldött csoport két embere állított be tanyánkra azzal a hírrel, hogy Kászim eltévedt: nem találja a romokat. Most aztán az öreg Turdin volt a sor, «kincs-kereső» vezetőmön, hogy megmutassa, mennyire otthon van ebben a sivár pusztaságban, habár csak egyszer járt eddig Dandán-uilik romjainál errőlfelel. Már eddig is többször említette menetelés közben, hogy Kászimék nagyon messze elkanyarodtak észak felé, de vagy társa iránti zsidánybecsületből, vagy pedig büszkeségből nem erőltette rám tanácsát. Most, hogy a tavakkéli vadászok maguk is megvallották tájékozatlanságukat s hogy nem tudják kinyomozni a romokat, Turdi ráncos képén felragyogott az elégedettség. Rövid kérdezősködés után megállapította, meddig jutott el az előcsapat. Reggel aztán visszakülte a két embert Kászimhoz, pontos utasítással, hogy merre menjenek tovább.

Az öreg Turdi harminc évi kóborlás tapasztalatával s talán veleszületett ösztönével — hisz már apja is «kincs-kereső» volt — mindig pontosan tudta, merre menjen, ott is, ahol a homokbuckák halotti egyformaságában semmi tájékoztató jelet nem vettünk észre. Néhány magas homokbucka tövében elhaladva, másnap este olyan helyre vezérelt bennünket, ahol a mély homokból holt fák törzsei meredeztek ki. Bármily összeszikkadtak és elfehéredettek voltak is,

Turdi és embereink felismerték köztük a fehér nyárfát, fűzfát és más ültetett fákat, kétségtelen bizonyítékait annak, hogy elértük a hajdankori földművelés határát.

Egy meredekpartú mélyedésben, két-három kilométerrel odább délkeletnek, sikerült kutat ásnunk. Ott ütöttünk tanyát. Másnap reggel néhány kilométerrel délebbre, Turdi vezetésével romokban heverő épületek közé értünk. Ez volt Dandán-uilik romhelye.

Későbbi felmérések bizonyossága szerint az apró csoportokra szétosztott házmaradványok harmadfél kilométer hosszú s félekkora széleségű területet foglalnak el. A romhely hosszabb tengelye észak-déli. Alacsony homokbuckák között találtunk rá az épületek kétségtelenül igen régi korbeli maradványaira. A szalmával kötött vályogfalak, ott ahol a szél elfújta a védő homoktakarót, csaknem a földig le voltak omolva. Másutt is csak arról lehetett rájuk ismerni, hogy a futóhomokból cölöpök sorai dugták ki fejüket. A szabadon maradt épületmaradványokon mindenütt meglátszott a «kincskeresők» turkálásának a nyoma. Sokhelyütt túlságosan is szembeszökő volt, mennyi kárt okoztak ezek a régiségkutatók «működésükkel».

Turdi jól emlékezett mindenre ezen a helyen; tréfásan az *ő falujának* neveztük el. Útbaigazításával gyorsan átkutattam nagyjából a romokat. Már az első futó vizsgálatra kétségtelenül megállapítható volt a romok természete és megközelítő kora. Turdi és atyafisága (27. kép) amúgy felületesen sok ház romjait kiszabadíttatta már régebben a homokból. Az erősen megrongálódott falakon könnyen felismertem Buddhák és bódhiszattvák alakjait ábrázoló falfestmények maradványait. Semmi kétségem nem volt már ekkor, hogy buddhista szenthelyek romjai közt járok. A falfestmények stílusa az iszlám bevezetését közvetlenül megelőző századokra vallott. Valószínű, hogy akkortájt haltak ki ezek a szentélyek és néptelenedett el a telep. Megerősítették ezt a törmelékkel teleszórt környéken felszedegedett keltezett kínai rézpénzek a 713. és 741. év közötti évekből.

Az öreg Turdi egészen otthonosan érezte magát ebben a pusztai környezetben. Gyakran megfordult itt gyermekkora óta. Kitűnő emlékezőtehetsége tüstént felismerte azokat a helyeket, amelyeken ő és mások munkálkodtak már annakelőtte. Szerencsére soha nem volt annyi eleségük és szállító állatjuk, hogy hosszabb időre megszállják a romhelyet és feltárják a mélyebben eltemetett romokat.

Tanyámat ilyen érintetlenül maradt romok közelében ütöttem fel.

A tevéket legelészni küldtem kelet felé, a Kerija-folyó mellé. A szamarakat visszaküldtem Tavakkélbe. Embereimmel pedig hozzáfogtam az ásátásokhoz. Két hétig tartott ez a serény munka. Boldog napok, csupa érdekes lelet és növekvő tapasztalatszerzés.

Egy kicsiny négyzetalakú épület romjaival kezdtem meg az ásátásokat. Turdi annak idején ezt is kikezdte a maga módján. Ő But-kháná-nak, «bálványház»-nak nevezte. Jó félméteres homoktakaró fedte a romokat. Ennek és más kis szentélyeknek a feltárása hamarosan megismertette velem az ilyenféle szentélyek jellegzetes építésmódját. Az építmény közepe mindig négyszögletű helyiség, a cella. A cellát minden oldalról külső falak övezik, egyenlő távolságra. Ez a körülfutó folyosó (28. kép) a szertartásos körülvonulásra szolgált (*pradaksina*), indiai vallásos szokás szerint.

A szalmás vályogból épült falak mind tempera-festésű képekkel voltak ékesítve. Abból a kevésből ítélve, ami megmaradt belőlük a falak legalsó részén, ezek a képek többnyire életnagyságúnál nagyobb Buddha-alakokat ábrázoltak vagy buddhista szentek apró alakjait, hosszú sorokban egymás alatt, mintegy hálószerűen. Néha legendás jeleneteket (29. kép), vagy a nagy Buddha-alakok lába előtt térdeplő adományozók képét festették rá a falakra. Ezeknek a képeknek persze csak alsó részei éltek túl az évszázadokat. A magasabbról lehullt apró sztukko-dombormű maradványokban Buddhák, bódhiszattvák, lebegő gandharvák — afféle buddhista angyalok — képmásait ismertem fel.

A falfestmények és domborművek stílusa félreismerhetetlenül rávallott az India legszélső északnyugati tájain időszámításunk első századaiban virágzott görög-buddhista művészettel való rokonságra. Ennek a művészetnek az alkotásait a hajdankori Gandhárában — a mai Peshawar kerületben — és a szomszédos afgmán-indiai határszélien feltárt buddhista szentély-romokból nagy számban napvilágra került szoborművek tették ismertté.

A messze Khotan buddhista szentélyeinek ezek a művészi emlékei persze sokkal későbbi időből valók, mint az a hellenisztikus művészeti hatás, amely India nyugati határszélién a buddhisták szent legendáinak első ábrázolásaiban felismerhető. De a hellén művészeti stílus befolyását ezek a khotani emlékek is ugyanily világosan tükrözik.

Nem kísérelhetem meg itt a jobb karban fennmaradt szentélyek

érdekes művészi emlékeinek részletes ismertetését. Csak röviden utalok rájuk.

A belső cellák közepén rendszeren egy sztukkóval gazdagon díszített talapzatot találtunk. Buddha óriás szobra állott rajta valamikor (28. kép). A szobornak csak a lába maradt meg, ebből következtethetünk méreteire.

Egynémelyik szobor talapzatának a tövében festett fatáblákat találtam, odatámogatva, ahogyan fogadalmi ajándécul álogatták oda őket kegyes zárándokok.

A festett fatáblácskákat később gondosan megtisztogatták a British Museumban. Akkor derült ki némelyikről, hogy igen érdekes legendai jeleneteket ábrázolnak. Egyikük például egy furcsa patkányfejű istenséget (30. kép).

Ezt az alakot bajos lett volna megmagyaráznunk, ha Hszüan-cang khotani feljegyzéseiben meg nem örökíti a szent patkányok és királyuk történetét. A hagyomány szerint ezek a patkányok elpusztították a betörő húnok lovainak szerszámjait s ezzel megmentették az országot az ellenségtől. A húnok vereséget szenvedtek. Sikerült kinyomoznom, hogy ma is él még ez a monda, a mohamedánoknak megfelelő változatban, ugyanott, ahol Hszüan-cang említi: a nyugat felől Khotanba vivő karavánút mentén.

Még különösebb volt talán későbbi felfedezésem, hogy a festett táblácskák egyike azt a kínai hercegnőt ábrázolja, aki — Hszüan-cang elbeszélése szerint — elsőnek honosította meg a selyemtenyészést Khotanban. A zárándok korában éppoly virágzó ipar volt ez, mint manapság. A hercegnő — a hiedelem szerint — fejdíszébe rejtve lopta be titkon az első selyemhernyó-petéket Kínából, mert szigorúan tilos volt a kivitel. Ezért a kegyes cseléért később istenítették új hazájában és emlékének szentelt híres szentélyt építettek a főváros közelében. A zárándok meg is látogatta ezt a szentélyt.

A hercegnőt ábrázoló festett tábla (31. kép) titka sokáig megfejtetlen maradt. A kép közepén pompásan öltözött nőalak van, fején magas fejdísz, jobbról-balról mellette térdelő lányok. A hosszúkás falemez egyik végén kosár, benne gyümölcsnek látszó tárgyak, másik végén még egy tárgy, amely azonban nagyon elmosódott s eleinte bajos volt megérteni, mi is lehet.

A rejtély akkor oldódott meg, amikor felismertem a baloldali mellékalak kézmozdulatának jelentését. A lány jobbkezevel a hölgy

fejdíszére mutat. Ez alatt a fejék alatt csempészte be a hercegnő a selyemhernyó petéjét Kínából. A gyümölcsre emlékeztető valami a kosárban: a selyemgubók, az elmosódott tárgy a kép másik végén a szövőszék, a legombolyított selyem szövésére.

Tíznel több épületromot nyomoztam ki és tisztítottunk meg nagy gonddal a homoktól. Néhány közülük kis buddhista kolostorhoz tartozó épület volt. Csak legalsó helyiségeik maradtak fenn. Itt találtuk az első papiros kéziratokat, előbb hosszú, egyes lapokat, majd egész kötegbe fogott lapokat (33. kép). Azonnal felismertem, hogy régi indiai bráhmí írású buddhista szövegek. Egy részük szanszkrit nyelvű volt (Indiának ez a klasszikus nyelve volt az északi buddhizmus egyházi irodalmának a nyelve), más részük pedig egy eladdig ismeretlen nyelven volt írva. Ez volt Khotan bennszülötteinnek egykori nyelve, mint később kiderült.

Az írás, a kéziratok alakja és elrendezése Indiából, a buddhizmus ősi honából való eredetre vallott. De a hajdankori Khotan nyelvéről, hivatott tudósok — részben már az odavaló «kincskeresők» korábbi leletei nyomán — megállapították, hogy iráni nyelv, és pedig közel rokon azzal a nyelvvel, amelyet időszámításunk első századaiban beszéltek az ősi Baktriában és egyebütt az Oxus középső tájain. Tudjuk, hogy a buddhista hit és tanítás igen korán behatolt a mai Afgánisztánon át Kelet-Íránnak említett vidékére és semmi kétség, hogy a buddhizmus és a vele összefüggő indiai műveltségi hatások jó-részt azokon a tájakon keresztül szívárogtak el legkorábban a Tárím-medencébe. Kimutatható, hogy a buddhista hit és szentábrázolás, terjeszkedése közben, iráni elemeket olvasztott magába.

Ez a folyamat igen szembetűnő módon mutatkozik meg azon a meglehetősen ép állapotban megmaradt érdekes festett fatáblán (32. kép), amely a feltárt templomfülkék egyikében került napfényre. Fogadalmi ajándék volt ez. Egyik oldalán egy hatalmas férfi, egészen perzsa vonású, perzsa viseletű, de nyilvánvalóan buddhista istenséget ábrázoló alakja. Sűrű, fekete szakállas, pirosposzsgás arca merőben elüt mindattól, amit addig láttam buddhista szentek ábrázolatain. A tekintélyes, kacskaringós bajusz és bozontos fekete szemöldök fokozza az arc marcona tekintetét. A hosszú fekete fürtű fej fölött magas arany korona emlékeztet Perzsia szaszanída «királyok királyának» fejdíszére. A karcsú derékon, amely a férfi-szépség hagyományos perzsa eszményét testesíti meg, hímezett zeke feszül. A lábon hosszú-

szárú fekete csizma. Derekaról rövid görbe kard fityeg alá. A nyakról lelógó, hullámosan fonódó kendő körülcsavarodik a karon, ahogy rendszeren látjuk a belső-ázsiai bódhiszattva-alakokon. S akárcsak azok a bódhiszattvák, az istenség itt is négykarú. A négy kéz közül három az istenség szokásos «kellékeit» tartja. Közülük kettő határozottan felismerhető. Egyik egy kehely, a másik dárdahegy. Mind a kettő kétségtelenül világi jelkép.

A festett fatábla másik oldala furcsa ellentétül ördögi tekintetű, szembeszökően indiai jellegű háromfejű alakot ábrázol. A test sötét-kék húsa — meztelenségét mindössze derékban fedi el egy lelógó tigrisbőr — a keresztbe vetett lábak alatt elnyúlt két bika és a négy kézben hordott jelvények: mindez valami indiai istenséggel való rokonságra emlékeztet, aminőket az indiai *tantrák* misztikus könyvei vezettek be a hindúizmusba. Tárgy és stílus tekintetében olyan távol áll ez a kép a falemez másik oldalának perzsa bódhiszattvájától, hogy ugyancsak zavarba ejtő volt összefüggést keresni a kettő között.

A két alak és egymás mellé helyezésük magyarázatának a titka másfél évtizeddel később oldódott csak meg, amikor harmadik belső-ázsiai utazásom vége felé kikutattam egy tekintélyes romhelyet Perzsia délkeleti határszélén, a szisztáni Hámún-mocsarak felett emelkedő Kóh-i-Khvádzsa dombon. Ott fedeztem fel, sajnos, nagyon megsérült állapotban, egy későbbi fal mögé rejtett nagy falfestményt. Alsó füzérdíszé hódító jelenetet mutat, amint egy méltóságos testtartásban terpeszkedő, marcona vonású fiatal férfinak fogadalmi ajándékokat mutatnak be. Az alak felemelt jobb kezében ökörfejes görbe buzogányt tart. A buzogány alakja pontosan megfelel annak a híres ökörfejes *gurznak*, amelyet Rusztem a perzsa hősmonda főhőse hordozott elmaradhatatlanul hozzátartozó jelvényként azidőbeli perzsa képmásain.

Semmi kétség, hogy a kóh-i-khvádzsai falfestmény főalakja Rusztemet ábrázolja, akit a perzsa nemzeti hősköltemény, Firdúszi Sáhnámé-ja kifejezetten Szisztánnal hoz kapcsolatba. Ha összehasonlítjuk alakját a dandán-uiliki «perzsa bódhiszattva»-val, a különös bódhiszattva-alak felső jobbkezeiben tartott tárgyban felismerjük Rusztem buzogányát. Jóllehet a kép nagyjából elmosódott, a tárgy görbe nyelének végén felismerhető a buzogány feje.

A kóh-i-khvádzsai falfestménnyel való összehasonlítás meg-

érteti velünk a dandán-uiliki fatábla másik oldalán ábrázolt három-fejű ördögi alak jelentését is. A freskón ugyanis Rusztem egy mindenben hasonló háromfejű alak felé fordul, amely felemelt kézzel fejezi ki hódolatát. Ez az alak minden valószínűség szerint egyike azoknak az ördögi ellenfeleknek, akiket Rusztem a perzsa hőskölteményekben megénekelte hagyomány szerint súlyos viadal után győzedelmesen kényszerített, hogy királyának meghódoljon. Ez az összefüggés megmagyarázza, hogyan került a két kép ugyanarra a dandán-uiliki festett fatáblára.

Az istenített iráni hős bevonulása Khotan helyi pantheonjába, szemléltető példa arra, hogyan tapadnak újabb és újabb elemek a Belső-Ázsia felé terjeszkedő buddhista kultuszhoz. Még érdekesebb világitásba helyezi ezt a példát az, hogy a kóh-i-khvádzsai falfestmény a hetedik században végződő későbbi szaszanidák korából ered s így egyidős a dandán-uiliki szentélyekkel.

Az időpont, amikor Dandán-uilikut lakói átengedték a sivatag homokjának, világi jellegű kéziratmaradványok időadataival is ellenőrizhető. Lakóházak — valószínűleg szerzetesi szállások — romjai közt bráhmí-írású, vékony papirosra írt apró lapok kerültek napvilágra. Későbbi vizsgálatkor kiderült, hogy ezek az okiratok khotani nyelvűek s kisebb helyi ügyletekre, kölcsönökre és rekvirálásokra vonatkoznak (33. kép).

Ezeknek az iratoknak, úgyszintén a vallásos buddhista kéziratoknak írástudományilag megállapítható jellege nagy valószínűséggel a nyolcadik századra utal. Ennek a megközelítő időadatnak megállapítása főként az elhunyt dr. Hoernle tudományos vizsgálatainak köszönhető. Hoernle, egyik legrégebb és legkészségesebb munkatársam, a szerzetesi szállások romjaiból napfényre derített kínai okmányok egész sora alapján (34. kép) jutott erre az eredményre.

Chavannes professzor, a nagy párizsi sinológus, a kínai írás- emlékek elemzésében mindig megbízható útmutatóm, akinek halálát oly mélyen fájlalom, megvizsgálta ezeket az iratokat és megállapította róluk, hogy tartozások behajtására vonatkozó kérvények, apró kölcsönök kötelezvényei, egy kisebbrangú odavaló tiszt jelentései és máseffélék.

A kínaiak fejlett történeti érzékének köszönhető, hogy — amint ez várható volt — a leleteken pontos keltezését találunk. Valamennyi a 781—790. közti évekből ered. A helység kínai nevét is meg

tudjuk az iratokból: *Li-szie*. Az egyik kolostor neve: *Hu-kuo* («országvédő»).

Úgy látszik — bármily különös — hogy egyes szerzetesbarátok szépen összeegyeztették a pénzkölcsönzés mesterségét vallásos foglalkozásukkal. Egyik okmányban meglettük a kolostor felügyelő papjainak névsorát. Ezek a nevek kínai hangzásúak. De már a kölcsönvevők és kezesek kínaira átirtnévei arra vallanak, hogy a nép, amely a monostort fenntartotta, nem kínai volt.

Az iratok igazi értéke a pontos keltezés. Tartalmukból s abból, hogy hol és miképpen akadtunk rájuk, a konyháknak és szállásoknak szolgáló földszínti helyiségekben elszórt szemét között, bizonyossággal következtethetünk arra, hogy legfeljebb néhány évesek lehetek ezek az iratok akkor, amikor a lakosság végleg elhagyta ezt a helyet. Vagyis, hogy az írások keltezése nagyjából megadja a telep elnéptelenedésének időpontját. Megerősíti ezt az is, hogy a helyszínen lelt kínai rézpénzek között is a legkésőbbi dátum Kr. u. 760-nak felel meg.

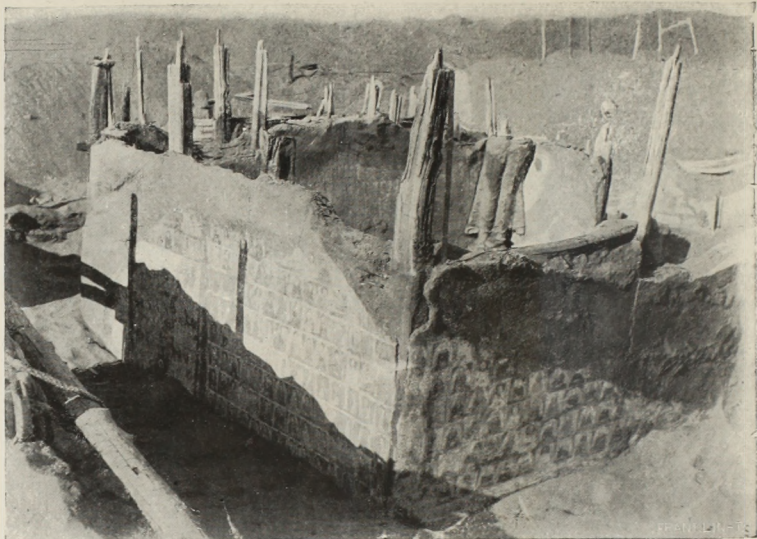
A hely elhagyásának így megfejthető időadata szembevetően megegyezik a kínai történelmi évkönyveknek azzal a megállapításával, hogy a kínai uralom a T'ang uralkodóház idejében, 791 körül végleg megdőlt a Tárím-medencében. A kínai fennhatóság összeomlásával s a tibetiek betörésével súlyos megpróbáltatások szakadtak rá Khotanra. A nagy politikai megrázkódtatások a világnak azon a táján mindig az apró, távolos oázisokban éreztették legjobban hatásukat, mert ezek teljességgel az öntözésre vannak utalva s az öntöző berendezéseket csak a szilárd és gondos közigazgatás tarthatja fenn.

Ha erre gondolunk, még érdekesebb tanulságot olvashatunk ki a dandán-uiliki régészeti leletekből. Olyan bizonyítékokat adnak a kezünkbe ezek a megfigyelések, hogy segítségükkel talán kinyomozhatjuk az igazi okozati összefüggést: miért néptelenedtek el ezek a sivatagi helyek és miért vált lehetetlenné az újabb letelepülés azóta is. Röviden érintettem ezt a kérdést az előző fejezetben.

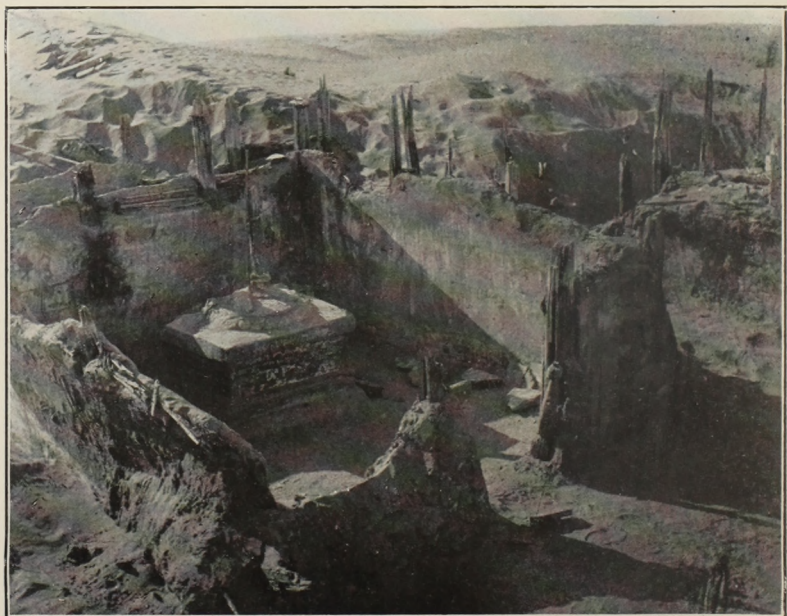
Teljesen függetlenül az ásatásaim során napvilágra került leletektől, alkalmam nyílt sok más régészeti megfigyelésre. Érdekes világot vetnek ezek az általános életviszonyokra és életmódra. Így például az alacsony homokbuckák között egykori gyümölcsösök, fasorok, öntöző-csatornák maradványait fedeztem fel s rábukkantam szegé-

26. TERRAKOTTA SZOBROCSKÁK
ÉS DÍSZÍTETT EDÉNYEK CSEREPEI JÓTKANBÓL.

27. DANDÁN-UILIKI BUDDHISTA SZENTÉLY FOLYOSÓJÁNAK FRESKÓ-
BORÍTOTTA FALAI.

28. BUDDHISTA SZENTÉLY CELLÁJA; BENNE SZTUKKO-SZOBOR
TALAPZATA. DANDÁN-UILIK.

МАҢГА
ТӨБӨМӨНҮӨ ЗӨРӨМӨ
КОҢИҢАКА

nyebb lakóházak pusztá, törmelékjelölte nyomaira. De még beszédesebben szólnak hozzánk a múltnak ezek a néma tanúi azon a másik érdekes romhelyen, amelyről a következő fejezetben fogok szólni.

Csak egy általános megfigyelést említek itt fel. Minden jel arra vallott ezen a romhelyen, hogy az elnéptelenedés fokonként ment végbe s nem valami hirtelen elemi csapás következtében, mint ahogy a Taklamakán egykori «homokba temetett városairól» elterjedt mende-mondák alapján hiszik egyes európai utazók. A Tárím-medencében szerte híresztelt Szodoma- és Gomorra-mondák holmi «ősi városokról», amelyeket pillanatok alatt nyelt el a sivatag homokja: régebbiek, mint maguk a dandán-uiliki romladékok. Már Hszüan-cang hallott ilyen, többé-kevésbé ugyanígy elbeszélt történetet.

Ezek a mondák érdekesekek mint néphagyományok, de mentes szétfoszlanak a nyilvánvaló régészeti bizonyítékok világában. A Dandán-uilik és valamennyi más régi hely feltárásából merített adatok halomra döntik a mende-mondákat. A tudományos kutatásnak nem kell többé ezekkel foglalkoznia. Részletes fölméréseimből és egy-mást követő kutatóútjaim észleleteiből kiviláglik, hogy Dandán-uilik földjét annak a csatornának továbbnyúló ágával öntötték, amely a Csíra-, Domoko- és Gulakhma patakok vizét még legalább öt évszázadon keresztül odavezette arra a nagykiterjedésű, törmelékborította Uzun-tatira, amelyet hatvan-hetven kilométerrel délebbre nyomoztam ki a sivatagban. Hszüan-cang *Pi-mo* néven emlékezik meg erről a romhelyről, Marco Polo *Pein*-nek nevezi.

A részletes jelentésemben kifejtett megfontolások alapján arra a következtetésre jutottam, hogy mindkét hely — Dandán-uilik és «Pi-mo» — azért néptelenedett el, éspedig fokról-fokra, mert mindig egyre küzdelmesebbé vált az eredményes öntözés ezeken a vízfolyástól távoleső telepeken.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Fölfedezések a nijai romhelyen.

Dandán-uiliktól délre, de jóval közelebb Gulakhma és Domoko falvak határának még mívelés alatt álló területéhez, más régi romhelyek is kikutatásra vártak még a sivatagban. Jártam már ezeknél a romoknál első és második utazásom idejében. Mindegyikről kiderült, hogy ugyanakkortájban néptelenedtek el, amikor Dandán-uilik, vagy néhány évszázaddal később. Valamennyi közül legrégebb, legérdekesebb és mindenképpen legjelentékenyebb az a homokba temetett telep, amelyet a Nija-folyó mai végződésén jóval túl fedeztem fel a sivatagban. Ezért meghívom az olvasót, kísérjen el erre az utamra. Vándorlásunkat 1901. januárjában kezdjük meg, közvetlenül azután, hogy Dandán-uiliknak és első ásatásaim színterének búcsút mondtam.

Homokbucka, homokbucka után. Sorban át kellett kaptatnunk rajtuk keletnek vivő utunkban. Harmadik napon elértük a már szilárdan befagyott Keriját. Ez az egyetlen, a K'un-lunban Khotantól keletre eredő folyók között, amely mélyen behatol a Taklamakán-sivatagba, mielőtt ez is, mint a többi, belevész a homokba a magas dombok között. Tekintélyes jégárok táplálják a folyót. A folyó mentén indultunk tovább, felfelé, most már nem gyalog, hanem lóháton, hála karavánom megérkezésének.

A negyedik napon bevonultunk Kerijába, az oázisba és a városba. A jókedélyű kínai ambán nagyon szívélyesen fogadott a városban.

Jókora város ez a Kerija, székhelye az akkoriban csaknem öt hosszúsági fokra terjedő kerületnek. Mondanom sem kell, hogy csaknem az egész «kerület» sivatag.

Kerija nem régi hely. A «kincskeresés» nem olyan virágzó foglalkozás itt, mint Khotanban. De már a megérkezésemet követő nap

odajött hozzám egy tisztos öreg ember és elmondta, hogy félig eltemetett régi házakat látott, tíz éve, az Imám Dzsá'far Szádik híres zarándokhelyén túl, jó messzire a sivatagban, Nijától északra. Mások is hallottak erről a «régii városról», *kóne sahr*-ról, ahogyan a Tárímedence népei nevezik a legkisebb romokat is.

Január 18-án tehát útra keltem Nija felé. A sivatag peremén vitt az út kelet felé, a K'un-lun lábát szegélyező kopár, kavicsos övezeten. Négy napi menet után megérkeztem a kis oázisba.

Egy napot ott kellett töltenem, embereim kedvéért, hogy illően megünnepelhessek a *ramadánt*, a mohamedán böjti hónap végének ünnepét. Ezalatt az egy nap alatt váratlan bizonyíték került a kezembe, hogy a romhely, ahová készülök, igen tekintélyes korú. Hasszán Ákhún, jóeszű fiatal tevehajcsárom — későbbi útjaimon is — belebotlott egy idevaló emberbe, aki két írásos fatáblát hozott haza a romok közül. Megmutatták nekem. Kellemes meglepetésemre *kharósthí* írást fedeztem fel rajtuk. India északnyugati határszélén volt használatos ez az írás a hajdani időkben. A fatáblák betűinek jellege időszámításunk első századaira vallott.

Az az ember, aki a fatáblákat hozzám hozta, az Imám Dzsá'far Szádik felé vivő úton szedte fel őket. De csakhamar kinyomoztam a megtalálót. Ibráhím, egy fiatal falubeli molnár túrta fel a homokból ezeket a leleteket, «a régi város egyik házában», túl a Dzsá'far Szádik búcsújáró helyén. «Kincset» keresett, de nem talált mást, csak ezt a néhány, az ő számára haszontalan fatáblát. Elhozott belőlük hatot, ebből is elhajított néhányat az úton, a többit odaadta a gyerekeinek játszani. Ez a négy hamarosan tönkre ment a gyerekek kezében. Ibráhím váltig sajnálta most veszteségét, amikor látta, milyen búsásan megjutalmazom a szerencsés megtalálót a másik kettőért.

Tüstént megfogadtam Ibráhímot vezetőül. Boldogan tanulmányoztam akkor este a sokat ígérő leleteket. Az írás nagyon is hevenyészett volt, a tinta is halavány, meg sem próbálhattam, hogy azonnal megfejtssem a szövegüket. De nem volt kétségem, hogy igen korai indiai írású okmányokat tartok a kezemben, régibbeket, mint bármely Indiában napvilágra került szöveg, kivéve persze a föliratokat. Maga az írás meggyőzött, hogy az a romhely, ahova készülök, igen régi korból való. De nem sejtettem akkor még, micsoda gazdag aratás vár rám ottan.

Három napos útamat a halódó Nija-folyó mentén, fölélnkítette ez a biztató jóreménység. A derült tiszta ég is felvidámitott. Kemény hidegek jártak. Éjjelenként negyven fokra (— 22·2 Celsius fokra) is leszállt a hőmérő a fagypontra alá.

Imám Dzsá'far Szádik szentélye híres búcsújáró hely. Azon a helyen van ez a *mazár*, ahol a népies hiedelem szerint Dzsá'far Szádik, ez a szent moszlim férfiú, sok száz hívével együtt elesett «Csin és Ma-csin» — vagyis Khotan — hitetlenjeivel vívott harcában.

Semmi sem késleltetett ezen a helyen. Néhány zarándok-szállás, egy düledező *madrasza* — afféle mohamedán iskola — a fákra aggagtott ezernyi rongy (a zarándokok fogadalmi ajándékai) — ennyi volt az egész látnivaló, meg egy különös alaku domb, amelyet a kivirágzó sötét elborító köves törmelék épített fel. A folyó végső medrét kis tóvá duzzasztották, mielőtt végleg eltűnik. A tavacsából megtöltöttük vízzel a Calcuttából hozott két, fehérbádogból készült víz-tartókat. A rögtönzött zsákokat és hálókat pedig jéggel töltöttük meg. Ez kellett, hogy fedezze szűkösen vízszükségletünket, amíg negyvenötven főből álló táborunk kinn tanyázik a sivatagban.

A vadnyárfák és tamariszkszok buja erdőszegélye a mazár alatt fokokonként alacsony homokkúpok széles térségébe megy át, a kúpokat cserjék borítják, közöttük itt-ott csenevész, kortól meghasogatott kihalt fák törzsei.

Második könnyű napi menetünk vége felé nyiltabb térszínre jutotunk. Sűrűn összecsomózott sásból készült sövényre, gyümölcsfák és ültetett nyárfák elszikkadt törzsökeire találtunk, köztük cseréptörmelékek. Hajdan itt bizonyára tanya volt. Kevéssel utóbb elértük az első két ház romjait, amelyekről vezetőink beszéltek (35. kép).

A házromok első tekintetre terrasznak tetsző magaslatokon voltak. Közelebbi vizsgálatra kitűnt, hogy ezek a magaslatok csak az eredeti lösz-talajnak szélről megkímélt részei. Körülöttük kimarta és elhordta a szél a talajt. Az építés módja nagyjában ugyanaz volt, mint a dandán-uiliki lakóházaké, de sokkal nagyobbak voltak ezek az épületek s a szobákat belepő homok fölé kimagasló falak faváza sokkal kidolgozottabb és szilárdabb. Ezek a romok jóval régebbi korból valók voltak, mint a dandán-uilikiak. Kitűnt ez akkor, amikor az egyik szobában a föld felszínén heverő finom fafaragásokra találtam. A görög-buddhista szobrászat jól ismert díszítőelemeit ismerem föl rajtuk.

Meglehetősen magas homokhalmokon át vándoroltunk észak felé. Három kilométerrel odább egy vályog-épitmény romjához érkezünk. Kis sztúpa volt — buddhista szentségtartó épület — félig eltemetve egy magas, kúpalakú homokdomb lejtője alatt. Ásatások nyomait vettem észre a romhelyen.

Ott ütöttem tanyát, mintegy középpontjában a kutatásra váró szétszórt romoknak. Ibráhim biztosított róla, hogy itt a közelben van az a rombadólt ház is, ahol az írásos fatáblákat találta.

Amikor este nyugalomra tértem, a messze múlt néma emberi hajlékai között, kétség és remény viaskodott bennem: igaznak bizonyul-e amit Ibráhim beszélt és várnak-e itt rám csakugyan becses írásemlékek s ugyan bizony mennyi maradt meg belőlük.

Másnap reggel Ibráhimmal és embereimmel elszettem a lakóház romjaihoz. Várakozással és aggodalommal közeledtem a romokhoz. Nem sok időbe telt s a bizonytalanságnak ez a vegyes érzelme a meglepetés örömebe csapott át. Egy-két kilométerre a tanyától megpillantottam a romot, amely felé Ibráhim vezetett. Ez is a szélmarta térszín fölé magasán kiemelkedő kis tetőt foglal el. A magaslat lejtőjén felfelé lépegetve egyszerre három írásos táblát szedtem fel az épület tömör gerendáinak töredékei közül, amelyek az épületnek a széltől teljesen szétmorzsolts részét jelezték (37. kép).

Fenn a tetőn örömömre még sok ilyen elszórt fatáblát találtam az egyik helyiségben. Csak egy éve volt akkor, hogy Ibráhim elhajigálta ezeket. A futóhomok rétege olyan vékony volt rajtuk, hogy a legfelsőket már meg sem védte kellőleg a hótól. Mert hó is esett, ha nem is sok, magunk is tapasztaltuk, azután, hogy Keriját elhagytuk. A kemény hidegben a hó itt-ott megmaradt az árnyékos lejtőkön apró foltokban. A hónap, napsütésnek kitett felső táblák írása egy év alatt elhalványodott és részben egészen elmosódott. Áldottam tehát jószerencsémét, hogy még jókor vetődtem ide, nem sokkal Ibráhim felfedezése után.

Ibráhim egyszeriben megmutatta nekem azt a helyet, ahol a táblák napvilágra kerültek. Az épület északi szárnyában volt ez a kis szoba, más helyiségek között. Ott találta a táblákat egy rakáson a szoba sarkának beépített kis fülkéjében, egy nagy téglából rakott tűzhely és a szoba nyugati fala között. Kezével túrta el a homokot. A «kincs», amit keresett, nem volt ott. Helyette ezekre a hajdankori iratokra bukkant. Bizonyosan úgy halmozták fel azokat,

valamiféle rendben, annakidején. Ibráhím kutatás közben behajigálta az írásokat egyik szomszédos helyiségbe.

Első dolgom volt munkába állítani az embereket abban a szobában, ahol Ibráhím a nagybecsű táblákra ráakadt. A feladat nem volt nehéz. A szoba kicsi volt s a földjét borító homok sehol sem mélyebb százhusz centiméternél. A homok eltakarítása közben huszonnégy fatáblát találtunk a szoba eredeti döngölt padlóján és a tűzhely mellett padkaszerűen meghagyott ülőhelyen. Amikor később magam apróra átkutattam Ibráhím szétszórt zsákmányát, további nyolcvanöt írásos fatáblát találtam. A szomszédos szobákból az épület északi szárnyán, még további leletek kerültek napfényre. Így még első napi munkánk befejezése előtt igazán tekintélyes zsákmányra tettem szert.

A fatáblák közül sok annyira jó állapotban maradt, hogy már a helyszínén könnyen felismerhettem használatuk módját és külső elrendezésüket. Néhány hosszúkás tábla volt az eznap leletek között, a többi azonban mind ék alakú, hosszuk hét és tizenöt hüvelyk között (kb. 17—38 cm). Látszott rajtuk, hogy eredetileg párosával voltak egymáshoz erősítve (38. kép).

Alább elmondom majd, milyen ötletes módon kötözték egybe őket. Szövegük egytől-egyig dült, kharósthí írású, jobbról-balra haladó. A sorokat hosszában írták, a hosszabb oldallal párhuzamosan, éspedig a táblák belső lapjára.

Más fatáblák külső lapján négyszögű mélyedést metszettek be s abba nyomták az agyagpecsétet. Hamarosan kiderült, hogy ezek a táblák voltak, hogy úgy mondjuk, a levélborítékok. A pecsétnek való bemetszés mellett rendszeren egysoros szöveget találtam. Rögtön kitalálta az ember, hogy ez csak a címzés lehetett vagy a küldő neve.

A szét nem hullt, egymást védő kettős táblák belső lapján olyan friss maradt a fekete tinta az íráson, mintha csak tegnap írták volna.

Így könnyű volt felismerni rajtuk, bár más-más kézből eredtek, annak a jellegzetes kharósthí-írásnak sajátosságos betűit, amely a Kusána királyok köfeliratain található. Ezek az indo-szkhitha királyok időszámításunk első három századában uralkodtak a Pandzsábben és az Industól nyugatra. Tüzetesebb vizsgálat nélkül is bizonyossággal tudtam tehát, hogy igen régi korú és kivételes értékű régiségek kerültek kezembe.

És mégis egész napi gyűjtögető munkám közben rám nehezedett

egy gondolat s ez nem engedte, hogy túlságosan elragadjon a diadalmas mámor. Igaz ugyan, hogy már az első napi zsákmány vetekedett az eddig ismert kharósthí-írások egész mennyiségével, ha ugyan túl nem szárnyalta. De vajjon nem derül-e ki — gondoltam — hogy ez a sok különös írásemlék *ugyanannak* a szövegnek egyszerű másolata? Esetleg valami ima, vagy egy buddhista szent szövegnek a kivonata?

Sátramba visszavonulva, izgatottan fogtam hozzá a legjobb állapotban maradt táblák megvizsgálásához. Korábbi tapasztalataim alapján el voltam készülve, hogy nem egykönnyen fogok boldogulni ezekkel a kéziratokkal: a kharósthí írás odavetett futó jegyei s a nyelv bizonytalansága alighanem rendkívül megnehezítik feladatomat.

Minimum-hőmérőm reggelre 41 Fahrenheit-fokot mutatott a fagyponthoz alul (—22·8 Celsius-fok). Bundába burkolózva dolgoztam a csikorgó hidegben. Két fontos kérdést sikerült máris tisztáznom. A nyelvészeti megfigyelések egész sora meggyőzött arról, hogy az iratok régi indiai prákrit-nyelvűek. Ugyanilyen határozottsággal megállapítottam, hogy szövegük nagyon is eltérő, habár legtöbbször ugyanazzal a bevezető mondattal kezdődik. Később végleg megfejtettem a nagyrészt egyező bekezdést: *mahánuáva mahárájá lihati* (»őfensége, a maharádzsa, írásban rendeli«). Kétségtelen tehát, hogy ezek a kéziratok hivatalos rendeletek.

Mindent összevéve, bizonyosnak látszott, hogy a kharósthí-írással az indiai nyelvnek egy korai alakja is átszarmazott Belső-Ázsiának erre a messze vidékére. Bizonyára ez volt a közigazgatás nyelve. Ilyen adatok új és merőben váratlan történelmi távlatokba világítanak és fénycsóvát vetnek eleddig sötétségbe burkolt földek éjjelére.

Mohó reményemben, hogy több írásos emléket is találok, nem csalódtam. Az épületrom déli szárnyában hamarosan újabb leletek kerültek napvilágra. Egy kis előszobaféléből, amely a szolgák helyisége lehetett, nyílt egy nagyobb, tekintélyesebb szoba. Széle-hossza megközelítette a nyolc métert. Három oldalán agyagpad vonult végig, akárcsak a mai jobbmódú turkesztáni házak előcsarnokában, az *aiván*-ban. Középpütt négyzetalakban nyolc oszlop maradványai. Ezek hordták a magasra emelt tetőt, hogy szellős és világos legyen a helyiség, mint a mai nagyobb házakban. Ezek a hajdankori hajlékok — mint hamarosan másutt is tapasztaltam a romhelyen — meg-

lepően emlékeztettek beosztásban, az építés módjában, a mai oázisok lakóházaira.

Az idő és a szél vajú munkája alig hagyott meg többet a favázás falakból, mint néhány töredezett cölöpöt. A homok védőtakarója csak mintegy hatvan centiméter vastag lehetett. Annál inkább örültem, hogy ez a kis védelem is elég volt, hogy többé-kevésbé megővja az írásemlékek olvashatóságát. A terem déli oldalán végigfutó padon mintegy hatvan fatáblácskát találtunk, itt-ott egész kis kupacokba rakva, láthatólag érintetlenül, ahogyan a ház lakója hagyta őket.

De sok más efféle lelet olyan helyen, vagy helyzetben került szemem elé, hogy már ez elárulta, hogy járt itt valaki az épület elhagyása után, alighanem kevéssel utóbb, és széttúrta az iratokat. Így egyes kéziratok egy sűrűszövésű szalmafonaton heverték. Nyilván a szoba közepét befedő tető takarójának darabja lehetett ez. Más darabokra meg a lehullott szalmafonadék alatt bukkantunk rá, egy kis nyitott tűzhely közelében. Ezek kitűnő állapotban maradtak a biztos takaró alatt.

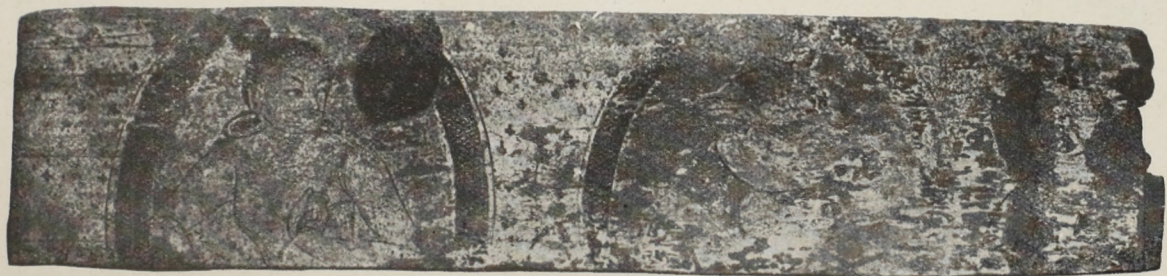
Az iratok nagy tömege kétségtelenül arra vallott, hogy ez a nagy helyiség valami hivatal lehetett. Megerősítette ezt a leletek helyzete is, már tudniillik azoké, amelyeket későbbi «kincskeresők» szét nem dúltak. A táblák tüzetesebb vizsgálatokor kiderült, hogy valami helyi tisztviselő irodája volt itt. Feltűnő volt az iratok sokfélesége már alakra és nagyságra is. Itt is felbukkantak megint az ékalakú táblák, de sokkal több volt a hosszúkás négyszögű deszkaforma, bár ezek is sok változatban készültek. Volt köztük néhány tekintélyes nagyságú darab, a leghosszabb csaknem félméteres. Nagyobb részükről első tekintetre kitűnt, hogy nem összefüggő szövegek, hanem valószínűleg apró jegyzetek, számadások, utalványok s más alkalmi följegyzések. Erre vallott az írott sorok szabálytalan elrendezése oszlopokban, a végükön más-más kézből eredő számok, törlések és javítások.

Az itt talált hosszúkás fatáblák két sorozata sokkal szabályosabb és gondosabb írású volt a többinél. Felfedezésükkor rejtélyesnek látszott, miféle iratok is lehetnek.

Az egyik sorozat 10—40 centiméter hosszú derékszögű fatáblákból állt. Két szélükön, az írásos lap keskenyebbik végén — mintegy lapszélként — kiemelkedő szegély volt (39. kép). Az írás kezdősorában prókrit-szavak, utánuk számjegyek. Hamarosan megfejtettem

29. LEGENDA-JELENETET ÁBRÁZOLÓ FALFESTMÉNY ÉS AZ «ÉSZAK ŐRÉNEK» SZTUKKO-SZOBRA
DANDÁN-ULIK EGYIK BUDDHISTA SZENTÉLYÉBŐL.

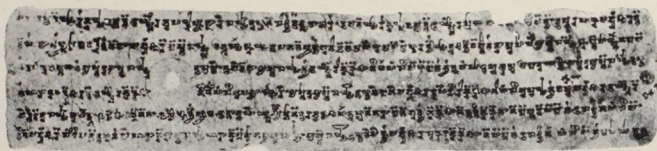
30. FAFESTMÉNY A SZENT PATKÁNYOK LEGENDÁS KIRÁLYÁNAK ALAKJÁVAL. DANDÁN-ULIK.

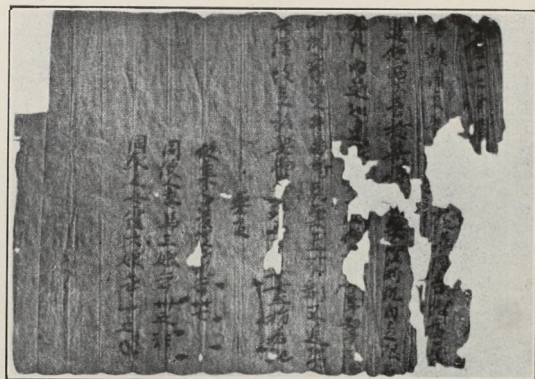
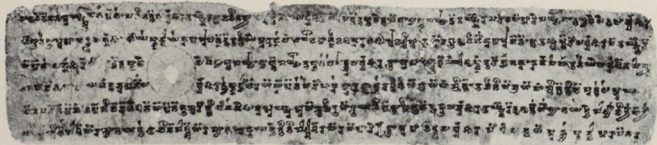
31. FAFESTMÉNY A KÍNAI «SELYEM-KIRÁLYKISASSZONY» LEGENDÁS JELENETÉVEL. DANDÁN-ULIK.

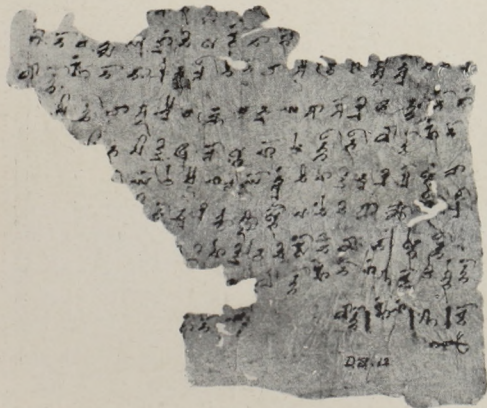
32. FAFESTMÉNY A PERZSA RUSZTAM BÓDHSZATTVA ALAKJÁVAL.

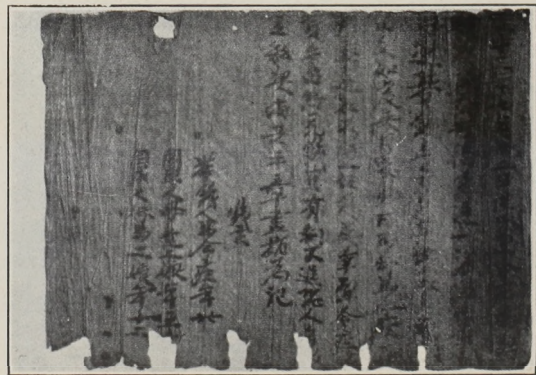
33a. KHOTANI NYELVŰ BUDDHISTA EGYHÁZI SZÖVEG LAPJA.

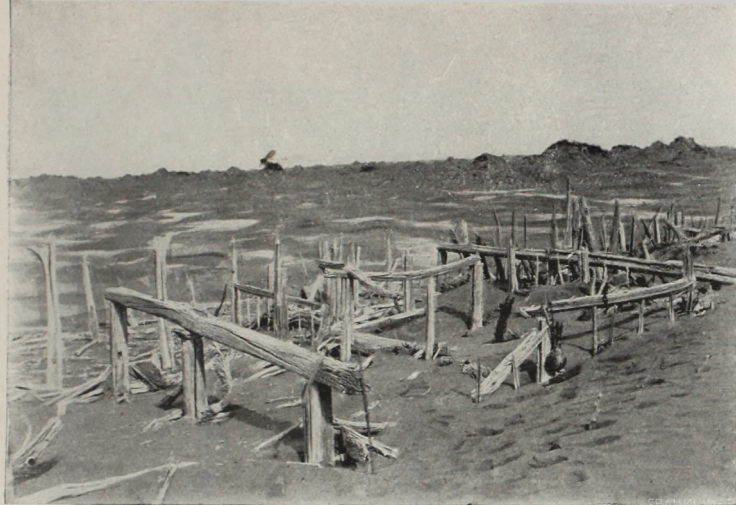

34. KÍNAI FELJEGYZÉSEK 78I—2-BŐL.
DANDÁN-UILIK.

33b. KURZIV BRÁHMÍ ÍRÁSÚ OKMÁNY TÖREDÉKE.
DANDÁN-UILIK.

35. ŐSI LAKÓHÁZ MARADVÁNYAI A NIJAI ROMHELYEN ÁSATÁS ELŐTT.

36. ŐSI SZEMÉTDOMB EGY NIJAI HÁZ ROMJAI KÖZT, ÁSATÁS KÖZBEN.

ŐSI SZEMÉTDOMB
ÁSATÁS

MADYKA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK
KÖZLEMÉNYE

37. LAKÓHÁZ MARADVÁNYAI A NIJAI ROMHELYEN, ÁSATÁS UTÁN.

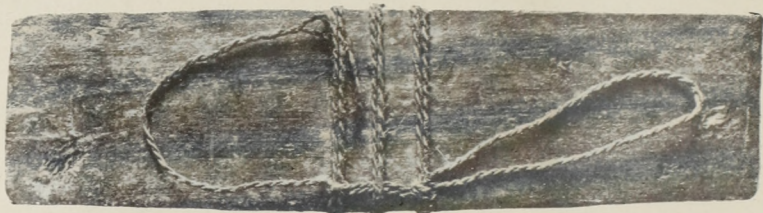
Itt találtuk az első írásos fatáblákat.

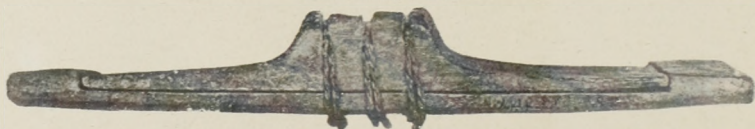
38. KHARÓSTHÍ ÍRÁSOS KETTŐS ÉK-ALAKÚ FATÁBLÁK A NIJAI ROMHELYRŐL.

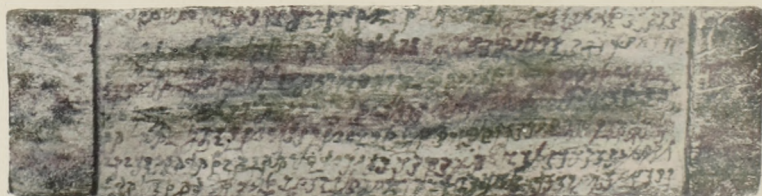
Kettős tábla alsó lapja, kinyitatlanul

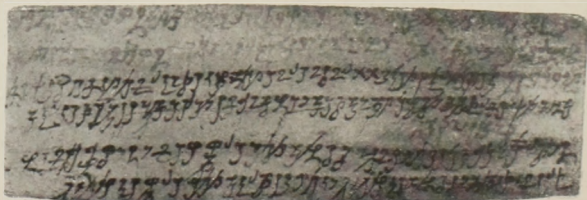
Kettős tábla, oldalról

Alsó tábla belseje

Fedő tábla belseje

39. KHARÓSTHÍ OKIRAT DERÉKSZÖGÜ KETTŐS FATÁBLÁN, A NIJAI ROMHELY REJTETT IRATTÁRÁBÓL.

a szavak jelentését: «évben . . . hónapban . . . napon». Kétségtelen, hogy szabályosan keltezett okiratok kerültek kezembe.

A másik sorozat szintén csupa derékszögű táblácskából állt, ezek kisebbek voltak, lapos oldalukon alig valami írás, másik lapjuk kiemelkedő középrészén négyzetalakú vagy hosszúkás bemetszés, nyilván a pecsét helye s egy vagy két sor írás keresztben. Csak később derült ki ennek végleges és fölöttébb egyszerű magyarázata, amikor átkutattam egy sok régészeti kincset rejtegető érdekes szemétdombot. Erről alább szólni fogok. A furcsa pecsétes táblácskák úgyszólván *borítékok* voltak: fedőlapok. Pontosan beleillettek az előbb említett szegélyes fatáblák kétoldalt kiemelkedő szegélye közé. A táblák védett felső lapján volt a szöveg — levél vagy hivatalos irat — s ezt fedték le a pecsétes fedőlapocskával.

Ez az épület gazdag bányája volt az írásos fatábláknak. De a maradványokat borító homok nem volt elég mély, hogy nagyobb emlékeket is megoltalmazzon. Maga a rom azonban (37. kép) jól szemlélteti a szél pusztító erejét az egész romhelyen.

Az épületem a környező térszínből mintegy négy-öt méterre kiemelkedő kis magaslaton foglal helyet. Ennyire kivájta a talajt a szél. Az a földszalag, amelyet beborít a romladék, a falak alapgerendái és a többi, megtartotta eredeti szintjét. Körülötte a nyílt térszínt egyre alacsonyabbra koptatta a szél. A romokkal borított talajt is lassan-lassan aláaknázza, elhordja a szél. A romokról felvett fénykép jól szemlélteti a pusztulásnak ezt a lassú folyamatát. A kép előterében, a domboldalon látható vastag gerendatöredékek eredetileg ugyanehhez az épülethez tartoztak, de a háznak ez a része már teljesen összeomlott a szél munkájától.

A szélkergette homoknak ez a lassú pusztító munkája felfalja a romokat, Hogy milyen sors vár rájuk, szemléletesen elémtárták a közelben kikutatott épületmaradványok. Mintegy ezer lépésre az elsőnek kiásott épülettől északnyugatra eredetileg bizonyára sűrűn egymásmellé épített favázás házak maradványaival ellepett térség kezdődött. Hossza is, szélessége is meglehetősen nagy százötven méter. Alig néhány arasznyi homok borította a szélmarta talajt, így tehát nagyon kevés maradt meg itt a falakból és még kevesebb a szobák berendezéséből. Gondos kutató munkánkat még így is szép siker jutalmazta.

Egyik különálló szobából, amelynek földjét tizenöt-harminc

centiméternyi sekély homok borította, körülbelül ötven fatábla került napfényre. Ugyanitt találtam különféle háztartási eszközöket fából, köztük egy egérfogót, csizma-sámfát és egyebeket. Sajnos, a kellő védettség hiánya következtében a fatáblák jórésze annyira kiszikkadt és elhalványult, hogy az írásnak már-már nyoma sem volt rajtuk. Némelyik fatáblán, ha mégannyira össze-vissza repedezett is, felismerhetők voltak a kharósthí-írás betűi.

Nagyobbrészt névjegyzékek, elszámolások voltak rajtuk, tehát alighanem valami hivatalból kerültek napvilágra.

Hogy milyen élénk munka folyhatott ebben az irodában és olykor-olykor milyen alkalmatlanságot okozhatott a «kéziratpapiros» — már mint a fatáblák — elgondolható abból, hogy egyik nagyon elmosódott írásos tábla hossza meghaladta a két és egynegyed métert.

Az ásatás munkája gyorsan haladt, mert csak sekély homokréteg borította ezt a romterületet. Rövid idő alatt sok apró épületet feltártunk: lakószobákat, marhaistállókat stb. Tanulságos volt megismerkedni ezeknek a beosztásával. Kevés érdekes leletre tettem szert ezen a helyen. Éppen csak futtában érintem, hogy egy udvarházban jégveremre bukkantunk. Ebben semmi kétség nem lehetett, mert még ottmaradtak a hajdankori nyárfalevelek, amelyekkel annak idején a verem falait bélelték.

Változatosabb és érdekesebb leletekre tettünk szert annak a két nagy házromnak a kiásása közben, amelyek mellett a romhelyhez közeledőben elhaladtunk. A keletebbinek (35. kép) a nagyságából s a helyiségek nagy számából következtetve, valami nagy úr lakóháza lehetett. Mélyen homokba volt temetve, s így maga az épület is kevésbé rongálódott meg, mint a többiek. Szembeszökő volt az egykor tizenkét méter hosszú, nyolc méter széles tekintélyes középső terem. A tetőt hordozó tömör nyárfagerendák a terem egész hosszát átfogták valamikor. Ezek is, meg a kiálló gerendavállak, amelyeken a középső gerendák nyugodtak, finom faragásokkal voltak ékesítve. A sztukkóval díszített, még jókora magasságig megmaradt falak gondosan színezett, temperafestésű nagy virágos szalagokkal, koszorúkkal voltak ékesítve.

A nagy termet a ház utolsó lakói vagy a későbbi látogatók teljesen kifosztották. De a vele szomszédos északi szobákban sok érdekes lelet került napvilágra, a rég letűnt kor kéziiparát és művészetét meglevenyftő régiségek: apró szövöttesek, egy ízlésesen kidolgozott,

művészies mértani mintákkal díszített gyapjútakaró (40. kép) stb. A kellemesen összhangzó színekből szőtt takaró egy kis kefelésre visszakapta eredeti fényét. Csak futtában említem meg, hogy a konyhában fából faragott főzőszerszámokat, egy raktárféle helyen pedig néhány fegyvert, mint pl. egy íjat és egy fapajzsot is sikerült kiásnunk. Az itt talált díszes fafaragások között legművésziesebb volt a 41. képen látható szék. A külső szobák egyikében találtam meg szétesett darabjait a földön. Faragásának minden díszítő motívuma az India északnyugati határszélein talált görög-buddhista domborművekből kitűnően ismeretesek. Ez a felfedezés annál is inkább megörvendeztetett, mert pontosan ugyanerről a korról tanúskodott az innen kikerült keltezett kharósthí írások betűvetése.

A másik nagy lakóház romjaiból, tovább délnyugatnak, ugyancsak sok érdekes régiség került felszínre. Egyik, alighanem irodának használt szobában írott táblákon kívül különféle alakú üres falemezeket is találtunk, tehát, hogy úgy mondjuk: «úrlapokat», tamariszkfából faragott írotollakat és evőpálcikákat, amilyeneket ma is használnak a kínaiak. Még érdekesebb volt egy gitár jó állapotban maradt felsőrésze — ezt egyik folyosóban leltük — és egy művészi faragású karosszék maradványa. Lábai álló oroszlánokat, karjai hellén jellegű összetett állatalakokat mutatnak. Élénk eredeti színiük is épségben maradt.

Tisztán kinyomozható volt a közeli liget beosztása. A nyárfatörzsek maradványai harmadfél—három méter magasságig meredeztek fel a homokból és ugyanolyan kis négyzetalakú csoportokra és azokat körülvevő ösvényekre oszlottak, mint ahogyan manapság is látjuk minden «bosztán»-ban, vagyis ligetben, Kásgartól Kerijáig. Sajátságos érzés fogott el, — csaknem feledve a kort — amint ott sétálgattam két párhuzamos «élősvény» között a csaknem ezerhétszáz éve kihalt kertek közt elvonuló ösvényen. A sövény tövében kutatva, nyárfá és gyümölcsfák zizegő holt leveleit túrtam fel botommal. A hajdankori fák ledőlt törzsei közt embereim itt is, ott is könnyen ráismertek az ösvények mentén egykor ültetett fehér nyárfákra és a hazájukból jól ismert különféle gyümölcsfákra: az őszi- és sárgabarackra, szilvára, szederre és az almára.

Az ásatások itt leírt eredményéből kitűnik, hogy a romhely utolsó lakói — vagy akik kevéssel utánuk ide visszatértek — mindent magukkal vittek, aminek csak számottevő értéke volt, vagy

aminek gyakorlatilag hasznát vehették. A hulladékokban, szemétdombokban bizakodtam még : reméltem, hogy ott még találok érdekes leleteket. Ebben a reményemben nem is csalódtam.

Észak felé haladva, egy földerítő-úton további romokra bukkan-
tam. Öt-hat házcsoport maradványait pillantottam meg, akkora területen, hogy hossza — déltől északnak — megközelítette a hat kilométert, szélessége pedig meghaladta a három kilométert. Az egyik nagyon is szétomlott és semmitmondó romhalmazban néhány elhalványult írásos tábla dugta ki fejét a homokból. Alighogy belefogtunk az ásatásba, mintegy harminc írásos fatábla került itt napfényre. Közülük kettő újdonság számba ment : egy keskeny falemez kínai betűkkel, meg egy kis bőrdarab egy sornyi kharósthí-betűs keltezéssel.

Ezek a leletek valóban sokat ígértek. De sejtelmem sem volt akkor még arról, hogy mily gazdag régiségbányára bukkan-
tam ennek a helyiségnek félig leomlott falai között. Egy szerény lakóház (36. kép) nyugati szárnyán volt ez a helyiség. A rendszeres ásatás során egyre-másra kerültek napvilágra a fatáblák, mindenféle hulladékkal vegyest, egyik sor tábla a másik fölött. Évek során át felhalmozódott hajdankori szemétdomb volt ez ; «kortévesztéssel» szólva, azt mondhatnám, hogy ez a rakás a *papírkosarakból* gyűlt halomba.

Egy méternél vastagabb halomban gyűlt itt egybe a szemét és hulladék összesajtolt tömege. Addig-addig szedegettük ki belőle a fáraírt okmányokat, hogy végezetül kétszáznál több fatáblát gyűjtöttünk össze. A táblák a törött cserép, szalma, nemezrongyok és mindenféle szövettes és bőrhulladék, meg más kevésbé illatos hulladék közé voltak beágyazva. Nem volt könnyű feladat fagytól dermedt ujjal megjelölgetni és jegyzékbe foglalni minden írásos leletet. Szükségesnek láttam, hogy pontosan feljegyezzem minden egyes darabról, hogy egymáshoz képest milyen helyzetben találtam rájuk. Ilyen módon könnyebben megállapítható a leletek korbéli egymásutánja s esetleg a szétszóródott okmányok belső összefüggése. A csípős északkeleti szél felkavarta a megbolygatott szemétdomb porát. Három hosszú munkanapon szíttam magamba az ősi piszoknak és hulladékfoszlánynak évszázadok múltával is orrfacsaró bűzét.

Feltűnő volt az okmányok sokfélesége, alakban és anyagban, és jó állapotuk. Mindjárt az első órákban bőrré írt csonkítatlan kharósthí okmányok kerültek napvilágra (42. kép), összesen vagy két tucatnyi,

A hosszúkás alakú, gondosan kikészített birkabőr-ívek nagyságra eltérőek voltak, de valamennyi csinos kicsi tekercsbe volt göngyöltve. A bőr belső oldalára írt kharósthí szöveg gyakorlott kézre valott. Fekete tintája igen friss maradt. Minden irat elején tisztán olvashatók voltak a már említett bevezető szavak, jeléül annak, hogy hivatalos írások kerültek kezembe. A keltezés, rendszeresen csak a hónap és nap, az irat alján volt, különállóan.

Még érdekesebben szemléltetik az akkori idők hivatalos iratait a nagy számban talált kharósthí fatáblák. Soknak közülük még az eredeti agyagpecsétjük és a pecsétet lekötöző zsinégük is érintetlenül maradt (44. kép). Bizonyosra vehetjük, hogy általánosan fára írtak akkoriban. Különös jószerezence volt tehát, hogy most már határozottsággal megállapíthattam ezeknek a fatábláknak a kezelésmódját.

A rövidebb közleményekre, különösen a — hogy úgy mondjuk — félhivatalos közlésekre szívesen használt *ék-alakú* táblácskák (38. kép) mindig pontosan egymásra illő táblapárok voltak. A kettős tábla egyik vége szögletesre volt vágva, másik vége hegyesre. A csúcs közelében mind a két fát átfúrták s ezen a lyukon zsinórt húztak át. A szöveg az alsó tábla síma felén van. Ezt védi, mintegy levélborítékul, a ráborított felső vagy borító tábla.

Ha hosszú volt a szöveg, a borító tábla belső lapján folytatódott. A felső tábla fája a szögletes vége felé vastagabb. Ezt a kiemelkedő részt négyzetalakban csinosan bevésték, hogy helyet csináljanak a pecsétnek.

A kettős kenderzsinórt leleményes módon előbb átfűzték a táblák csúcsán fúrt lyukon, aztán szorosan meghúzva, a szögletes végen átkötötték vele a kettős fatáblát. A pecsét mélyedését a bevájt rovátkák keresztelték, az ezekbe beleillesztett zsinég szabályos keresztkötelet alkotott. A bemetszett mélyedést ezután kitöltötték agyaggal a zsi-neg fölött. A feladó belenyomta pecsétjét az agyagba. Ettől fogva a kettős tábla nem volt széjjelválasztható s az írást nem olvashatta el senki, hacsak fel nem töri a pecsétet vagy el nem metszi a zsinéget. Így védtek illetéktelen szemek elől az okiratokat.

Nem kevésbé ötletes volt a nagybecsű szemétdombban talált téglalap-alakú táblák «borítékolása». Ezeknek a kettős fatábláknak egyrésze teljesen érintetlenül került napvilágra. Kitűnt, hogy az alsó tábláknak két szélükön — a rövidebb oldalon — kiemelkedő peremük van. A peremek közé pontosan beleillett a felső, borító tábla.

A boríték kiemelkedő középrészének négyzetalakú vagy hosszúkás kivésésére került rá a pecsét. Az agyagpecsét alatt húzták át itt is a zsinórt s kötötték át vele keresztben mind a két táblát, hogy így megvédjék a táblák belső oldalaira jegyzett írást a kíváncsi szemektől. A 39. képen látunk egy ilyen kettős fatáblát. Ennek a zsinórja levált, de máskülönben sértetlen volt a tábla.

Gyakoribb eset volt, hogy a «borítékokat» külön találtuk. Ezek vagy már előbb, vagy akkor váltak le az alsó táblákról, amikor a «papírkosárba» hajtották — hogy így nevezzem ezt a hajdankori szemetesládát.

J. E. Rapson professzor, kiténő tudós munkatársam, csaknem valamennyi fatáblának megtalálta a párját és egyesítette, amikor később gondosan megvizsgálta valamennyi ilyen leletemet, előbb a British Museum-ban, később a múzeumon kívül.

Nem részletezhetek itt apróra minden különös megfigyelést ezekről a hajdankori irodai szerekről. De hadd említsek meg annyit, hogy későbbi felfedezések, a távol keleti romhelyeken, igazolták ezeknek a leleményes írásos tábláknak kínai eredetét. Kínai találmány, jóval régebbi időből. Igaz, Kínában már Kr. u. 105-ben feltalálták a papiroost s ez a találmány a rákövetkező századokban fokról-fokra kiszorította a fát. De bármennyivel célszerűbb anyag volt is a papiros, mint a fa, nyilván hosszú időbe telt, amíg eljutott a messze Belső-Ázsiába. A nijai telepről bebizonyult, hogy csak a harmadik század második felében néptelenedett el s mégsem került napvilágra ott kutatásaim során egyetlen papírlapocská sem.

Másfelől azonban a fatáblák egyrészén épségben meglelt pecsétlenyomatok meglepő sorozata (44. kép) kezdettől fogva szembeszökően megmutatta, hogy a nyugati hatások, a klasszikus művészet alkotásai révén, mily messzire terjeszkedtek Kelet felé, egészen a Tárímedencéig. Mekkora meglepetéssel és örömmel ismertem fel az első sértetlenül napfényre került pecsétlenyomaton, tisztogatás közben, Pallas Athene alakját, a paizzsal és villámmal, a korai görög mód szerint ábrázolva. Más agyagpecséteken más görög alakokat fedeztem fel: álló és ülő Erost, Heraklest, meg egy másik Athene-alakot. Azok a kőpecsétek, amelyekről ezek a lenyomatok készültek valamikor, élénken emlékeztetnek művészi felfogás dolgában az időszámításunk első századainak hellén és római munkáira.

Mintha csak jelképezni akarná a Távol Nyugat és a Távol Kelet be-

folyásának különös keveredését, az egyik itt talált fedőtáblán két pecsétlenyomat volt egymás mellett. Az egyikén kínai betűk : ez San-san — a mai Lop-vidék — kormánybiztosának pecsétje volt ; a másik pecsét félreismerhetetlenül nyugati minták nyomán vésett fejet ábrázolt.

Az okiratok tekintélyes része olyan kitűnő állapotban került napvilágra ezen az érdekes romhelyen, hogy már első ottjártom idején aránylag könnyű volt szinte azonnal megtalálni a választ minden lényegesebb régészeti kérdésre : milyenféle írások is ezek s mi a «nyitjuk» a fáraírt okiratoknak. Hamarosan kiderült azonban, hogy ezeknek a kharósthí írásemlékeknek teljes lefordítása nagyon nehéz feladatnak mutatkozik. Megnehezítette a feladatot a kharósthí írásnak általában nagyon is «kiírt» jellege és az iratok nyelvének — ennek a régi indiai nyelvjárásnak — bonyolult hangtana és egyéb sajátosságai. A szövegek teljes megfejtése ugyancsak próbára tette tudós szakmunkatársaim triumvirátusának éleslátását, tudományos lelkesedését. E. J. Rapson, a cambridgei egyetem tanára, E. Senart és Pére Boyer, S. J. (Páris) voltak szívesek 1902-ben az iratok megfejtésére vállalkozni.

A kharósthí okiratok száma később itt is, más keletibb romhelyeken is, tetemesen megnövekedett második és harmadik kutató útamban. Ez is egyik ok, meg a háborúokozta késedelem, hogy a szövegek kiadása sokáig elhúzódott. A kiadvány végső füzeté 1928-ban jelent meg. A szövegek ilyképpen hozzáférhetővé váltak más indológus tudósoknak is. Teljes magyarázatuk még évekig tartó munkába kerül.

Csak ha majd jóval tovább jutott ez a fejtegető munka, válik lehetővé, hogy minden adatot egyesítve, mintegy gyűjtőpontba gyűjtsük mindazt a fénysugarat, amelyet ezek az írásemlékek vetnek Belső-Ázsia népeinek gazdasági életére, közigazgatására, néptudományi és művelődési viszonyaira. De már is tisztázódott annyi kérdés belőlük, hogy egyes eredményeket röviden áttekinthessünk itt.

Az írások nagy tömegéből határozottan kitűnik, hogy — amint kezdettől fogva sejtettem — különféle hivatalos levelezést tartalmaznak. Jórészt a helyi tisztviselőknek szánt jelentések és rendeletek helyi közigazgatási és rendőri dolgokról, panaszok, idézések, elővezetésre, bebörtönzésre vonatkozó parancsok és más efféle közlemények. Az iratok közt igen sok a szabálytalan alakú egyes-tábla, hogy úgy mondjuk : *cédula*. Ezeken gyakran oszlopokba foglalt s számban végződő jegyzetek vannak. Fizetési jegyzékek, kényszerbehajtási listák, számadások, munkásjegyzékek és a többi.

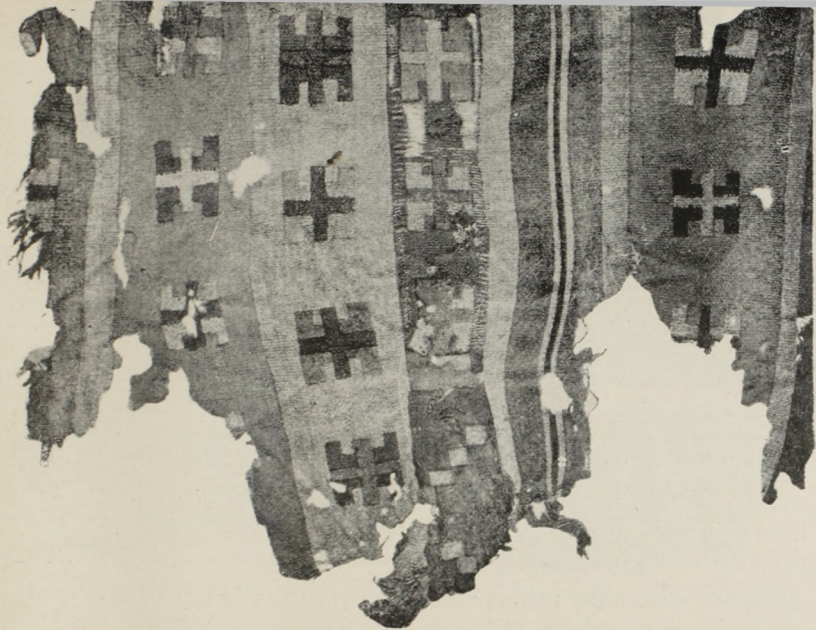
A kettős derékszögű táblák tekintélyes része szerződés vagy kötelezvény. Végleg bebizonyult ez, amikor második ottjártomkor egy titkos rejtkehelyen ilyesfajta gondosan lepecsételt felszakítatlan okmányok kerültek napfényre. Erről a következő fejezetben szólok. Ismét más négyszögletes táblapárokról pedig az derült ki, hogy olyan magánügyeket tartalmazó levelek voltak, amelyeket írójuk pecséttel zárt le, hogy a címzetten kívül senkise olvashassa el. Szanszkrit nyelvű buddhista szövegrészek is akadnak egyik-másik írásos táblán. Ezek különösen érdekesek nyelvészeti szempontból.

Valamennyi kharósthí írásemlék korai indiai prákrit nyelvű, keverve sok szanszkrit kifejezéssel. Alapos okunk van föltételezni, hogy nemcsak az írás, hanem ez a nyelv is a Pandzsáb északnyugati határvidékéről s az Indus-folyón túli szomszédos területről eredt. Indiában nem maradt fenn ilyen régi keletű, a mindennapi étellel, kormányzattal foglalkozó írásemlék. Ez a körülmény még figyelemreméltóbbá teszi ezeket a Himalájától messze északra talált leleteket. Felfedezésük ezen a vidéken érdekesen egybevág a Hszüan-cang irataiban és tibeti szövegekben is feljegyzett régi helyi hagyománnyal, hogy Khotan területét Taksasilából, a görögök Taxilájából bevándorlott indiaiak hódították meg és gyarmatosították, időszámításunk előtt mintegy két évszázaddal. Ez a Taxila a Pandzsáb északnyugati szögletében fekvő város.

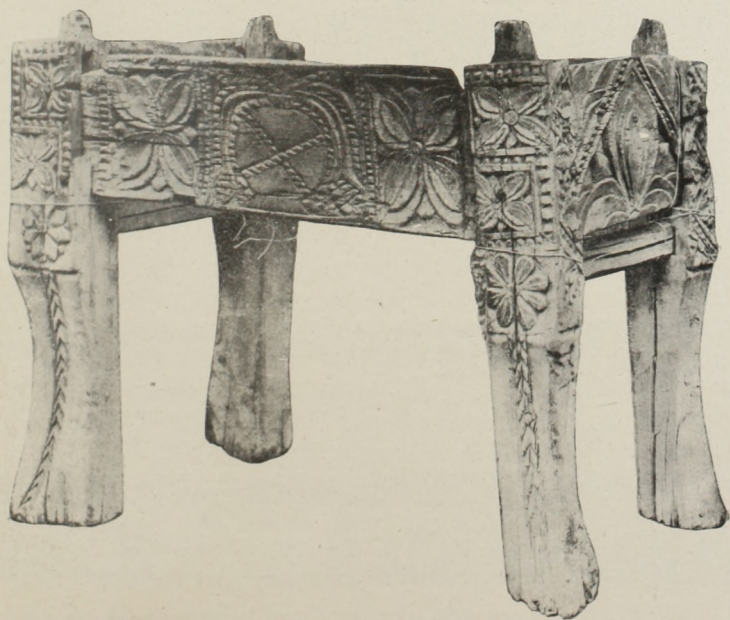
Az uralkodók címei, akikre a rendeletek s a szabatosabb keltezésű okiratok hivatkoznak — *Mahárádzsa, dévaputra* («az istenek fia») és más efféle címek — tisztára indiaiak. Feltűnően megegyeznek ezek az India északnyugati határvidékén és Afgánisztánban időszámításunk első századaiban uralkodó Kusána vagy indo-szkítha fejedelmek hivatalos címzéseivel.

Az okiratokban említett személyek nevei csaknem mind indiaiak, némelyik az indo-szkítha uralommal való összefüggésre mutat. De a régi indiai használatból ismert hivatalos megjelölések mellett felbukkannak olyan nevek is az iratokban, amelyek határozottan *nem-indiaiak*, és még megfajtásra várnak.

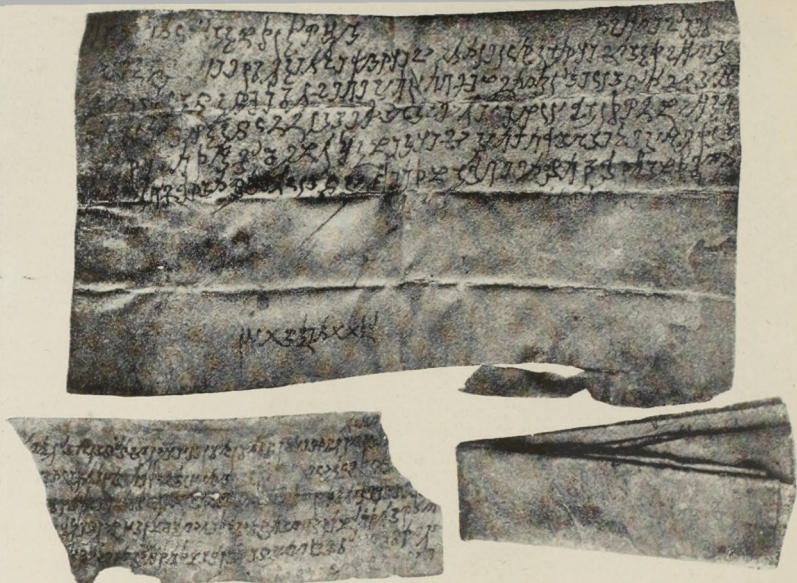
Gyakran előfordul *Khotan* neve, csaknem ugyanabban az alakban, ahogyan ma használatos. Másik formája: *Kusztána*, «a föld keble». Ez a magyarázat valószínűleg az ú. n. tudományos népszerű szófejtés műve. Már Hszüan-cang is feljegyzi. Más helyneveket is találunk a fennmaradt iratokon — hiszen sok közöttük a levél —

40. SZÍNES GYAPJÚKENDŐ A NIJAI ROMHELY EGYIK HÁZROMJÁBÓL.

41. RÉGI SZÉK A NIJAI ROMHELYRŐL.

42. KHARÓSTHÍ BÖR-OKMÁNYOK, A NIJAI ROMHELY EGYIK HÁZROMJÁBAN.

43. FARAGOTT KETTŐS PÁRKÁNYOK A NIJAI ROMHELY EGYIK HÁZROMJÁBÓL.

Így például előfordul a Nija-óázis és Csarcsan neve, de természetesen nem a mai név, hanem a hajdankori. A helynevek közül, amelyek előfordulnak az okiratokon, később sikerült azonosítanom a *Csadota* nevet. Ez magának ennek a romhelynek hajdankori neve. Az iratokon kínai átírásban szerepel: *Csing-csüe*, mint megjelölése annak a kis területnek, amelyet a Han-uralkodók évkönyvei említenek, Khotantól keletre, megközelítőleg ugyanazon a helyen, ahol valósággal van.

Rapson professzornak már első kibetűzésesei sok érdekes adatot tártak fel. Csak futólag említem ezek közül, hogy a fa-írások minden egyes fajtájának megvolt a maga elismert hivatalos neve. Így például az ékalakú fatáblákat a szöveg mindig így emlegeti: *kilamudra*, vagyis betűszerint «depecsételt ékek». Sokkal fontosabb ennél, hogy fáradalmas kutatások árán újabban sikerült meghatározni azoknak az uralkodóknak egymásutánját, akiknek a neve és uralkodásuk évei — mint kormegjelölés — előfordulnak a keltezett okiratokon. Úgyszintén azt is kimutatta a kiváló tudós, hogy ezeknek a fejedelmeknek a székhelye nem Khotan volt, hanem a San-san terület, a mai Lop-vidék.

Különös csakugyan, hogy ezek a «homok tengerével» elborított romok — ahogyan a hindu mondák emlegetik bizonytalanul a sivatagot — ott a messze északon, sokkal régibb indiai nyelvű írásemlékeket őriztek meg számunkra a mindennapos életről, mint mindazok az iratok, amelyek eddig magában Indiában kerültek napvilágra. Kezdtől fogva sok írástudományi megfigyelés és bizonyíték vezetett erre a következtetésre. Mint már említettük, az okmányok kharósthí írása apróra megegyezik a Kusána-királyok kharósthí felirataival, márpedig ezek a fejedelmek időszámításunk második és harmadik századában uralkodtak Északnyugat-Indiában.

Ezeknek a feliratoknak a tanúságát erősíti meg egy másik épületromban talált szerencsés lelet: egyetlen fatábla, amelyen a kharósthí írás mellett néhány sornyi indiai bráhmí-betűs írás is van, a Kusána vagy indo-szkítha korszakra jellegzetes betűkkel.

Ugyancsak ékesen szóló az érvek bizonyossága, mert az otlétem alatt felszínre került kínai rézpénzek egytől-egyig a késő Han-uralkodók kibocsátásai, tehát nem lehetnek későbbiek, mint K. u. 220-ból valók.

De a végleges, ellentmondást nem tűrő bizonyítékot a telep korára a kínai betűs apró fatáblák egyike adta kezembe. Negyvennél több ilyen irat (47. kép) került napfényre a régesrégí szemétdombból.

Amint várható is volt : ezek a hivatalos kézből eredő szabatos írású okiratok csakugyan sok igen hasznos adatot szolgáltatnak. Chavannes fejtette meg őket. Nagyobb részük rövid utalásokat tartalmazott bizonyos megnevezett kínai hatóságok parancsaira, vagy arról szólt, hogy ezt vagy azt az embert tartóztassák le, vagy ne tartóztassák fel útjában. A Tárfm-medence és Kína egyes hajdankori helységeire való hivatkozás különös történeti érdekességű.

De valamennyinél jobban megörvendeztetett néhai dr. Bushell sinológus barátom felfedezése a Londonba került gyűjtemény tanulmányozása közben. Ő állapította meg elsőnek, hogy e kis írásos táblák egyikének pontos és teljes keltezése — Vu-ti császár uralkodásának bizonyos éve — Krisztus után 269-nek felel meg. Történelmi feljegyzésekből tudjuk, hogy ez az uralkodó állította helyre és tartotta fenn a kínai uralmat a «nyugati országokban». Vu-ti 265-től 289-ig uralkodott. Alig hihető, hogy ez a telep Vu-ti császár halála után soká fennmaradhatott volna. Nagy politikai és gazdasági zavarok kísérhették a kínai uralom visszavonulását erről a tájról s erős a kísértés, hogy ezekkel hozza összefüggésbe az ember az ittlakók végleges elvándorlását.

Feltártunk még néhány más házromot, északra innen, de ezekben nem sok újat leltünk. Néhány finom építészeti fadaragás került közöttük : párkányok stb. (43. kép). Így könnyebben elszántam magamat, hogy megváljak ettől a vonzó halotti világtól. Tizenhat napi szakadatlan kemény munka s a csikorgó hideg éjjelek és reggelek megviselték embereimet. Így aztán nem csoda, hogy a felderítésre kiküldött emberek azzal a hírrrel jöttek meg, hogy nem találtak semmit. Valószínűnek tartottam ugyan, hogy a homokbuckák alatt más lakóházak maradványai is rejtőzködnek még, de gondolnom kellett a még kikutatásra váró többi romhelyekre, amelyekről hírt kaptam innen keletre és nyugatra s a homokviharok közelgő időszakára, amely véget vet az ásatásoknak ezeken a messze helyeken a sivatag belsejében.

Így hát nehéz szívvel elszántam magamat, hogy február 13-án hátat fordítok hálás és kecsgetető munkánk színterének. A Nija-folyó vége felé vándorolva, új útvonalon, valósággal belebotlottunk a magas homokbuckák közt eddig észrevétlen maradt házak romjaiba. Ez a felfedezés még jobban megszilárdította elhatározásomat, hogy búcsúzásom nem örök időkre szól.

HATODIK FEJEZET.

Viszontlátom a nijai romhelyet. — Endere romjai.

Amikor 1901 februárjában elhagytam azt a vonzó romhelyet, amely túl van a homokbavesző Nija-folyón, szilárd szándékom volt és reméltem is, hogy visszatérhetek még oda további kutatásokra. Így történt, hogy 1906 nyárutóján, amikor másodszer léptem Khotan földjére — amint ezt a harmadik fejezetben elbeszéltem —, készen volt a tervem és fel is készültem már erre a látogatásra. A két utazás között lepergett években gyakran eszembe ötlött, mily nagy könnyebbség lenne, ha a *levegőből* lehetne felkutatni a homokbuckák közt még ott rejtőző épületromokat. De sem a keleti országokban jól ismert emberemelő repülő sárkányra, sem léggömbre, nyilvánvaló gyakorlati okból nem gondolhattam, s a repülőgépre sem, mégha fel is találták volna már akkoriban. Így hát megint csak az én «kincskereső» régi vezetőmet, Ibráhmot bízam meg, menjen ki a romhelyre a nyári hőség elmúltával és nyomozza ki ami rom öt évvel előbb elkerülte figyelmünket.

Amikor a Domoko környékén, Khotan és Kerija között végzett sokáig elhuzódó ásatások után 1906 október 15-én megérkeztem megint Nija oázisába, örömmel hallottam Ibráhmától a hírt, hogy kutatása eredménnyel járt. Az is nagyon biztató volt s jól esett, hogy régi nijai embereim ismét mily örömet csatlakoztak hozzám.

Elhatároztam, hogy ezúttal annyi embert viszek magammal az ásatásokra, amennyit csak vízzel elláthatok. Egyetlen nap alatt ötven embert toboroztunk és megfelelő számú tevét szedtünk össze a négy hétre számított készletek szállítására. A toborzásnak és előkészületnek munkájában nagy segítségemre volt régi vezetőm, Ibráhm és egy másik Ibráhm, a tekintélyes kerijai Ibráhm Bég.

Három napig vándoroltunk az elhaló Nija-folyót szegélyző

bozótosban, míg gyors menetben kijutottunk az erdőövből. Ebben az évszakban a vadnyárfák és a nádasok az ősz ragyogó színeiben pompáztak. A hallgatag erdei tájat csak még megkapóbbá tette, hogy festői zarándok-csoportokkal találkoztunk. A magányos Imám Dzsá'far Szádik szent sírjától voltak visszatérőben. Néhány mér-földdel a szent harcos és vértanú állítólagos nyugvóhelyén túl megálltunk, hogy megtöltsük vízzel víztartóinkat és kecskebőr-tömlőinket. Itt búcsúztunk el az utolsó emberi tanyától, az éltet-adó víz mai végső határán. Két napra rá, örömömre, már mélyen benn jártunk a kopár homokbuckák világában. Ott ütöttünk táborn, nem messzire a homokba temetett, hosszan elnyúló romhely közepétől. Későbbi mérésekből kitűnt, hogy a szétszórt házromok mintegy 22—23 kilométer hosszúságú területet borítanak. A telep szélessége — legszélesebb helyén — meghaladja a hat kilométert.

Útunk iránya eltér kissé az öt év előttitől, amikor a romhelyet felfedeztük. Már utolsó napi menetünk közben romokra bukkantunk : teljesen elporladt lakóházak és egykori gyümölcsösök kerítéseinek maradványaira. Boldog érzés fogott el, hogy ott járok megint az összeszikkadt gyümölcsfák és nyárfák elfehéredett törzsei között, amelyek a római császárság idejében virágoztak.

Éppen csak kísérletképen elhánytuk a homokot egy szélpusztította kis helyiség egyik sarkából s máris kezembe került néhány régi írásemlék. Kharósthí-betűs fatáblák voltak, olvasható írásúak. Biztató kezdet s egyúttal döntő bizonyosság, hogy ezek a maradványok is ugyanabból a régi korszakból valók, mint az 1901-ben hat kilométerrel északabbra felfedezett telep első romjai.

Az esti szürkületben csatangelve a magas homokhalmok között egy épület romjaira bukkantam. Rögtön felismertem, hogy 1901-ben már láttam ezt a romot, de akkor kénytelen-kelletlen le kellett mondanom átkutatásáról. Az ismerős rom láttára szinte úgy éreztem, mintha el sem hagytam volna ezt a romhelyet. A futóhomok azóta kissé eltakarodott, s egy finoman faragott gerenda-gyám felszínre került. Hálás voltam jó sorsomnak, hogy visszatérhettem ide, bár álmodni sem mertem még akkor a közelemben rám váró gazdag régészeti zsákmányról.

Másnap reggel hat-hét kilométerrel tovább vándorolva a kopár buckák között, elértük az első házromot azok közül, amelyeket Ibráhím fedezett fel mintegy három kilométerre a korábban kiku-

tatott területtől. Ez a rombadőlt lakóház volt a legészakibb. A romok egyvonalban elszórtan követték egymást. 1901-ben nem láttuk ezeket a magas halmok miatt. Nyilván ez volt a legészaknyugatibb sarka annak a területnek, amelyet még elért valamikor a Nija-folyó végső szakaszából idevezetett csatorna.

Az elsőnek feltárt rom aránylag kicsiny lakóház volt, mindössze úgy egy méternyi homoktakaró alá rejtve, éppen megfelelő jellegű arra, hogy «ezermesterem»-nek, a derék Naik Rám Szinghnek és az embereknek tanulságos például szolgáljon. Az épület viszonylag magasan állott, mert körülte a szél kivájta a talajt. Ez a keskeny földnyelvnek látszó magaslat egy kis öntöző-csatorna meghosszabbításában emelkedett. A szegélyező nyárfák kidőlt törzsei ma is megmutatják, merre haladt a csatorna.

A végső nyugati szobában kharósthí-betűs fatáblák tünedeztek fel a homok alól. Az első ilyen *takhta* felfedezőjét mindjárt megjutalmaztam néhány kínai ezüstpénzzel. A ház mindhárom lakószobájában egyik régi írás a másik után került kezünkbe, csupa indiai nyelvű és írású feljegyzés és levél. Alighanem a ház utolsó lakója — talán valami irnokféle ember — selejtezte ki ezeket a «papírkosárba» szánt táblácskákat *ezerhétszáz évvel ezelőtt!*

Örömmel láttam, hogy a derékszögű és ékalakú kettős fatáblák egy részén az eredeti zsinig is rajtuk volt, sőt némelyiken még az agyagpecsét is érintetlen maradt. Mily felvidítő volt felfedeznem Herakles alakját s a *Genius populi romani* jelképi ábrázolását a klasszikus pecsétnyomók lenyomatain! (44. kép.) Amikor itt a messzemesze sivatagi romok között Ázsia szívében, ily kézzelfogható kapcsolatba jutottam megint Görögország és Róma művészetével, úgy éreztem, mintha csak eltűnt volna minden tér- és időbeli távolság.

Ugyanily ismerősek voltak az itt talált háztartási és mezőgazdasági faeszközök. Egy görög-buddhista faragásokkal díszített szék maradványai, szövöszerszámok, egy kaptafa, egy nagy tálca, egérfogó, stb. csupa olyan tárgy került napvilágra, hogy korábbi tapasztalataim alapján valamennyit első tekintetre felismertem. Az ügyes vesszőfonásos, gerendavázis vályogfalak különféle építésmódját ugyancsak jól ismertem már korábbról.

Munkánk végeztével egy sokkal nagyobb épület kitisztításához fogtunk hozzá tanyánk közelében. Itt a falakat és mindent, ami annak idején a szobákban maradhatott, tökéletesen elpusztította a

szélfúvás, csak a megfehéredett és széthasadozott szilárdabb cölöpök jelezték még a favázas falak egykori helyzetét. Mikor azonban az egyik melléképület vagy istálló alatt lévő talajt megvizsgáltam, hamarosan megállapítottam, hogy itt volt az épület hatalmas szemétdombja. Régi tapasztalatból tudtam, hogy ezt a «bányát» nem szabad kiaknázatlanul hagynom, ha mégoly kevésbé csábító is turkálni benne. A tizenhét évszázados temetőjéből fölzavart hulladék és szemét gyalázatos büzt árasztott. Az élénk keleti szélben rengeteg port, láthatatlan csirát, miegyebet nyeltünk, szemünk, orrunk tele lett vele.

Kitartó türelemmel ástuk bele magunkat ennek az istálló-i hulladéknak mélyebb és mélyebb rétegeibe. A jutalom nem is maradt el. Két méter mélységben egy kis deszka-rekesztékre bukkantunk. Szeméttartó lehetett egy régebbi lakó idejében. Mindenféle furcsa kisöprött lim-lom volt benne: selyemgyapot- és nemezrongyok, bronz- és csontpecsétnyomók, hímzéses bőrdarabok, fából faragott tollak, lakktárgyak töredékei, törött faeszközök és a többi.

Hálásabb lelet volt ezeknél egy tucatnyi kínai írásos falemez (47. kép). A választékos szépírással írt szójegyekből Chavannes kiderítette később, hogy ezek a kis falemezek az odavaló főnök családjának szánt ajándékokra kötözött címkék voltak. Az egyik ilyen címkén utalás van a főnök egyik feleségének lakóhelyére. Megállapítható ebből, hogy ez a hely Csing-csüe-hez tartozott, azon a területen, amely a kínai Han-uralkodók évkönyvei szerint Csarcsan és Kerija közt van valahol. A szemetes rekesz legalján kérébe kötött gabonát találtunk tökéletes épségben s közelében két egér kiaszott tetemét.

Ez a, sajnos, nagyon is megrongálódott nagy épület, valamikor, legalább egy időre, tekintélyes ember otthona lehetett. Erre mutat egy hatalmas, tizenkét méter hosszú, tíz méternél szélesebb terme s még egy másik, későbbi felfedezés is. A romtól délnyugat felé mintegy nyolcszáz méterre terjedő területet — ahol homokbuckák nem lepik el — vastagon borítják a cserepek s más kemény törmelékek. Nyilvánvaló, hogy ezen a helyen is házak állottak, sűrűn egymás közelében, de csak vályogból vagy szárított agyagból épült házak — ma is így épülnek a közönséges lakóházak ezen a vidéken — s ezek az épületek nem éltek túl az évszázadokat, mint a jómódúak szalmával kötött, favázas házai.

Meg sem kísérelhetem, hogy részletesen beszámoljak a következő napok lázas munkájáról. Délnek haladva a házak egész sorát kutattuk

fel (46. kép). Egy részüket súlyosan megrongálta, felfalta a szél, másokat annyira-amennyire megvédelmezte a homok. De itt meg az volt a baj, hogy a helyiségeket ellepő homok eltakarítása nagy munkába került. Csaknem valamennyi házban találtunk fára írt kharósthí írományokat, leveleket, számadásokat, utalványokat, feljegyzéseket. Építészeti fafaragások, háztartási tárgyak és eszközök is bukkantak fel. Fényt vetnek mindezek a leletek a mindennapos életre és a házi iparágakra. Habár semmi igazán értékes tárgyat nem hagytak hátra ennek a szerény Pompeinek utolsó lakói, mindaz, ami itt szemem elé tárult — a sok szoba, tűzhelyek, kényelmes padkák, pohárszékek stb. — eléggé tanúskodnak róla, hogy jólétben, kényelemben élhettek.

A házak mellett csaknem mindig felfedeztük a bekerített kertek nyomait, gyümölcs- és nyárfa-sorok maradványait (45. kép). A gyümölcsösök vékony elfehéredett fatörzsei, többnyire szederfák, még három-négy méter magasságra nyúltak, ott ahol homokbuckák védték a pusztulástól.

De ami kezdettől fogva legjobban elbűvölt: a sivatag tökéletes meddősége és végtelen szemhatára köröskörül. A telepnek ezen a végén lévő romok túlestek az élő tamariszkusz-cserjék övéen. A sárga homokbuckák mint a végtelen tenger hullámai sorakoztak. A hullámvölgyek és hegyek egyformaságát körülöttem nem törte meg semmi, csak a rég elhalt fák fehér törzsei, vagy a homokgerincek fölé itt-ott kinyuló meghasadozott cölöpök sorai: hányódó hajóroncsok a tengeren. Még az élénk szél sem hiányzott s az Óceán mélységes csön-
dessége.

Két hétig tartott fáradalmas, de gyümölcsöző munkánk ezen a helyen. Eredményéről nem számolhatok be apróra, de meg kell említenem egy gazdag zsákmányunkat, már csak azért is, hogy elmondjam, hogyan bukkantunk rá leletünkre.

Egy nagy lakóház romjait (48. kép) tártuk fel a romhely nyugati szélén levő romok csoportjában. 1901-ben olyan későn fedeztük fel ezt a romot, hogy tüzetesen nem kutathattam át. Azóta mindig számon tartottam és sokat vártam tőle. Nem is csalódtam. Egy nagy központi csarnoka közelében díszes fafaragások kerültek napfényre, jeléül annak, hogy a ház jómódú ember otthona lehetett. Éspedig alighanem magasrangú tisztviselőé. Erre vallottak az előcsarnokban talált tekintélyes nagyságú kharósthí írás emlékek, köztük egy méteres fatábla.

Reményemet, hogy a ház hivatali helyiségében még sok ilyen leltre bukkanok, már az első kapavágások igazolták. Garmada számra kerültek ki a homok alól az írásemlékek a középső csarnokkal szomszédos keskeny szobában. Számuk csakhamar száznál többre szaporodott. Legtöbbje ékalakú tábla volt. Ilyenekre írták a rendeleteket. A hosszúkás táblák számadások voltak, névsorok és különféle hivatalos írományok. Kétségtelen, hogy valami hivatal idehajigált «iratcsomóira» bukkantunk. A másfél-két méteres homoktakaró kitűnően megőrizte őket.

A szoba döngölt padlóját is megkapáltuk, egyes elszóródott írásokat kutatva. Még javában folyt a munka, amikor régi csapatom legügyesebb embere, a derék Rusztem érdekes fölfedezést tett.

Már az ásatás kezdetén észrevettem a fal tövében egy nagy agyag göröngyöt — talán lehullott vakolat volt — ott, ahol a fatáblakötegek a legsűrűbben voltak. Elrendeltem, hogy ne nyúljanak hozzá, habár nem nagyon hittem, hogy másképp is kerülhetett oda az a jókora rög, mint véletlenül. Rusztem, alighogy kiszedett a göröngy és a fal közül egy jó állapotban maradt kettős ékalakú táblát, a tíz körmével kezdte vájni a földet, akárcsak fox-terrier kutyám, Des, amikor patkánylyukat kaparász. Mielőtt bármit is kérdezhettem, látom ám, hogy diadalmasan előszed mintegy arasznyi mélységből a szoba földje alól egy teljes derékszögű fatáblát. Kettős agyagpecsétje, borítéklapja is érintetlen. Kibővítette a nyílást, akkor láttuk, hogy a falig terjedő tér s a fal talpgerendája alatti hely is tele van sűrűn egymás mellé rakott ilyenféle iratokkal.

Világos volt, hogy egy kis titkos levéltárra bukkantunk. Egészen új tapasztalás volt ez. Nagyon megörültem neki. A jól olvasható, pompás állapotban megőrződött okiratok érdekességéről mitsem szólva, maga az, hogy ilyen helyen s elrejtve találtuk őket, igen értékes következtetésekre utalt.

Kevés kivétellel csupa derékszögű irat volt (9. és 39. kép), teljes három tucat, zsineggel gondosan lekötözve, a borítólapon rajta a pecsét. Kézzel foghatóan megerősítette ez a felfedezés néhány korábbi ilyen leletről megkockáztatott feltevésemet, hogy tudni illik ezek szerződéses vagy kötvények s azért tartották eredeti zsinegzárjuk alatt, lepecsételve, hogy szükség esetén hitelességük bizonyítható legyen.

Csak két nyitott irat volt köztük. Mind a kettő levél, illendő-

44. AGYAGPECSÉT-LENYOMATOK A NIJAI ROMHELY KHARÓSTHÍ OKMÁNYAIN.

45. HOMOKBA TEMETETT LAKÓHÁZ MARADVÁNYA, ÁSATÁS ELŐTT. NIJA.

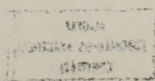

46. A NIJAI ROMHELY EGYIK LAKÓHÁZA, ÁSATÁS KÖZBEN.

47. RÉGI KÍNAI ÍRÁSOS FATÁBLÁK.

1., 11 a nijai romhelyről; 2., 13., 16. Lou-lan; 3—10., 12., 14., 15. az ősi kínai határfal öröklomásairól; 1., 3., 16. fedőlapok pecsétbevéséssel; 14. faforgács.

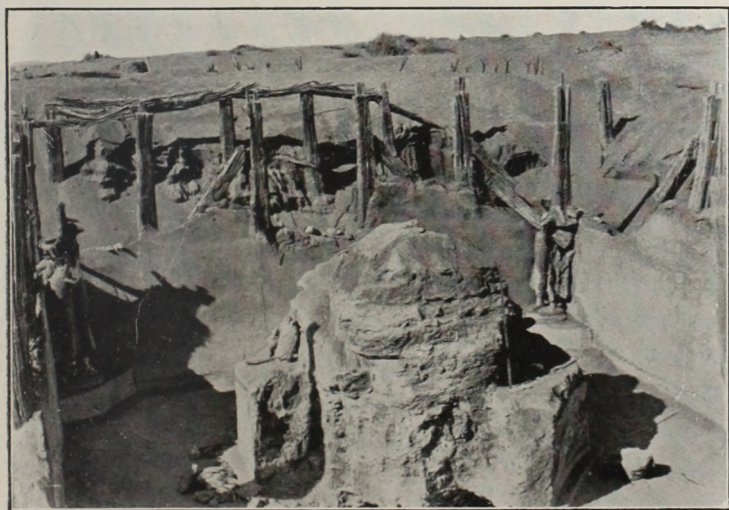

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZTITELÉK

48. EGY NAGY LAKÓHÁZ ROMJA A NIJAI ROMHELYEN, ÁSATÁS UTÁN.

49. ŐSI SZŐLLŐ MARADVÁNYAI, A LUGASOKAT TARTÓ VASTAG KARÓKKAL

50. BUDDHISTA TEMPLOM-CELLA BELSEJE, AZ ENDEREI ROMHELYEN.

20000
KÖZLEKEDÉSI MUSEUM
1900

51. BUDDHISTA SZENTÉLY A MÍRÁNI ROMHELYEN, ÉSZAKKELET FELŐL, ÁSATÁS UTÁN.

52. TIBETI ERŐD ROMJÁNAK BELSEJE ÁSATÁS KÖZBEN.

53. HÁZ ROMJA LOU-LAN NYUGATI ROMHELYÉN, FARAGOTT FAOSZLOPKKAL.

52
53

54. SZÁRNYAS ALAKOK FRESKÓKÉPEI A MÍRÁNI ROMOK KÖZT KIÁSSOTT
BUDDHISTA SZENTÉLYROM FOLYOSÓJÁNAK FALLÁBAZATÁRÓL.

képpen megcímezve «az isteneknek és embereknek kedves nagyságos Csodszho Szódszakának». Ezt a címet és nevet már előbb is sok hivatalos feljegyzésen olvastam a homokból kiásott iratsomókon.

Az a gondosság, ahogyan az iratokat elrejtették, de egyúttal meg is jelölték a helyüket (mert kétségtelenül ez volt a célja az agyag-göröngynek, Rusztem helyesen gyanította), — arra vall, hogy a ház lakója hirtelen baj elől, de abban a reményben hagyta el ezt a helyet, hogy visszatérhet.

Nagy gonddal kellett kiszedegetni az iratokat rejtkehelyükről, hogy az agyagpecsétek meg ne sérüljenek. Néhányon közülük két-három vésett pecsét lenyomata is volt (44. kép). Óvatosságomért bőségesen megjutalmazottnak éreztem magamat, amikor este sátram-ban megtisztogattam a pecséteket és felfedeztem, hogy olyan frissek, akárcsak most nyomták volna bele az agyagba.

Legnagyobb részük görög-római munka volt és archaikus-Zeust, Heraklest oroszlánbőrrel és buzogánnyal, Erost, Pallas Promachost, sisakos mellképmásokat ábrázolnak. Különös volt elgondolkoznom rajta, mily diadalmas utat tett meg a görög érmevéső művészete, hogy itt e messze tájakon találkozom műveinek nyomaival. S az is sajátságos érzés volt, hogy *de facto* birtokomban voltak Szódszaka okmányai, amelyek alighanem a földek és egyéb javak tulajdonjogára vonatkoznak. Mindezek a birtokok hosszú századok óta néma homokbuckák temetőjében nyugosznak. Hol van vajjon az a törvénytörő, amely «beleültetne» engem — birtokaimba?

Ahogyan munkánkkal dél felé haladtunk a romhelytől, a környezet — ha lehetséges — még komorabbá, gyászosabbá vált, jól-lehet még élő cserjék is voltak láthatók. A romokat tíz-tizenöt méteres, élő és holt tamariszkkal borított homokkúpok között kellett kutatnunk. A homokhalmok tövében éppen kibuvó romok s a tulsó oldalon mélyen kivájódott szélmarta talaj a magány és elhagyottság kísérteties érzését keltette. A hideg északkeleti szél felkavarta por-köd csak még jellegzetesebb színbe öltöztette a tájat.

Csaknem a szabadulás érzetével hatott rám, amikor a romhely déli vége felé nyitottabb térszínre jutottunk. A házromok itt aprók voltak, de környékük vizsgálata érdekes leleteket ígért.

Hatvan-hetven lépésre attól a romtól, amelyikben az első frott táblákat találtuk, holt szederfák törzsei meredtek három-négy méternyire, négyszög alakban. Valamikor arra a vízmedencére vetettek

árnyékot, amelynek helyét ma már csak egy mélyedés árulja el (6. kép). A medencét tápláló csatorna egy patakából kapta a vizét. A patakot sem kellett soká keresni. A tamariszkusz-benőtte homokkúpok szomszédos gerince mögött egy 25—30 méter hosszú gyaloghídra találtam. Kiszáradt patakmedret hidalt át a bürü, nem lehetett félreismerni. A híd kecskelábú cölöpeiből kettő ma is fennáll még. A balparton túl egykori lugasok összesikkadt maradványait fedeztem fel. Kétszáz lépésnél messzebbre nyúltak el ezek.

Az ősi patakmeder nyomait három kilométernél messzebbre követtem északnyugat felé. Helyenkint teljesen betemette már a futóhomok, de megint csak rábukkantam odább az alacsonyabb buckák és holt erdőfoltok között. Az egész vidék beszédesen magán viselte a kiszáradás bélyegét.

Különösen megragadó tanúságára bukkantam az itt végbement nagy változásnak a gyaloghíd közelében. Egy magas tamariszkúpokkal szegélyezett s alighanem szélvájta mélyedményen túl jókora gyümölcsös maradványai tűntek szemembe (49. kép). A különféle gyümölcsfák és a lécrácoszatra kapaszkodó szőlő szabályos sorai, bár másfél ezer éve kihaltak már, szinte kísérteti pontossággal rajzolták elém.

*

1906 novemberében hat-hétszáz kilométeres sivatagi utat jártam meg a nijai romhelytől északkelet felé Csarcsanon át Csarkhlikba. Útközben sok helyütt érdekes földrajzi és régészeti megfigyeléseket tehettem. Itt be kell érnem annak a megemlékezésével, hogy az Endere-folyótól keletre egy romhelyen talált szerencsés leletek segítségével sikerült tisztáznom egy különösen érdekes régészeti kérdést.

Imám Dzsá'far Szádiktól útrakelve, fárasztóan magas homokhalmok sorain keresztül vitt nehéz útunk a romhelyre. Ezek a magas dűnák a Nija és a Jar-tungaz elhaló folyómedreit választják el az Endere-folyó medrétől, mielőtt ez is belevész a Taklamakán-sivatag homokjába.

1901-ben jártam először az Endere romhelyen. Egy köralakú mellvéddel körülvett kis erődöt s benne egy kis buddhista szentélyt (50. kép) ásattam ki akkor. A szentély mindenben hasonló volt a Dandán-uilikban felfedezett szentélyekhez. Az Enderében talált érdekes leletek közt voltak tibeti buddhista kéziratok, a legrégebb

eddig ismert ilyen nyelvű és betűvetésű írott emlékek. A templomcella falába karcolt kínai felirat egy kínai tisztviselő látogatásának évét örökíti meg. A keletkezés a 719. évnek felel meg. Ebből és a tibeti szövegekből határozottan megállapítható, hogy az erőd a nyolcadik században lakott volt, vagyis abban a században, amelynek vége felé a Tárím-medence egy időre tibeti uralom alá került.

Különös volt ezek után, hogy Hszüan-cang, a nagy kínai zarándok, 645-ben Nijából Csarcsanba vivő tíznapos sivatagi útjában egyetlen lakott helyre sem talált ugyanezen az útvonalon. Megemlékezik azonban elhagyatott telepek romjairól pontosan az Endere romhely fekvésének megfelelő helyen. A romokról azt hallotta a zarándok, hogy ott volt a Belső-Ázsia történelmében híres «tukhárai nép régi fészke».

A második látogatásom alkalmával felfedezett leletek bizonyossága szerint íme azzal a történelmi esettel állunk itt szemben, hogy a sivatagnak átengedett régi telepre századokkal később megint lakók telepednek.

Az alacsony futóhomokbuckák továbbmozdulása az erőd közelében néhány régi lakóház romjait kiszabadította a homok alól. Ezeket előző alkalommal nem vettem észre. A maradványokat szilárd szemétretegek védték meg a teljes pusztulástól. Gondosan átkutattam a hulladékot. Néhány kharósthí-betűs fatábla került napfényre belőle, kétségtelenül időszámításunk első századaiból, tehát pontosan abból az időből valók, amikor a tukhárak, vagyis az indo-szkíták uralomra jutottak.

Zarándokvezetőm gyakran bebizonyult pontosságának újabb megkapó bizonyossága volt az a felfedezés, hogy a köralakú erőd bástyafala — amely nyilván az ő ottjárta után épült — egy helyütt valószínűleg annak a csaknem kétezer éves hulladéknak tömör alapja felett emelkedett. A hulladék kora egy ott talált kharósthí okiratból pontosan meg volt állapítható!

Figyelemreméltó, hogy az a kor, amelyben az erőd épült, s ismét élet költözött a Hszüan-cang idejében néptelen romok közé, egybeesik a békét és biztonságot teremtő kínai uralom újraéledésével a Tárím-medencében. Hozzáfűzhetem még, hogy későbbi látogatásom alkalmával az Endere romhelyen további maradványait is sikerült kinyomoznom annak a régebbi telepnek, amelynek Hszüan-cang már csak élettelen és pusztá romjairól hallott.

HETEDIK FEJEZET.

Mírán romjai.

1906. december elején Csarkhlik kis oázisába érkeztem. Jóllehet ma csak szerény falu : főhelye és közigazgatási székhelye egy kelet-től nyugatig öt hosszúsági fokra terjedő kerületnek. Az egész kerületben nem él több ötszáz családnál, a félnomád ú. n. loplik pásztorokkal és halászokkal együtt. Ez is mutatja, mily sivatagi jellegű ez a föld. A csarkhliki kerület kelet felé magában foglalja azt az elriasztó kiszáradt sóstómedret, amelyről az első fejezetben szóltam és a Lop-nór mocsarait, e történelemelőtti beltengernek utolsó maradványát. Ezekben a mocsarakban vész el a Tárím-folyó : a róla elnevezett hatalmas medence vízgyűjtőjének minden még megmaradt vize.

A terület neve ma is *Lop*, ahogyan már Marco Polo nevezi a tizenharmadik század vége felé. A velencei utazó Cathay-ba — Kína legnyugatibb részébe — vivő útján járt erre, mielőtt átszelte a «nagy Lop-sivatagot». Bizonyosan mindig nagyon szegény volt ez a vidék a föld termékeiben, mert hiszen csak elenyésző része művelhető, de annál fontosabb volt a kínaiak számára, mint átjáró : errefelé vezetett legrégebbi előnyomulásuk útvonala Belső-Ázsiába. Ezért emlegetik gyakran a Lop-vidéket a korábbi Han-uralkodók és az őket követő uralkodó családok kínai évkönyvei. Eleinte Lou-lan néven szerepel a történelemben, utóbb meg ezen a néven : San-san.

Határozott bizonyítékok erősítik meg, hogy Csarkhlik kis oázisa már akkor főhelye volt a Lop-vidéknek, amikor Hszüan-cang vándorolt arra felé hazatérőben, a 645. esztendő körül. Évszázadok óta így volt ez már akkor. Régészeti maradványok csak csekély számban kerültek elő, amint várható is volt olyan földön, amely hosszú időn át művelés alatt állt vagy amelyet az elnéptelenedés után megint új települők foglaltak el, mint Csarkhlikot is mostanában.

Akárhogy is, Csarkhlik fontos hely volt nekem, mert ez volt az utolsó lakott helység, ahol felkészülhetek a hajdani Lou-lan romhely régóta tervezett kikutatására. Ez a romhely északra van a Lop-nórtól, benn a sivatagban. Sven Hedin fedezte fel elsőnek 1900-ban.

A következő fejezetekben leírom második és harmadik kutatóutam fásasztó, de gyümölcsöző és érdekes munkáját abban az elrettentő és ma tökéletesen víztelen sivatagban.

De mielőtt ennek sorát ejtem, szeretnék beszámolni Mírán romjainak feltárásáról és az ásatások nyomán tett felfedezésekről.

Akkor jártam ott első ízben, amikor Csarkhlikból 1906. december 7-én elindultam a Lop-sivatag felé. Másnap megérkeztem a romokhoz. Néhány sebtiben megkezdett próbaásás meggyőzött a romok jelentőségéről. Január végén tehát visszatértem, hogy a romhelyet alaposan kiássam.

Roppant elhagyott, puszta hely, nyolcvan kilométerre Csarkhliktól északkeletnek, a K'un-lun hegységtől a legnyugatibb Lop-nór mocsarak felé elnyúló, teljességgel kopár kavicsos öv lábánál. A mocsarak, valószínűleg a történelmi idők óta, jelentékenyen visszahúzódtak északra a mai romoktól.

Egy kis patak vízből öntözték hajdan a vidéket. Ez még ma is ott folydogál néhány kilométerre a romoktól. Dzsahán-szái a neve. A Tárím-menti Abdal-falu lakói egy kis telepet alapítottak a patak mellett. Búzát termesztenek, de azért nem hagyták abba régi mesteriségüket, a halászatot a nagyobbik folyóban.

Amikor ott jártam, nem volt lakója a telepnek, de a vízmenti keskeny bozótosban tevéink és lovaink találtak legelni valót: száraz sásfélét, vadnyárfák lehullt leveleit és valami tuskés cserjéket. Így egy időre nem volt gondunk a víz-szállításra. De senki közülünk el nem felejtí egyhamar ezt a szakadatlan kemény munkában töltött három hetet: az alig-alig szűnő fagyos szélviharok keserveit. Voltak napok, hogy valamennyi segítőtársam betegsorba került, mindig eleven és derült kínai titkárom, Csiang Szü-je kivételével.

Egy teljesen romhalmazzá vált, egykor szilárdan épült vályogfalakat rejtő halom tetejéről pillantottam meg először a romhelyet. Kincskeresők alagutat vájtak már ebbe a halomba. Egykor kétségtelenül buddhista sztúpa — szentségtartó épület — volt. Tetejéről kitűnő kilátás nyílt a többi romokra kelet felé. Alacsony szigetek módjára emelkedtek ki a messzeterjedő kavicsos síkság tengeré-

ből. A régi erőd, amelyről Tokhta Ákhún, edzett loplik vezetőm a legtöbbet beszélt, messziről csakugyan igen tekintélyesen festett (52. kép). De amikor közelébe értem és nyugati homlokzatának csunyául megrepedezett falain mohó türelmetlenséggel felfelé kapaszkodtam, mindjárt meglepett az erőd építésmódjának silánysága. Arra vallott ez, hogy viszonylag új az építkezés.

A keleti fal belső oldalán megkezdett próbaásatás hamarosan megerősítette feltevésemet. Kiderült, hogy régészeti kikutatásra érdemes gazdag «bánya» tárult fel előttem.

A durva építésű, félig földalatti oduk színültig voltak szeméthulladékkal. Az ásatás kezdetétől fogva egymásra szedegettük ki belőlük a papirosra és fára írt tibeti írású szövegeket. A mindenfajta hulladék rétegei fenéig tele voltak ilyen írásemlékekkel. Némelyik töredékes volt, mások teljesek. Első napi munkánk befejeztével már kétszázra szaporodott a számuk. Egyéb leletek is bőven kerültek napvilágra: mindenfajta elhajított szerszám, rongyos ruhák foszlányai, fegyverek töredékei és sok egyéb. Minden jel arra vallott, hogy ez a régészeti maradványokban gazdag, mély szemétbánya a tibeti hódítás hosszantartó korszakában halmozódott itt fel rétegről-rétegre. A T'ang-uralkodók kínai évkönyveinek tanúsága szerint a tibetiek a nyolcadik vagy kilencedik században tartózkodtak itt, amint a leletekből is gyanítottam.

Reggelre kelve harmadfél kilométerrel tovább vonultam északkeletnek, egy másik romhoz, amelyikről Tokhta Ákhún azt beszélt, hogy ott szobrok maradványait látta. Buddhista-szentélynek bizonyult (51. kép). Csak alépitménye maradt meg. A falak tövét ellepő törmelék felett kilátszottak az egykor építészeti díszítményként elhelyezett szép sztukko-domborművek maradványai. A keleti oldalon a fal egy részét szabaddá téve, nagyméretű sztukko-szobrok darabjaira bukkantam. Ekkor már meg voltam győződve, hogy ez a templom jóval régibb korból való, mint a tibeti erődítmény. Több megfigyelés összegezéséből már eleve nagyon valószínűnek látszott, hogy itt is olyan igen-igen régi korbéli telepről van szó, amelyet elhagyása után később mások foglaltak el újból, akárcsak — mint már előbb megfigyeltem — Enderét, Nija és Csarcsan között.

Nehezemre esett, ha csak egy időre is, itt hagyni kiaknázatlanul egy ilyen sokat ígérő romhelyet. De — főként az éghajlati viszonyokkal összefüggő — gyakorlati megfontolások, parancsolóan követelték,

hogy halasszam el a romhely kutatását. És itt rá akarok mutatni, hogy a rendkívül szélsőséges éghajlati viszonyokhoz való gondosan megfontolt alkalmazkodás nélkül lehetetlen lett volna földrajzi és régészeti kutatásaimat a második és harmadik belsőázsiai utamban bejárt óriási földre kiterjesztenem.

Ez a megfontolás vezetett, amikor annak az elhagyott tibeti erődítménynek végleges feltárását is a «merő» sivatagból való visszateréséig elodáztam.

1907. január 23-án ütöttem tanyát az erőd fala alatt. Azt reméltem, hogy a falak megvédenek kissé a sivatagos hegyalján örökké zúgó fagyos szelek rohamaitól. Ebben a reményben megcsalódtam. A viharok csak mindig ránk találtak ott is a fal tövében. Néha még el is kanyarodtak, hogy utólérhessenek.

Az erődrom teljesen beváltotta az első kísérleti ásatáskor ébresztett reményeket. A szobák és félig földalatti odúk, amelyekben a nyolcadik és kilencedik század idején a tibeti helyőrség tanyázott, meglehetősen kezdetleges terv szerint, durván épültek ugyan, de a bennük felhalmozódott hulladékok annál gazdagabb lelőhelynek bizonyultak. Sosem tártam még fel ilyen tartalmas szemétdombokat.

A leírhatatlan piszokban, a tűzhely kotradékában, szétszórt szalma közt, rongyos ruhafoszlányok, törött szerszámok lim-lomjai közül fára és papirosra írt tibeti írások kerültek felszínre garmadaszámra, sértetlenek és töredékesek. Egyetlen kis helyiségből, amelynek még megvolt füstfogta vakolata, száznál több ilyen darabot zsákmányoltunk. A szeméthalom mélysége néhol meghaladta a harmadfél métert.

Többféle és gyakran meglehetősen rossz illatú bizonyosság szól a mellett, hogy az őrszobákul szolgáló helyiségekben, mialatt egyre magasabbra halmozódott bennük a szennyes hulladék, mindvégig benne laktak lakóik. Csak a piszok iránt való tökéletes közömbösség vihette rá őket, hogy zsúfolt szállásaikat valóságos mocsokdombbá engedték válni, amely néha már a tetőt fojtogatta.

Volt már alkalmam meglehetősen kiterjedt tapasztalatot szerezni a hajdankori hulladékrakások feltárásában és tudom, hogyan kell minéműségüket — kiszimatolni. De a merő rondaság és a korok felett diadalmaskodó bűz tekintetében mindig a tibeti harcosok szemetéé lesz az elsőség. Több, mint egy évvel később, amikor egy kis erőd romjának maradványait tártam fel a Mazár-tágh-dombon, Khotantól

északra, több, mint nyolcszáz kilométerre innen: az orrom már a hulladék pusztá szagáról megjósolta, hogy tibetiek éltek azon a telepen. A régészeti bizonyosság igazolta szimatomat.

A Mírán erődjében talált sok különös lelet közül hadd említsem itt csak a védelmi vértet nagyszámú maradványát: a lakozott bőrpikkelyeket. Nyilván több különálló pikkelyes bőrpáncéltözet darabjai voltak ezek; nagyságra és díszítésre elütöttek egymástól.

Ott a helyszínén bajos volt időt lelni ilyenféle részletkérdések tanulmányozására a csaknem szüntelenül dühöngő fagyos szélviharokban. Többnyire odafent tartózkodtam a keleti mellvéd tetején, onnan mindenüvé legjobban elláthattam, hogy figyeljem a többhelyütt folyó ásatásokat. A szél ott süvöltött a legkeservesebben. Ha megleszálltam a magasból a munka színhelyére, a felkavart piszok vakító porfelhőjét élveztem. Legkényelmetlenebb volt az erőd délkeleti sarka, ahol a védőfalba hasadékat vajt a szél pusztítása. És éppen ott két meglehetősen tágas szobára akadtunk, színültig tele hulladékkal. Az írásemlékek valóságos bányája volt ez a hely.

A fára és papirosra írt tibeti írásokból végül ezernél több gyűlt egybe. Hivatott tudósok, F. W. Thomas és A. H. Francke tanárok vizsgálatából kiderült, hogy csupa hivatali írás, többnyire aprócseprő jelentések, kérvények, szegődtetések és más effélék. Nyelvük a hétköznapi élet nyelvét tükrözi.

A tibeti irodalom bővelkedik a vallásos buddhista szövegekben, ellenben rendkívül kevés a régi kor világi nyelvén írt írásemlék. Ezért is különösen érdekes már magában véve is ez a sokféle irat, mitsem szólva arról, hogy tartalmuk sokoldalú bepillantást enged annak a kornak helyi életviszonyaiba, amikor a Tárím-medence egy évszázadra tibeti uralom alá került. Az iratok közt sok a katonai jellegű: segítséget, készleteket kérő határállomásokról, csapatmozdulatokról van bennük szó.

A sok helységnév közül sikerült megállapítanom, hogy «a nagy Nob vára» Csarkhlikot jelenti, «a kis Nob vára» pedig magát Míránt. A *Nob* név, mint Hszüan-cang *Na-fu-po*-ja, nyilván a középkori és mai *Lop*-nak felel meg s az egész területre vonatkozik.

Az írásemlékekből az is kiderült, hogy Mírán jóval régebbi romjai *Jü-ni* maradványait jelölik, azt a régi helyet, amelyet a kínai évkönyvek San-san «régí keleti városa» néven emlegetnek.

Kínai írás egyetlen sornyi sem volt a temérdek lelet között.

55. BUDDHISTA LEGENDA FALFESTMÉNYE, A MÍRÁNBAN KIÁSOTT BUDDHISTA SZENTÉLY ROMJÁNAK
EGYIK FRÍZÉRŐL.

56. FRESKÓ FALLÁBAZAT ÉS FRÍZ EGY MÍRÁNI, BUDDHISTA SZENTÉLY KÖRFOLY SÓJÁNAK DÉLI FALÁRÓL.

Nevezetes bizonyysága ez annak, hogy a kínai befolyás és hatalom teljességgel megdőlt a Tárím-medencében a nyolcadik század harmadik harmadától kezdve. Másfelől meg egy turki rovásírásos összeírt papírcsomó arról tanúskodott, hogy a Tárím-medencének ebbe a távoli zugába is eljutottak azok a harcias nyugati-török törzsek, amelyeknek — akár szövetségesei voltak a tibetieknek, akár versenytársaik — oly nagy részük volt a kínaiak belső-ázsiai uralmának megdöntésében.

Thomsen tanár, a legrégebb ismert töröknyelvű írások, az orkhoni (mongoliai) rovásfeliratok megfejtője, közzétette ezeknek a míráni írásemlékeknek a szövegét. Kimutatta, hogy körülbelül ugyanabból a korból valók, mint az Orkhon-vidékiek. A szöveg hosszú névsort foglal magában, nyilván török katonák neveit, akik parancsokat vagy útlevelet kaptak.

Semmi kétség, hogy a tibetiek erődjének az volt a célja, hogy védje a Tárím-medence déli oázisaiból Tun-huangba, a tulajdonképpen Kína nyugati határszélére vivő közvetlen déli útvonalat. Ez az út a Lop-nórtól délre halad el. Ez is csakúgy, mint a másik, az északi (amelyik a tótól északra visz el), fő közlekedő vonal volt Kína felé a Han-uralkodók korától fogva.

Hszüan-cang és évszázadokkal később Marco Polo, ezen a déli útvonalon szelte át a sivatagot. Így sok történeti érdekesség szövődik ehhez a fásasztó sivatagi karaván-ösvényhez. De mielőtt magam is elindultam rajta Míránból, váratlan jutalomban részesültem a romokon végzett munkámért.

A tibeti megszálláskorabeli emlékeknél sokkal régibb korból eredő és sokkal megragadóbb művészi emlékeket fedeztem fel.

Az erőd közelében volt néhány romhalom, a szél pusztítását túlélő buddhista szentélyek szétszórt maradványai. A régészeti bizonyítékok világában kiderült, hogy ezek a szentélyek már a tibeti hódítást megelőző időkben régen romokban heverték, amikor nyoma sem volt még az erődnek. Már első ottjártamkor megragadta figyelmemet egyik szentélynek a romja. Tisztán felismerhető volt, hogy emeletes épület maradványa. Az emeletsort a szél vajú munkája tökéletesen megfosztotta sztukko-diszítésétől. De amikor földszinti részét kiszabadítottuk a mindent elföldelő törmelékből, meglepően persepolisi jellegű féloszlopok és életnagyságú szobrok ritka maradványai bontakoztak ki. A szobrok az oszlopközök fülkéiben állottak

valamikor (51. kép). A hosszúkás szentélyt folyosó fogta körül. A vas-kos törmelék elhányása után egy sztukkóból készült óriási Buddha-főre bukkantunk. A halántékok közti távolság teljes tizenhét angol hüvelyk volt, vagyis körülbelül 43 centiméter. Anyaga durva agyag volt, szalmával vegyest és így a törekeny, súlyos szobrot nem volt könnyű sértetlenül elmozdítani és elszállítani.

Ez is s a később kiásott többi óriási fej határozottan görög-buddhista jellegű volt. A folyosó feltárása után derült ki, honnan estek le ezek a fejek. A külső falat hat nagy szoboralak torzója szegélyezte. Ülő alakok voltak, maguk alá vont lábakkal. Térdtől térdig két méternél nagyobb volt a távolság. Az óriási ülő Buddha-alakok ruházatának megmaradt része tanúskodott arról, hogy a messze Lop-nór vidék szobrása mily szolgailag utánozta a redőzet bonyolult elrendezésében Gandhárának klasszikus mintákból eredő görög-buddhista művészeti modorát.

A szentélyt bizonyára századokkal a tibeti megszállás előtt hagyta el a lakosság. Erre vallott az a bráhmí-betűs jókora szanszkrit kézirat-töredék, amelyet egyik szobor talapzata közelében fedeztem fel. Pálmalevélre volt írva. Már anyaga is azt mutatta, hogy Indiából került ide. A bráhmí-betűk alakja pedig azt bizonyította, hogy az írás legkésőbb a negyedik századból ered.

Még szembeszökőbbé vált előttem a klasszikus ókor művészeti hatása, amikor az erődöt nyugatra talált omladékhalom kutatásához fogtam. Sztúpáknak látszottak. A legkisebbiket tártam fel elsőnek. Szilárd építmény volt, kívülről négyzetalakú, belül kerek. Valamikor kupola borult föléje. Belsejében egy kis sztúpa maradványára bukkantam. A boltozatról és a körhelyiség felső részeiről lehulladozott súlyos törmelékek tömege elrekesztette a sztúpa alapzatát körül-fogó kerek folyosót. Festett sztukko-töredékeket szedegettünk itt fel. Nyilvánvaló volt, hogy a körhelyiség belső falai egykor freskókkal voltak díszítve. Mindamellet rendkívül meglepett, amikor az ásatás során a padlószint felett mintegy százhusz centiméterre szárnyas angyalok (54. kép) gyönyörűen festett sora tünedezett fel a fallábazaton. Hogyan is várhattam, hogy a Lop-nór elhagyatott partjain, Legbelsőbb Ázsia szívében, a Kherubimnak ilyen klasszikus ábrázolásaira akadjak!?

Ahogy mohó izgalommal egyik fejet a másik után kiszabadítottam a törmelék alól, — pusztá kézzel dolgozva — hamarosan meg-

győződtem, hogy a tiszta klasszikus rajzot és színkezelést ezek a fal-festmények jobban megközelítették, mint a hajdankori festőművészetnek a K'un-luntól északra vagy délre eddig látott bármely más alkotása. A tágranyitott nagy szemek élénk tekintete, a kicsiny gödröcskés ajkak kifejezése azokat a finom görög lány- és fiú-arc-másokat juttatta eszembe, amelyeket az Egyiptomban talált ptolemaeusi és római-kori múmiák fára festett ábrázolásaiából ismerünk.

Javában találgattam még, miképpen is magyarázzam e szárnyas angyalképeknek szembeszökően klasszikus modorát és a keresztény képírás nyilvánvaló hatását: amikor a körfolyosóban érdekes felfedezést tettünk s ez a képek korát végleg eldöntötte. Színes selyemzalagok maradványaira bukkantunk. Kétségtelenül fogadalmi ajándékok voltak. A rajtuk talált kharósthí-betűs feliratok írásmódora pontosan emlékeztetett a nijai romhelyen kiásott fa- és bőrokmányok írására. A selymek írása feltűnően élénk és fekete volt, a fogadalmi ajándékokat tehát bizonyára nem sokkal előbb helyezték itt el, mint amikor a szentélyt elhagyták. Ebből pedig az következik, hogy Mírán is, mint a nijai telep, a harmadik század vége felé vagy hamarosan ezután néptelenedett el.

Más apróbb leletek is támogatják ezt a következtetést. Ezekre nem térhetek ki. De meg kell emlékezni röviden a folyosó délkeleti sarkában talált freskódíszes vakolatdarabokról. Valamikor a falak felsőbb felét díszítették, később leváltak és lecsúsztak a már felhalmozódott törmelékre, majd betemetődtek és a homok megvédte őket a pusztulástól. Kényes feladat volt kiszabadítani és megtisztogatni ezeket a rettentő törékeny vályogvakolat-lemezskéket. Temperafestésű vékony sztukko-felületüket féltetni kellett, hogy szétmorzsálódik a kezünkben.

Nem szükség leírnom, hogyan oldottuk meg ezt a feladatot a munkára annyira kedvezőtlen viszonyok között és hogyan csomagoltuk el őket mégis biztonságosan a rögtönzött szegényes csomagoló-holmival. Nagy volt az örömöm, amikor több, mint két évvel később a kicsomagoláskor tapasztaltam, hogy gondos fáradozásunk nem volt hiábavaló: a festett vályogvakolat-maradványok épségben érték el a British Museum-ot. Odaadó barátom és segítőtársam, F. H. Andrews, leleményes módszerrel biztosította a kényes művészi emlékek végleges megóvását. Hátlapjukat alumínium-lemezre felvont gipsszel támogatta.

Néhány egymáshoz tartozó töredéket gondosan egybeillesztünk s így a körfal magasabb részét egykor díszítő festett képszalag jelentékeny darabját sikerült összeállítanunk.

A megmaradt freskótöredékek mind a buddhista képirás jólismert jeleneteit ábrázolják. Így például az 55. képen látható részlet egy a koldulóbarátok vörösesbarna csuháját viselő Buddha. Jobbkezét a jólismert «védelmet nyújtó mozdulattal» emeli fel. Mellette hat tanítványa. Fejük kopaszra nyírva, mint a barátoké. Annyit látunk, hogy kerti jelenetről van szó, de az már nem ismerhető fel, hogy Buddha életének melyik legendájából merítették.

A míráni szentélyek freskómaradványainak különös érdekessége és nagy értéke a kompozíció, rajz és színezés művészségében gyökeredik s nem a szent eseményekben, amelyeket ábrázolnak. Buddhista tárgyúak a képek, de a művészi ábrázolás minden részlete hellénisztikus befolyásra vall. Nézzük csak meg a mester és a tanítványok szemét. Nagy, egyenesenfutó szemek ezek, nem olyan hosszúkásak és ferdehajlásúak, mint a Belső-Ázsiában és a Távolsó Keleten későbbi korban festett alakoké. Ugyancsak jellemző a redőzet és a görbülő ujjak ábrázolása, amelyek mintha csak egy római tóga alól nyúlnának ki. A festés technikáját illetően pedig szembeötlő a «fény és árnyék» szabályos használata mindenütt a meztelen hús ábrázolásában. A klasszikus művészetben olyannyira jólismert *chiaroscuro* mind-ekkoráig sehol nem volt megfigyelhető India, Belső-Ázsia és a Távolsó Kelet festőművészetében.

Változatosak és tanulságosak ennek a freskósorozatnak fennmaradt töredékei. De kezdettől fogva a fallábazat finom szárnyas angyalai ragadták meg legjobban képzeletemet. Hét maradt meg belőlük. Valamennyit épen hoztam haza. Egyrésztük a British Museumba került, a többi az Új Delhiben (New Delhi) elhelyezett gyűjteményembe. Habár a külső vonásokban nyilvánvaló az a törekvés, hogy egységes hatású legyen a kép, ahogyan várható is ezeknek az égi alakoknak testvéri együttesétől: az arcok kifejezésébe ügyesen sok egyéni vonást vitt bele a művész. Így például a szemek kifejezése, a fej mozdulata, ahány, annyiféle. Ezek az apró részletek csak az eredeti képeken vagy a *Serindia* című munkámban közölt hű sokszorosításokon tanulmányozhatók kellőképpen. De érinteni akartam itt is ezt a kérdést és rámutatni a míráni díszítő művészek ügyességének egyik bizonyítására. A díszítések különleges elhelyezéséhez alkal-

mazkodva, a körfolyosó fallábazatának szárnyas alakjait úgy festették meg, hogy tekintetük *felfelé* néz, egyenesen bele a sztúpát a szertartásszerű körmenetben körüljáró ájtatoskodónak a szemébe. Ezt is alighanem a nyugati művészetből tanulták.

Ha a görög-buddhista domborműveken előforduló szárnyas ifjak alakjaira gondolunk, felettébb valószínűnek látszik, hogy a míráni fallábazat alakjainak őse végső soron a görög hitrege ifjú szárnyas Erosa. De Erostól a míráni angyalokig közbeeső állomásokon át vezetett az út, a keleti felfogás hatása alatt. Hogy még világosabban fejezzem ki : a míráni fallábazat alakjai a korai keresztény templomok angyalait juttatják eszünkbe. De ne feledjük, hogy az angyalok fogalma, mint szárnyas égi hírnököké, régibb, mint a kereszténység. Nyugat-Ázsia nem is egy vallása már a kereszténység keletkezése előtt «ismerte» az angyalokat.

Sehol a hellenizált Közel Keleten nem maradtak fenn angyalábrázolások, elég régi korból arra, hogy világot vessenek kérdésünkre : hol és mikor alakult át a klasszikus hitrege Cupidója azzá a szárnyas alakká, amelyet a míráni fallábazat festményeiről ismerünk. De arra a kérdésre, hogy azok az angyalok miképpen kerültek a tulajdonképi Kína határszélére, egy buddhista szentély díszéül : könnyű megfelelni. A gandháriai görög-buddhista szobrászat azt mutatja, hogy Gandharában a szárnyas Erosról másolt alakokkal ábrázolták a gandharvákat, ezeket a régi hindu hagyományból a buddhista hitregébe átszarmazott égi lényeket. Ha tehát a míráni szentély látogatójának eszébe jutott volna valamikor megkérdezni a szentély őreitől, mit is jelentenek ezek a szárnyas lények, amelyek oly sajátságosan emlékeztetnek a messze Szíriában, Mezopotámiában vagy Nyugat-Perzsiában egykor talán már látott alakokra : a templom őrzője tüstént készen lett volna a válasszal, hogy ezek gandharvák.

De kérdés, van-e szükség erre a képmagyarázatra. Ettől a sztúpától hetven lépésre felfedeztem egy másik, ugyancsak ilyen kupolás jellegű szentélyt. Az épület folyosójának fallábazata teljesen világi és határozottan nyugati jellegű alakok festményeivel van díszítve.

A kupola közepében itt is körfolyosóval körülvelt sztúpát találtam. A sztúpa is, a folyosó is nagyobb volt, mint az első szentélyé. Mindjárt kezdetben kitűnt, hogy a két szentély körülbelül ugyanegy korból való. Erre vallott a külső négyzetalakú folyosó kissé megmaradt falán felfedezett hasonló angyal mellképe. A sztúpa belsejét csúnyául

megrongálták a kincskeresők vájkálásai, de a körfolyosóba hullott kupola törmeléke közt szép aranyozott fafaragások töredékeire bukkantunk. A törmelék eltakarítása után a folyosó keleti bejárata mellett napvilágra került a megmaradt folyosófal freskófríze, s alatta festett lábazat. A fríz két alakja mellett hamarosan észrevettük az indiai nyelvű kharósthí-betűs rövid feliratokat. Végleges bizonyítéka volt ez annak, hogy ezek a szentélyek és falfestmények időszámításunk első századaiból valók.

A nyugati oldalon, a bejárattal szemközt, a körfal egy darabját a régi kincskeresők a föld színéig lerombolták. Ez a pusztítás a megmaradt freskókat két különálló félkörre szakította egymástól. Az *északi* félkörben akkora volt a pusztulás, hogy a felső frízből alig maradt valami. De az alatta levő lábazaton, bár a színek megfakultak, könnyen felismertem egy klasszikus rajzú különösen kecses kompozíciót (56., 57. kép). Az egész lábazaton átvonult egy széles koszorú- és virágfűzér, amelyet ifjú alakok hordoztak; valóságos *puttók*. Közöttük szárnyatlan Cupidók váltakoztak frigiai sapkát viselő alakokkal. Félreismerhetetlen volt, hogy ezeket Mithra perzsa istenségről másolták, akinek vallási tisztelete általánosan elterjedt volt az egész római császárságban.

A hullámzó fűzér hagyta felső üres félkörökben váltakozva férfi- és női fejek és mellképek emelkedtek ki. Az arcok tekintete, a viselet és a kézben tartott tárgyak mind leplezetlen életörömet tükröztek. Sem ezeknek az alakoknak, sem a még jobb állapotban maradt déli fallábazat virágfűzéres puttói közt látható alakoknak semmi közülük sem volt a buddhista istentisztelethez és hitregéhez. Voltak köztük virágokkal gazdagon ékesített kecses lányalakok, kezükben korsó és kehely, mások gitáron játszottak, és a többi (56. kép). Arcukon a görög jelleg levantei vagy cserkesz szépségekre emlékeztető vonásokkal elegyedett. Gondosan kidolgozott hajviseletük a közel Keletre vagy Íránra utalt.

Még figyelemreméltóbb talán a férfi mellképek meglepően változatos sora. Némelyik ifjú feje egészen római tekintetű. Jobb kezüket fölemelik, néhány ujjuk kinyújtva, a többi behajlítva, mintha csak a klasszikus *mora*-játékot játszaná. Más képeken felöltő a sűrű szakáll és hosszú hajviselet s a ruházat gazdagsága. Ezek félreismerhetetlenül északi vagy keleti barbárokat ábrázoltak. A szem kifejezése, széles ajak, alacsony homlok egyaránt a világi örömöknek hódoló

emberre vall. Még jobban hangsúlyozta ezt az a mozdulat, ahogyan a maga elé emelt áttetsző serleget tartja.

Szembeszökő ellentétben van a nyugati és északi férfiaságnak ezekkel az ábrázolataival egy borotvált állú, ékszerekkel gazdagon teleaggatott fiatal indiai herceg képmása (57. kép). Arckifejezésén és álmodozó szemében a lágyságnak valami félreismerhetetlen vonása tükröződik. Jellegzetes kúpos turbánja is hozzájárul, hogy eszembe juttassa azt a görög-buddhista szobrokról jólismert típust, amilyennek Gautama herceget ábrázolják Buddhává válása előtt.

A derűs alakok hatását csak még jobban fokozta a körülöttem terpeszkedő halott pusztaság ellentéte. Az élet kiapadhatatlan örömeinek jelképét éreztem bennük. És arra gondoltam: mennyire elütt a boldog örömek e légkörétől az a küzdelmes, gondokkal terhes élet, amit itt élünk verejtékes munkával, a mult emlékeit nyomozva, ebben a síri pusztaságban!

Ezeknek az ifjúi alakoknak láttára szinte az volt a káprázatom, hogy valahol Szíriában járok vagy a római birodalom más keleti tartományában egy nyárilak romjai közt s nem egy buddhista szentély romladékai közt, Kína határszélén.

De elég volt egyetlen pillantás az északkeleti falrészlet öt-hat méter hosszú festett frízére, hogy minden kétségemet eloszlassa. A kép igazi pompeji vörössel festett alapján fölvonul a híres Vesszantara herceg «dzsátaka»-mondájának sorozatos ábrázolása, a Buddha «előző életeiből» jól ismert történetek egyike. A bejárattól balra a jámbor királyfi alakjával kezdődik a képsorozat: lóháton vonul ki a palotából. Mértéktelen jótékonykodása miatt száműzte őt királyi atyja. A lovas előtt klasszikus quadrigán ül a hozzá hasonlóan jámbor hercegasszony két fiával. A jelenetek sora az erdőrengetegben folytatódik: itt már gyalogosan látjuk a királyfit, amint minden kívánságot teljesítő, csodatevő fehér elefántját odaajándékozta az alamizsnát kéregető négy bráhman koldulóbarátnak (57. kép). A kép folytatása leállt a falról, így nem tudtam végig követni a mesét. De az északi félkör alsó fallábazata felett megmaradt freskótöredékek-ből kitűnik, hogy a királyfi és neje erdei remeteéletét ábrázolhatta ott a kép s végül boldog visszatérésüket a királyi otthonba.

A frízt is, a fallábazatot is ugyanaz a kéz festette. A frízen a festő láthatólag a hagyományos módon oldotta meg feladatát, vagyis azokat a mintákat követte, amelyek ennek a mondának az ábrázolá-

sában régóta meghonosultak a görög-buddhista művészetben. A fal-lábazat freskójának félig világi jellege azonban felszabadította a művész képzeletét s itt már a római kelet azidőbeli művészetéből merített.

Megerősítette ezt a vélekedésemet a festményen talált rövid kharósthí-betűs felirat. A fehér elefánt combjára írt betűkből megtudunk valamit a freskók festőjéről. Abbé Boyer, a kiváló francia tudós, kharósthí írásemlékeim egyik megfejtője, kibetűzte a felirattól, hogy a festő neve *Tita* volt, s azt is megállapította a művésztől, hogy mennyi tiszteletdíjat kapott a freskókért.

A számjegyek olvasásában felmerülhet némi kétség, de a név világosan olvasható. Minthogy pedig a *Tita* névalak nem származtatható semmiféle indiai vagy iráni nyelvből: nem ingadozom, hogy benne a római *Titus* nevet ismerjem fel. A szanszkritban és prákritban a *Titus* nevet szükségképpen *Tita*-alakban írják át.

A *Titus* név széltében el volt terjedve a római Keleten időszámításunk első századaiban. Így nincsen benne semmi meglepő, hogy a festő és díszítőművész, akit hivatása ily messze keletre sodort Kína felé, ezt a nevet viselte.

A tyrusi Marinusnak Ptolemaeus «Földrajz»-ában ránkmaradt egyik feljegyzéséből tudjuk, hogy ugyanilyen eredetű emberek, tehát hogy úgy mondjuk római euráziaiak, gyakran elvetődtek «Seres országába», vagyis a tulajdonképi Kínába. A selyemkereskedelemmel kapcsolatban jutottak el oda, már jóval előbb is, mint amikor Mírán szentélyei — nagy valószínűséggel — épültek.

A fríz két rövid kharósthí feliratát elég könnyű volt kibetűzni áttetsző papírra átrajzolt pontos másolatokból. A képen alattuk látható Vesszantara királyfira vonatkozik a másik fölirat. De teljességgel lehetetlen volt a freskókat művészi jelentőségükhöz méltó fényképekben megörökíteni. A rossz időjárás és más nehézségek akadályoztak meg ebben akkoriban.

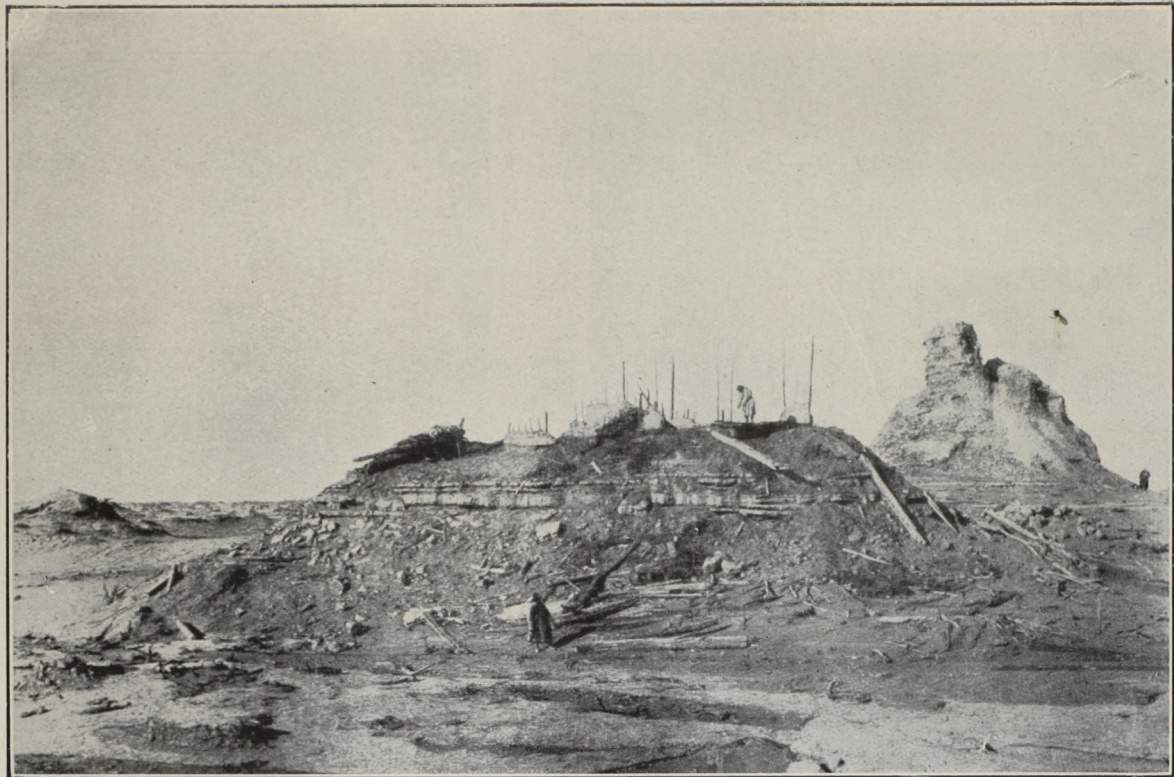
Hamarosan meggyőződtem, hogy a vakolat, amelyre ezeket a freskókat festették, sokkal törekenyebb, hogysen nagyobb darabokban leválaszthassam a falról. Ez a kísérlet a freskók biztos pusztulását jelentette volna, hacsak magát a mögöttük lévő falat lassankint el nem vagdossuk rendszeresen, hogy a biztos leválasztás lehetővé váljék. Ez a küzdelmes munka legalább egy hónapba került volna, ha nem többbe. Nem áldozhattam rá időt, nem akartam megkockáztatni,

57. FRESKÓ FRÍZ ÉS FALLÁBAZAT RÉSZLETE EGY BUDDHISTA SZENTÉLY
KÖRFOLYOSÓJÁNAK DÉLI FALÁRÓL, M'RÁNBAN.

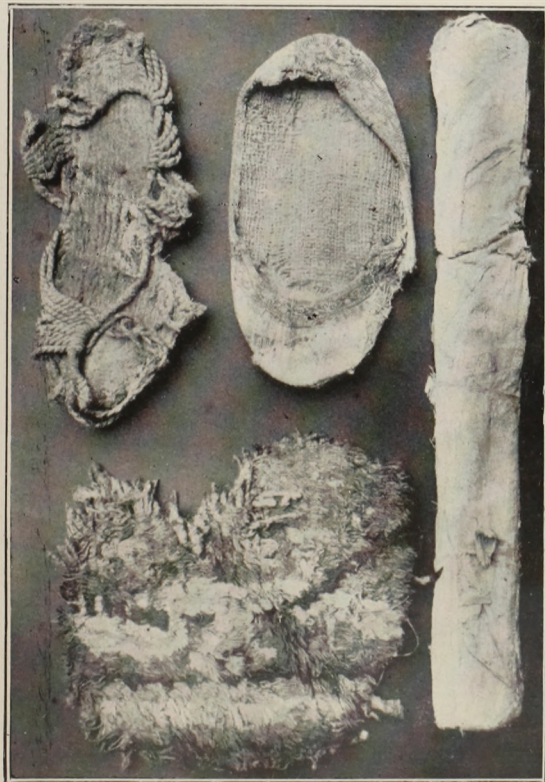

58. SZÉLVÁJTA PUSZTASÁG LOU-LANTÓL DÉLKELETRE.

59. ŐSI LAKÓHÁZ ÉS SZTÚPA ROMJA LOU-LANBAN, DÉLRŐL NÉZVE.

MUSZAI
TUDOMÁNYOS AKADEMIÁ
KÖNYVTÁRA

60. RÉGI SZÖVÖTT TÁRGYAK A LOU-LAN
ROMHELYRŐL.

61. DÍSZÍTŐ FAFARAGÁSOK TÖREDÉKEI (RÉSZBEN
KLASSZIKUS MOTIVUMÚAK), A LOU-LAN ROMHELYRŐL.

hogy a Lop-sivatagon át Tun-huangba vivő utam a tavasz előhaladtával lehetetlenné váljék. Az a veszély fenyegetett ugyanis, hogy a befagyott sós források jege megolvad s nem lesz ivóvizünk a hosszú út egyes szakaszain. Így hát sajnálkozva bár, e bonyodalmas feladat megoldását későbbre kellett halasztanom.

Utóbb tűnt ki, hogy nagy okom volt sajnálkozni a kénytelen haladékon. Amikor 1908 márciusában Naik Rám Szinghet Khotan mellől visszaküldhettem Míránba a freskókért, ügyes és mindig készséges ezermesterem megbetegedett, alighogy megérkezett a romhelyre. Még meg sem kezdhetette a freskók leválasztását, hályog borította el a szemét. Hősiesen belefogott a munkába s akkor sem hagyta abba, amikor előbb félszemére, majd teljesen megvakult. Tragikus történet ez, túlságos hosszú és szomorú ahhoz, hogy részletesen elbeszélhessem.

Amikor hét évvel később 1914. januárjában magam is visszatérhettem a romhelyre, megütközéssel láttam, hogy én is s utóbb Naik Rám Szingh hiába fáradoztunk azon, hogy a szentély belsejét gondosan megint betemessük, hogy a homok és törmelék megvédje a pusztulástól. Nem tudtuk megmenteni.

Évekkel azután, hogy felfedezéseimnek híre ment, egy japáni utazó járt a romoknál. Neki esett a freskóknak, hogy majd leválasztja és haza hozza őket. Sajnos, régészeti lelkesületével nem állott arányban készsége, ügyessége és tapasztalata. A festett vakolat szanaszéjjel heverő töredékeit ott találtam a folyosóban a déli félkör alatt, szomorú tanuságául a balsikerű kísérletnek. Szerencsére menten abbahagyta az utazó a szerencsétlen vállalkozást s az északi félkör maradványai megmenekültek. Ennek a fallábazatnak a festményeit hosszas, óvatos munkával sikerült épségben leválasztani és elszállítani. De a festmények nagyobb részéről, amelyek itt napvilágra kerültek, sajnos csak fényképeim (ha tökéletlenek is), és jegyzeteim beszélnek.

NYOLCADIK FEJEZET.

Kutatások az ősi Lou-lanban.

Csarkhlik kis oázisában készülődtem 1906. decemberének első napjaiban régóta tervezett kutató utamra, a Lop-nórtól északra elterülő teljesen víztelen sivatagba. Azokat a romokat készültem felkeresni ott, amelyeket Sven Hedin fedezett fel 1900. évi emlékezetes utazásában.

A romok feltárása után Marco Polo «Lop-sivatagán» akartam végigvándorolni karavánommal Tun-huangba, azon a hajdankori már századok óta feledésbe merült útvonalon, amelyet a velencei utazó követett. Minden jel arra vallott, hogy gondosan elő kell készítenem az eleség, készletek és a szállítás dolgát, ha el akarom kerülni a súlyos kockázatot. Ugyancsak fontos volt, hogy szigorúan gazdálkodjam az idővel, mert hiszen tudtam, hogy csak a tél néhány hónapját tölthetem a víztelen sivatagban, amikor a víz jégalakjában szállítható.

Csarkhlik rendkívül szegényes fészek, puszta falu csak, amint illik is egy csaknem teljesen sivatagos terület főhelyéhez. Három nap alatt ötven főnyi csapatot kellett összeszednem a tervezett ásatásokra. Élelmet pedig annyit, hogy öt hétig eléljünk rajta valamennyien. Tevét annyit kellett szereznem, amennyit csak lehetett, hogy megbirkózzanak a hétnapos sivatagi útra, a romoknál való hosszabb tartózkodásra és végül a visszatérő útra valamennyiünknek szükségeltető víz vagy inkább jég szállításával.

Ijesztő feladat valóban, hiszen összevéve huszonegy tevéig sikerült felvinnem a magaméival és a Csarcsanból bérelt állatokkal együtt. Még bajosabb lett volna a megoldás, ha nem számíthattam volna rá, hogy Abdalban, a Tárím melletti kis halászfaluban, ott, ahol a folyó a Lop mocsaraiba önti vizét, minden egyelőre nélkülöz-

hető holmimat, készletemet hátrahagyhatom addig, amíg elérkezik az idő, hogy elinduljunk a sivatagon át Tun-huangba.

Szerencsémre Liao Ta-lo-je, ennek a félreeső területnek kínai előjárója, készségesen támogatótt. Csakhamar más segítséget is kaptam: két edzett vadász jelentkezett Abdalból: Mulla, egy csupa-ín, vékony, korosabb ember, és a köpcös Tokhta Ákhún. Mind a ketten kísérői voltak már Sven Hedinnnek is s így nem ijedtek meg a maguk árnyékától, mint a sivatagi vándorlás veszedelmeitől rémülődő többi embereink. Bizonyos, hogy egyikük sem ismerte még azt az utat, amelyik Abdal felől visz a romhelyre s így nem számíthattam arra, hogy vezetőim legyenek azon a ponton túl, ahol elhagyjuk a mocsarakat. De jól ismerték a térszín természetét, amelyen át kellett kelniük és mint afféle tapasztalt vadászok, hozzá voltak edzve a küzdelmekhez és férfiasan szembeszálltak a téli sivataggal. Hirtelen megjelenésük a színen némi bátorságot öntött az ásatásokra kiválogatott szántó-vetőkhöz, akiknek a lábuk inába szállt a bátorságuk arra a gondolatra, hogy tél derekán elhagyják otthonukat és messze, ismeretlen útra induljanak a víztelen sivatagba, északkeletnek. Hozzá tartozóik máris úgy elsiratták őket, mint a halálraítélteket.

Küzdelmes erőfeszítések után végre december 6-án reggel útnak indulhattunk. Amint végignézttem az utolsó szántóföldek szélén rám váró munkáscsapatomon, meglepett a loplikok arcának nagyon is mongol jellege. Leszármazói ezek az őslakó félnomád halászok törzsének, ezért különböznek szembetűnően a távoli nyugati oázisokról idetelepített turki gyarmatosoktól.

Embereim atyafisága itt elbúcsúzott tőlünk.

— *Jol bolszun!* (Legyen arra *út!*) — kiáltották búcsúzóul. Ritkán csengett ily sokatmondóan fülembé ez a turki istenhozzád.

Egyhangú kopár, kavicsos vidéken meneteltünk kelet felé s másodnap estére megérkeztünk Míránba. Elbeszéltem már kétnapos próbaásatásaimat a míráni romok között. December 10-én elértük Abdalt, az utolsó kis halászfalucskát a Tárím mellett. Lovainkat és minden nélkülözhető holminkat és készletünket Tila Báira, legmegbízhatóbb turki emberemre bízom, vigyázzon rájuk, amíg el nem indulunk Tun-huangba. Hűséges kínai titkárom, Csiang Szü-je, is itt kellett hogy maradjon, bármennyire búsult is, hogy nem viszem magammal. Kényes lábának túlságosan megerőltető lett volna a hosszú vándorlás ezen a nehéz úton. Tevém amúgyis kevés volt, így hát

arra nem ültethettem, bármily csekély megterhelésnek tetszett is ez, hisz könnyű termetű volt és motyója sem nyomott valami sokat.

Másnap reggel elindítottam sivatagi csapatomat Abdalból. Átkeltünk a még be nem fagyott Tárím mély vizén. Első nap a Lop-nór kezdődő mocsarai mentén haladtunk kelet felé. Szerencsére a haldokló folyó egyik frissvizű öblében már jócskán befagyott. Minden szabad tevét megraktunk hatalmas jeges zsákokkal. Egy-egy teher többet nyomott 200 kilónál. Négy fehér bádogból készült tartályra való víz volt a tartalék végső szükség esetére. Ez is hamarosan megfagyott. A tevéken kívül még vagy harminc szamarunkat is megterheltük kisebb jeges zsákokkal. Az volt a számításom, hogy azon a ponton túl, ahol az utolsó iható vizet vagy jeget találjuk, még két napi járóföldre jönnek velünk a szamarak és ott a jeget lerakatom, hogy ott, mintegy feleúton, elraktározzuk. Persze, a szamaraknak maguknak is kell víz. De két napi szomjazás után, terhüktől megszabadítva, bízni lehetett abban, hogy sietni fognak, hogy mennél hamarabb visszaérjenek a Tárímhoz.

A tevéket bőségesen megittattuk. Hat-hét vödörré valót ittak egyenkint. Ezzel aztán, tudtuk jól, hetekig meg kell érniök ; de be is érik, mert a fagyos téli időben nem is annyira a víz hiánya a keserves, mint inkább a legelő. Mihelyt magunk mögött hagyjuk az utolsó élő növényzetet, nem jutnak legelőhöz, míg csak el nem érjük a sós források nádasait a romhelytől északra. De Hasszan Ákhún annyi utazásomon kipróbált, kitűnő tevegondozóm, nem mulasztotta el, hogy fel ne rakasson néhány tömlő repceolajat, hogy időről-időre megkínálhassa őket, legalább a magunk tevéit, ezzel a gyalázatosan büzlő itallal. Ez a tevék teája a tél hidegében, — mondogatta. És csakugyan nagyon jó eleségpótlónak bizonyult a fényűző teve-tea, a koplalás hosszú heteiben, amíg a legelőt nélkülözték.

Újabb egy napi menet után, sívár szíkes pusztaságban, két másik emberemet hagytam hátra egy víztócsa mellett, a Csainut-köl nádas közelében. A vékony jégborította tavacskában valamelyest iható volt a víz. Ez a hely afféle előretolt állomásunk lett, tartalék-eleséget hagytunk itt hátra embereim számára.

Az út innen kezdve észak-északkelet felé szükségképpen annak az útvonalnak a közelében vitt tovább, amelyen Sven Hedin járt 1900-ban, visszatérőben. Hedin vázlatos térképe és az iránytű volt egyedüli vezetőm a romokhoz. Hedin észak felől jövet szelte át ezt

az elriasztó vidéket. A szerencsétlen táj képe nagyot változott azóta. A Tárím vize Hedin ottjárta évében a kivételes tavaszi áradáskor messze kiöntött észak felé. Az akkor keletkezett víztócsák azóta teljesen kiszáradtak. A száraz sóborította medrekben itt-ott csillogó apró tócsák vize annyira sós volt, hogy ebben a kemény hidegben sem fagyott még be.

December 14-én elhagytuk az utolsó ilyen leülepedést is, kihalt nyárfáival és tamariszkuszaival.

Estére elszürkült tamariszkkal benőtt magas homokkúpok között ütöttünk tanyát. A legmagasabb homokkúp északi oldalán gondosan halomba raktuk a számárháton idáig hozott jeget, a szamarakat pedig két emberrel visszaküldtük. Ezek azután Csainut-köl-ből elszállították ide később az ott hagyott eleségtartalékot.

Alighogy útra keltünk, hamarosan belejutottunk a szélvájta sivatagba. Amerre csak nézünk, a Lop-sivatag északi részére jellegzetes kép tárul elénk: meredek agyagteraszok és martok szakadatlan sora, közben-közben élesen bemetsződő árkok (58. kép). Ezek az agyagmartok a *járdangok*, ahogyan a loplikok nevezik, találó névvel. (*Jár* az árok, *járdang* a kiemelkedő pad). A járdangokat a szél faragta ki a talajból, véső szerszáma a homok volt: a szélkergette homok csiszolta simára őket. Valamennyi kelet-északkelettől nyugat-délnyugatnak csap s így világosan megmutatja a leghevesebb és legállandóbb szelek uralkodó irányát. Ezek az év nagyobb részében dúló szelek a mongol fennsíkrol szállnak alá a Tárím-medencének ebbe a legmélyebb részébe, annak a hatalmas légköri jelenségnek engedelmeskedve, amelynek neve: *aspiráció*.

Utunk keresztben metszette ezeket a borzasztó kemény barázdákat és agyagpadokat. Emberre, állatra fárasztó volt a járás ilyen gonosz térszínen. A tevék szenvedtek legtöbbit, lágy talpukat meghasogatta, gyötörte a kemény talaj. Ahányszor tábort ütöttünk, meg kellett «talpalhunk» néhányat közülök. Fájdalmas, de hatásos mütét: a tevék sérült talpára, az eleven bőrre rávarrtunk egy-egy darabka marhabőrt, védelmül. Megfoltoztuk a csizmájukat. Nagy ügyességet kívánó művelet, mert a tevé persze kapálódzik ellene. Szerencsére Hasszan Ákhún nagy mestere volt ennek az eleven talpalásnak és készséggel taníttatta a többieket is, ha nem is valami nagy türelemmel és szelídséggel, inkább pofonokkal és rugásokkal.

Ezen az elriasztó szélvájta területen jártunkban olykor csekély

mélyedéseken vitt át az utunk. Az ilyen helyekre rendszeren messziről ráismertünk a kidőlt fatörzsek sorairól. A holt vadnyárfa-törzsek kanyargó sorai, mint valami sivatagba fulladó folyó-ágak, a homokos síkság messzeségében vesztek el szem elől.

És csakugyan, a Lop-sivatagnak ezen a részén átvivő útjaimon, másutt is, arra a meggyőződésre jutottam, — s ezt a gondos térképezés is megerősítette — hogy ezek a mélyedések s az azokat szegélyező holt erdőszalagok a Kuruk-darjá — vagyis «Száráz folyó» — medrének végződését jelölik. A Lou-lan romhely környékét egykor öntöző Kuruk-darjá különböző korszakokban a nagy kiszáradt Lop-tavat szegélyző mocsarakban halt el. Ezt a gondolatomat és az ezt támogató földrajzi és régészeti okokat részletesen kifejtettem *Serindia* című könyvemben és a magyarul is megjelent *Legbelsőbb Ázsiában*. Itt éppen csak megemlítem, hogy kínai történelmi feljegyzésekben érdekes utalásokat találunk erre a hajdankori deltavidékre és a tőle keletre levő száraz tómederre. Ezek a kínai történelmi adatok is feltevésem mellett szólnak.

Alighogy belejutottunk ebbe a sivár vidékbe, a szélsőpörte puszta talajon kőkori leletekre bukkantam. Kőnyílhegyek, kőcések és más apró szerszámok kerültek útunkba, sűrű egymásutánban. Itt-ott igen kezdetleges durva cserépedények töredékeit szedegettük össze. Később megint, többször is megisméltődött ez a meglepetés. Útunkban, amennyire csak lehetett, egyenes irányt kellett követnünk, sem jobbra, sem balra el nem barkácsolhattunk. Hogy mégis ilyen sűrűn belebotlottunk ezekbe a leletekbe, ez nyilvánvalóan bizonyosága annak, hogy itt a késő történelem előtti korszakban emberek éltek.

A térszín roppant nehézsége miatt csak lassan haladtunk. Naponta legfeljebb 22 kilométerrel jutottunk tovább, pedig kora reggeltől sötét estig útban volt a karaván. Ilyen szagगतott felszínen bajosan tarthatuk be az iránytű-megszabta helyes irányt. Gondom volt rá, hogy a tájékozás megkönnyítésére helyenkint szembeszökő útjelzőket állítsunk. A kihalt fákból faragott póznákkal és halomba rakott agyagtömbökkel jelöltük meg az utat. Ezek útmutatásként szolgáltak az utánunk jövőknek, akik jég- és egyéb tartalék-készleteinket szállították nyomunkba.

Második napi fáradalmas menetünk vége felé, a szélmarta kemény agyagsivatagon, apró fémtárgyakra bukkantunk a földön. Voltak köztük a Han-időkből való kínai rézpénzek is. Cseréptöre-

dékeket is találtunk nagy számban, de ezek már sokkal finomabb művűek voltak az előzőknél.

Ezek a már történelmi korból eredő emlékek arról tanuskodtak, hogy útvonalunk a történelmi időkben lakott vidéket szelt keresztül. Legalább is helyenkint emberi telepeknek kellett erre lenniök. Pedig térképfelvételeink szerint még vagy húsz kilométerre voltunk délre azoktól a romoktól, amelyeket Hedin nyomozott ki erre felé!

Akkor már karmai közé ragadott az a fagyos északkeleti szél, amely azután a rákövetkező éjjel majdhogy rám nem döntötte sátrammat. Ez a kegyetlen szél rövid szünetekkel mindvégig dühöngött, amíg csak ezen a tájékon tartózkodtunk. A Fahrenheit-hőmérőn rohamosan leesett a hőmérséklet a nulla fok (-17.8 Celsius-fok) alá.

Keserves napok következtek. Szerencsére a régi folyómedrek mentén sok elhalt fatörzsre találtunk, így tüzelőnk volt bővében. Embereink még így is eleget szenvedtek a fagytól. Hiába védtem fejemet vastag kucsmával s vettem fel legmelegebb kesztyűmet, a metsző szél — napsütéskor is — kegyetlenül átszívített rajtuk.

December 17-én mindegyre sűrűbben szedegettük fel útnk közben a Han-kori kínai rézpénzeket, bronz nyílhegyeket és egyéb apró leleteket. Délután végül megpillantottuk az első romhalmot a távolban. Közeledtünk a romhelyhez, pontosan azon a tájékon, ahol Sven Hedin térképvázlata nyomán számítottam rá. Embereinket boldog izgalommal töltötte el a látvány, mert már-már roppantul nyugtalanította őket, hogy talán bizony meg se találjuk a romokat. Még vagy 12—13 kilométeres út várt ránk, meredek agyagmartokon és élesen bemetsződő árkokon keresztül. Sötétedett, amikor végre felüthettük sátortáborunkat a nyomasztó sivár tájból kimeredő sztúpa romjának tövében. Ez volt az a messziről megpillantott halom: a romok fő csoportjának mintegy mérföldköve (59. kép).

Másnap reggel megkezdtük az ásatásokat. Nagyszámú emberrel teljes tizenegy napig tartott ez a szakadatlan munka. Ezalatt a több csoportban elszórt romok minden kinyomozható maradványát sikerült feltárnom.

Első dolgunk volt — még munkánk megkezdése előtt — hogy elküldjük a tevéket. Nagyobb részüket északnak küldtük, a kopár Kuruk-tágh hegy lábához. Tokhta Ákhún tudott arra valami sós forrást. Reméltük, hogy majd csak lesz ott valami legelhető nádas

a közelben. A többi tevét délnek küldtük vissza, hogy szállítsák ide a félúton hagyott jég- és egyéb készleteket.

Amint akkor reggel a sztúpa magas talapzatáról körületekin tettem, jövendő munkám színtere sajtóságon ismerősnek és egyúttal meglepően újnak is tűnt fel előttem. Délnek és délnyugatnak favázak vályogházak maradványait fedeztem fel. A jól ismert nijai romokra emlékeztettek ezek, habár itt a dühöngő szelek sokkal kevésbé kegyelmeztek meg a romokat védő homoktakarónak.

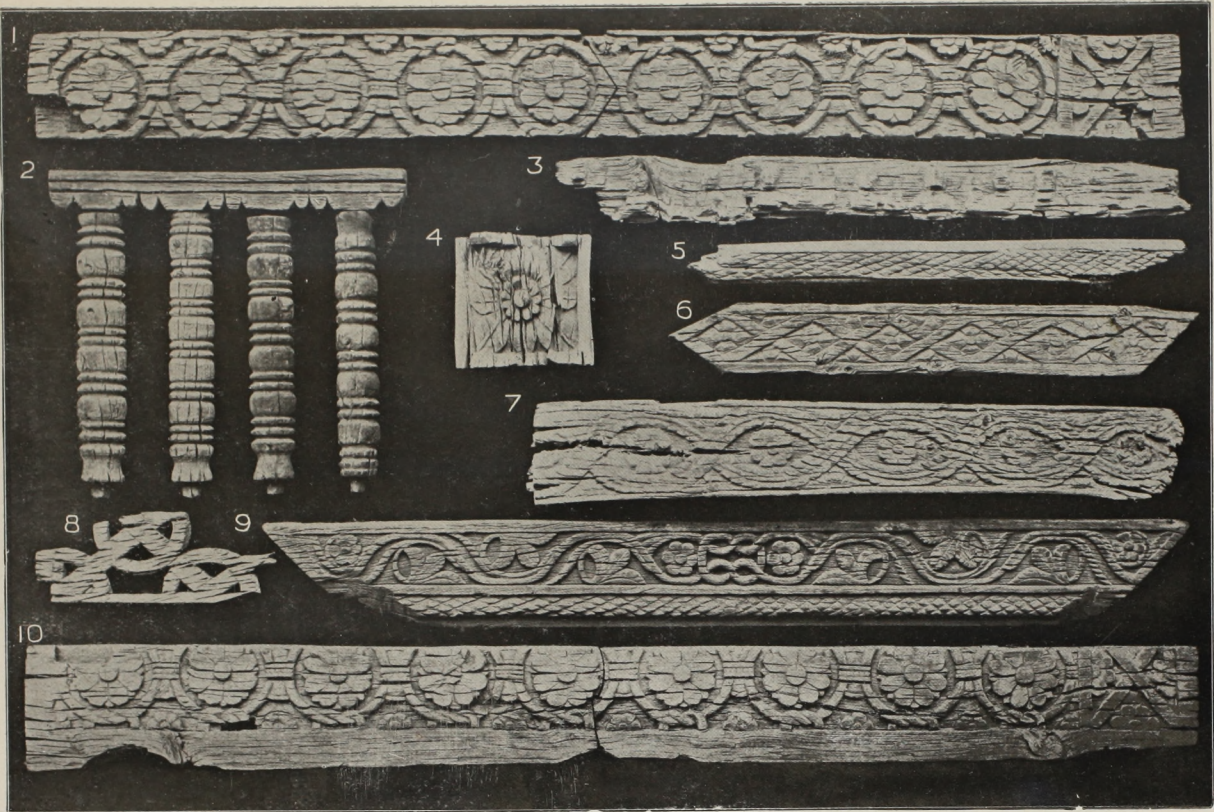
A romokon túl egyebet se látott itt a szem, mint a kemény agyagból élesen kimetszett *járdangok* és mélyen kivésett árkok végtelen sorait. Valamennyi ugyanabban az irányban haladt, ahogyan a könnyörtelen északkeleti szelek kifaragták az agyagtalajból (58. kép). A tenger képehez hasonlított ez a táj: csak hogy itt a *megfagyott* tenger tárult szemem elé, az összetorlódo jégtáblák megmerevedett hullámaival.

Az ásatást a sztúpától délre eső közeli lakóház romjával kezdtük meg. A szélvájta síkból öt-hat méterre kiemelkedő agyagmárt tetején volt ez a rom: egy jól megépített lakóház szegényes maradványa. A lejtőket belepő súlyos faváz omladéka megmutatta, hol voltak egykor a ma már teljesen eltűnt szobák. A talajt ezek alól teljességgel kisöpörte a szél.

A megmaradt helyiségek roncsai közt kutatva kezembe került néhány kínai írásemlék: keskeny falemezkékre és papirosra írt iratok. Kharósthí-betűs fatáblákat is találtunk, tisztára olyanokat, mint a nijai romhelyen. Papirosszeletek is voltak köztük.

Így kezdettől fogva bizonyosság volt rá, hogy a nijai romhelyen talált írásemlékek régi indiai nyelve e távoli Lop-vidék helyi közgazgatásának és kereskedelmének is általánosan használt nyelve lehetett. Ha meggondoljuk, milyen messze van ez a Lop-vidék Khotantól: ennek az indiai írásnak és nyelvnek ily egységes elterjedtsége a Tárím-medence legkeletibb végéig nevezetes történelmi érdekességű felfedezés.

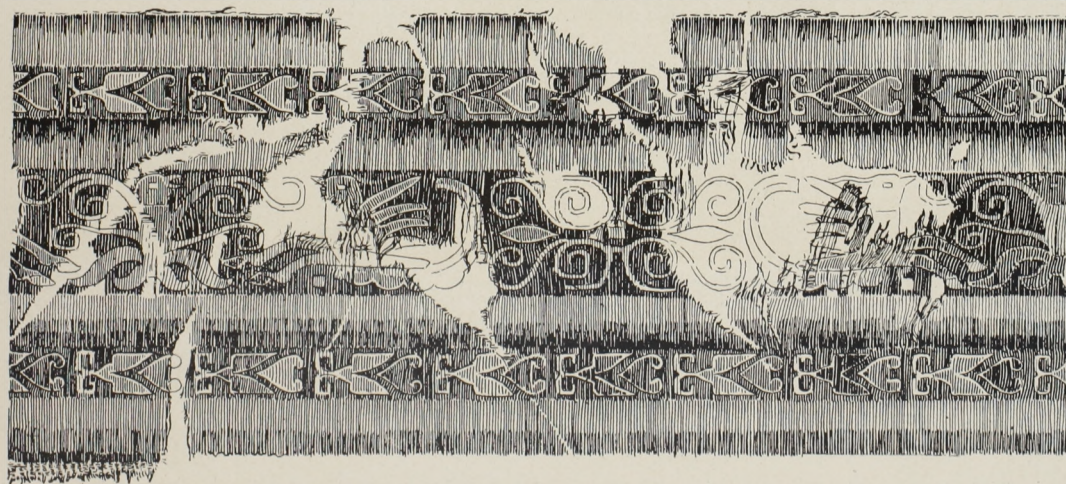
Az első romból kikerült egyéb különös leletek közül csak néhányat említek: egy színes gyapjú csomózott szőnyegdarabkát, az eddig ismert legrégebb ilyen emléket, és egy meglehetősen jókarban maradt kis sárgás selyemtekercset (60. kép). Később találtunk mérőléceket és egy feliratos selyemszegélyt. Ezek segítségével megállapíthattam, hogy a kínaiak híres selymeinek szabályos szélessége kb.

62. LOU-LAN ROMHELY BUDDHISTA SZENTÉLYÉNEK GANDHÁRAI MODORÚ ÉPÍTÉSZETI FAFARAGÁSAI.

64a. ALAKOKAT ÁBRÁZOLÓ SOKSZÍNŰ SELYEM A LOU-LANI TEMETŐBŐL.

64b. HELLÉN ÉS KÍNAI MINTÁJÚ GYAPJÚ FALISZŐNYEG, A LOU-LANI TEMETŐBŐL.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

1914
MAY 10 1914
LIBRARY OF THE
MUSEUM OF COMPARATIVE ZOOLOGY
CAMBRIDGE, MASS.

II

I

III

63. L. K. ERŐDROM BELSEJE, A LOP-SIVATAGBAN, A ROMOK ÉSZAKI SZÖGLETÉBŐL FELVÉVE. (L. 104. LAP.)

(I) Lakóház maradványai, középtt. — (III) az előtérben teljesen elpusztult nagy épület fatörmeléke. — (II) balról katonai szállások romja ásatás közben; jobbról szélvájta magaslat (terrasz): a körfal nyugati sarka.

48 centiméter volt, pontosan akkora és olyan alakú, mint az a sárga selyemtekercs. Ilyen selymeket szállítottak a klasszikus Nyugat felé Kína selyemkaravánjai.

A házromok közelében, a szélmarta pusztja földön kezdettől fogva sok apró fém-, üveg- és kőtárgyat zsákmányoltunk. Voltak közöttük nagy számban bronztükrök töredékei, hátlapjukon gyakran szép domborművű díszítéssel, fémkapcsok, pecsétnyomó kövek s máseffélék. Temérdek üveg-, agyag- és kőgyöngyöt szedtünk össze. Még jelentősebb volt a négyszögletesen lyukasztott Han-korbeli rézpénzek nagy sokasága. Arra vall ez, hogy sűrűn foroghattak ezek az aprópénzek és élénk lehetett a forgalom errefelé.

Egy részben vályogból épült nagy épület elpusztult romjában — az előbbi romtól délnyugatra — egy *ja-mén* (kínai hivatali épület) maradványára ismertem rá, bármily kevés maradt is meg belőle.

Itt találtam rá arra a valamikor alighanem börtönnek szolgáló fülkeszerű helyiségre, amelyben Sven Hedin kínai iratokra talált. A fára és papirosra írt írások egyike-másika keltezve volt, a 264—270. évből. Gondosan átkutattam az egész épületet és még sok ilyen írás- emlékre bukkantam. Voltak közöttük vékony, kunkorodott forgácsok. Nyilván a szabályszerű fatáblákról gyalulták le ezeket, hogy a megtisztított fát megint írásra használják.

A közeli kisebb házak a nijai romhely lakóházai módjára épültek, de jóval durvábban. Alighanem az idevaló nemkínai közigazgatás tisztviselőinek a szállásai voltak ezek. Abból gondolom ezt, hogy a nijai okmányokra emlékeztető szokott alakú kharósthí táblák nagy számban kerültek napvilágra itt. De a leggazdagabb zsákmánnyra, egy nagy, harminc méter átmérőjű szemétdombban tettünk szert, a *ja-mén*-től nyugatra. Ebből a még ma is átható bűzű bányából, a trágya és egyéb hulladék rétegei közül egyre-másra kapirgáltuk ki a kínai iratokat, fára és papirosra írott feljegyzéseket (47. kép). Nyilván az irodák «papírkosaraiból» kerültek ki a szemétbe. A papírdarabokat gyakran darabokra tépték, a fatáblák egy részén pedig látszott, hogy gerjesztőnek használták őket, tűzgyújtásra.

Kharósthí okmányok, fa, papiros és selyem is keveredett közéjük, de kisebb számban. Nagyon érdekes, akkoriban még egyedülálló lelet volt egy «ismeretlen» írású tépett papírszelet. Betűi az arameus írásra emlékeztettek. Azóta kiderült, hogy egy régen kiveszett nyelv és írás emléke ez. Az egykori Szoghdianában beszélték ezt a nyelvet,

időszámításunk első századaiban: a mai Szamarkand és Bokhará vidékén.

A kínai írásemlékeket régi kedves barátom, Chavannes, a kínai nyelv nagy tudósa, fejtette meg és adta ki magyarázatos kiadásban. Az oxfordi egyetemi nyomda kiadásában megjelent tudós munka második gyűjteményem valamennyi kínai okiratát magában foglalja. Az okmányok tartalmából kétségtelenül megállapítható, — éppúgy mint Sven Hedin korábbi leleteiből — hogy ezen a helyen volt az ősi nevén Lou-Lan-nak nevezett terület egyik ugyanilyen nevű katonai állomása. Ez, hogy úgy mondjuk, nyugati hídfője volt annak a legrégibb karavánútnak, amelyet a kínaiak a Kr. sz. előtti második évszázad vége felé a Tárím-medence felé megnyitottak.

A keltezett okmányok nagy többsége a 263. évtől a 270. évig terjedő időből ered, vagyis a Csin uralkodóházából való Vu-ti császár idejéből. Vu-ti volt az, aki a későbbi Han uralkodó-család bukása után újra megszilárdította a kínai fennhatóságot a «Nyugati országokban». A legújabb írásemlék a 330. évből való. Az irat keltezése egy tizenégy évvel előbb lezárult uralkodói korszak évszámát jelöli meg. Kitűnik ebből, hogy ez a kis állomás teljesen el lehetett vágva a birodalom központi hatóságaival való érintkezéstől. A 330. év után nagyon kevés idő telhetett el a hely végső elnéptelenedéséig, amikor persze ezen a sivatagi útvonalon is megszűnt minden élet. Lou-lan végső állomása volt ennek az útnak.

Bármily kicsiny volt is ez az őrhely, környéke pedig termékekben szegény, a kínai okiratokban (47. kép) sok adatot találunk arra, hogy élénk forgalmú útvonal mentén volt ez a telep. Vannak köztük töredékesen megmaradt jelentések, amelyek közvetlenül a «nyugati vidékek főparancsnokától» erednek, vagy hozzá intézettek. Egyes katonai műveletekre vonatkozó jelentések nyilvánvalóan nagy területre szólnak. De az iratok többsége mégis helyiérdekű, apró közigazgatási részletkérdésekre vonatkozik: a kis kínai katonai telep termőföldjeire, az embereknek és állatoknak kijáró eleségkészletekre és ezek szállítására. A kis osztag nem tudta magát fenntartani a maga erejéből. Kitűnik ez a tisztek és katonák eleségszállítását sürgető többszöri rendeletekből.

A kharósthí okmányok szövegét Rapson tanár és tudós francia munkatársai adták ki Oxfordban. Az írások jellege, nyelve és más megfigyelések közel rokonságra vallanak a nijai romhelyről kikerült

írásemlékekkel. A szövegek kivonatos fordításából megállapítottam, hogy az odaválók *Krorainán*nak nevezték ezt a helyet. Ennek a névnek átírása a Lou-lan, már amennyire a kínai kiejtés és írás megközelítheti a szót.*

A nagy szemétdombban és a környező lakóházak romjai közt kezembe került sok és sokféle leletről nem emlékezhetem meg részletesen. De szólanom kell egy sajátságos jelenségről, amely jól szemlélteti, mily romboló erők hagyták hátra pusztító nyomukat ezen a helyen. A romokkal ellepett területtől délre és északra itt-ott keskeny agyagteraszok omladékai láthatók. Közelebbi vizsgálatra kiderült, hogy ezek egy védőfal maradványai. A bástya döngölt agyagból épült, közbe-közbe rakott tamariszkcserje rétegekkel. A régi kínai mérnökök így szokták építeni védő műveiket ezen a vidéken. Az így épített falak a legjobban ellenállanak a szél vajú munkájának.

És mégis ebből az egész bástyanégyyszögből, amelynek egy-egy oldala 365 méter hosszú volt valamikor, alig maradt itt-ott egy-egy töredék, ezek is csak a négyszögnek abból a két falából, amelyik párhuzamos volt az uralkodó kelet-északkeleti szél irányával s így legkevésbé volt kitéve a szél pusztító erejének. A másik két fal, amelyet szemben értek a szelek, a pusztta földig le voltak rombolva, a szó szoros értelmében elhordta őket a szél.

Csak amikor már messzebb keleten több romhelyen is tapasztaltam a szélnek ezt a mindent felfaló pusztítását, akkor értettem meg igazán, mit műveltek a szelek ezzel a Lou-lannal. S csak, amikor másodsor visszatértem ide, 1914-ben, ismertem fel a keletnek és nyugatnak néző falak csekély nyomait, ahol itt-ott mégis maradt belőlük valami.

December 22-én estére befejeztük munkánkat a hajdani megerősített állomás romjai közt. Most már a romoknak az a csoportja került sorra, amelyik mintegy 12—13 kilométerre volt innen nyugat felé (53. kép). Ezeket Sven Hedin fedezte fel elsőnek. De ő csak egyszer rándult ki ide a Lou-lan-telepről, mindössze öt emberrel, s még aznap visszafordult. Így hát nyilvánvaló volt, hogy ezek a romok még meg fogják hálálni a rendszeres ásatásokat. Azon fordult meg minden, jut-e rá kellő időnk. Jégkészetünk rohamosan fogyott.

Nyugtalanúságomat fokozta, amikor Tokhta Ákhún azzal a hír-

* A kínai nem tudja kiejteni az *r* betűt. (*A jordtó.*)

rel érkezett vissza a Kuruk-tágh tövéből, hogy az ottani forrásnak a vize máig sem fagyott be, annyira sós. Pedig minimum-hőmérőnk, amióta a romoknál vagyunk, 45 Fahrenheit-fokra szállt a fagypontra alá (— 25° Celsius). Még Tokhta Ákhún tevéi sem itták a források vizét.

Szerencsére a tartalékkészletekért visszaküldött tevék éppen idejében megérkeztek a félúton hátra hagyott raktártól, és így december 23-án áttelepítettük tanyánkat a nyugati romokhoz.

Harminc emberrel öt nap egyfolytában tartottak az ásások ezen a helyen. Több emberem is volt, de egyesek betegsorba kerültek. Bőséges zsákmányra bukkantunk. Be kell érnem azzal, hogy csak a különösen érdekes leletekről és megfigyelésekről szóljak ezúttal. Egy kis buddhista szentély gondos feltárásakor finom művű falfaragások kerültek napvilágra, köztük két méternél hosszabb gerendák. Díszítésük szembetűnően hellenisztikus vagy görög-buddhista jellegű volt (62. kép).

A szél marása rettentő pusztítást végzett itt és néhány nagyobb lakóház romjain, egy-két kilométerre kelet felé. De azért sok érdekes emléket találtunk a házak omladékai közt: finom faragású lakkozott bútorok darabjait, csaknem római stílusú mintákkal ékes faragott deszkalapok töredékeit (61. kép), díszített szövöttmunkákat, mint pl. egy jó állapotban maradt papucsot, rajta félreismerhetetlenül nyugati mintájú díszítések gobelin-öltésben.

Egy másik kis buddhista szentély mellett fennmaradtak egy hajdankori bekerített gyümölcsös kihalt gyümölcsfái, egyetlen kinyomozható bizonyága az egykori földművelésnek ezen a romhelyen. Más jelek is arra vallottak, hogy e megerősített állomás körül egykor keletkezett telep sokkal inkább a Kínába vivő karavánút forgalmának köszönhette jelentőségét, mintsem helyi termékeinek.

Bármennyire vágytam is kinyomozni ennek a forgalomnak az útvonalát a ki nem kutatott sivatag óriási térségein át tovább kelet felé, ezt a nagyon nehéz feladatot akkor meg sem kísérelhettem. Jégkészletünk a végét járta már. A folytonos jéghideg szelek nagyon megviselték embereinket. Egyre sűrűbben ütötte fel fejét a betegség közöttük. Így azután, amikor december 29-én (1906-ban) a nyugati romhely valamennyi épületmaradványának kikutatását befejeztük, munkásseregem főcsapatát a régészeti zsákmánnyal együtt, Rai Rám Szingh térképezőm vezetésével visszaküldtem Abdalba. Rám Szinghet

úgyis régóta kínozta már a csúz. A fagyos szelek annyira beteggétették, hogy voltaképpen már a romhelyre érkezésünk előtt «harc-képtelenné» vált.

Magam egy kisebb csoporttal elindultam a ki nem kutatott sivatagon át délnyugat felé. Hét napos küzdelmes baktatás után elértük a befagyott Tárím-folyót. Útunk most sokkal fáradalmasabb volt, mint a Lop-nórtól jövet. Az egyre növekvő magasságú futóhomok halmai megnehezítették vándorlásunkat. Romokra nem találtunk, de itt-ott kőkori emlékekre bukkantunk. Még a régi folyómedreket jelölő kihalt fák sorai is hamarosan eltűntek szemünk elől. A tüzelő hiányát ezért keservesen megszenvedtük. A hőmérséklet 48 Fahrenheit-fokra zuhant a fagypontra alá (—27 Celsius fok).

Érdekes földrajzi megfigyeléseket tettem ebben az útban, de ezekről e helyen nem számolhatok be. Végül is Míránon át megérkeztem Csarkhlikba.

KILENCEDIK FEJEZET.

Ősi ösvényeken, a kiszáradt Lop-beltengeren át.

A következő fejezetben hosszú sivatagi utamról fogok szólni, Lopból Tun-huangba, 1907. február és márciusában. Marco Polo nyomdokain járva akkor fedeztem fel az ősi kínai határfalat a tulajdonképpeni Kína e legnyugatibb oázisa közelében. Vándorutamon sikerült egész bizonyossággal meghatározni a Kínából Lou-lanba vivő hajdankori sivatagi út keleti kiinduló pontját. Azon az elriasztó sivatagi útvonalon át érintkezett legkorábban Kína Belső-Ázsiával és a Nyugattal, századokon át. De én csak Lou-lan felől keletnek haladva kísérheltem meg az út kinyomozását, végtől-végig. Ez is óriási feladatnak mutatkozott akkor. Csak hét évvel később, harmadik utazásomban vállalkozhattam a feladat megoldására.

1914. január 8-án érkeztem meg Csarkhlikba. Megint ez a kis oázis lett a Lop-sivatagban tervezett kutatásaim kiinduló állomása.

Nehézségeimet azonban még jobban megnövelte egy esemény, amelyet, mint a turkesztáni kínai lázadás okozta zavarok egy kicsiny, de jelentős eredményét, meg kell itt említenem.

Mielőtt elindultam újév estéjén Csarcsanból Csarkhlikba, hallottam, hogy kínai «forradalmárok» — más szóval kalandorok és szerencsevadászok — útban vannak Csarkhlik felé és hír szerint foglyul ejtették Csarkhlik kerületi előljáróját (ambán). Csarcsan kínai helytartója nem tudta megakadályozni a felkelést. Előrelátó megfontoltságából ajánló leveleket adott nekem, egyiket a szerencsétlen ambánhoz, abban a reményben, hogy majd csak kiszabadul és visszakapja hatalmát, a másikat a «forradalmárok» vezetőjéhez, akit hívei azóta — ravaszul így számított — alighanem az ambán helyébe ültettek.

Tíz napos útunkban, Csarkhlikba, leginkább a Csarcsan-folyó mentén, nem találkoztunk egyetlen lélekkel. Ezt nagyon furcsállot-

tam akkoriban. Megérkezésemkor kiderült, hogy egyik ajánlólevele-
met sem mutathatom be. A felkelők nemcsak elfogták, kegyetlenül
meg is gyilkolták védtejen foglyukat. Vezetőjük csakugyan elfoglalta
a helyét. A mohamedán lakosság közömbösen szemlélte az eseménye-
ket. Igen ám, de egy hétre rá egy kis tungán csapat-különítmény
bukkant fel a messze Kara-sahr-ból. A mindenre kapható helyi főnö-
kök lopva csempészték be a fegyvereket az oázisba. A tungának
áljukban ütöttek rajtuk a felkelőkön, s valamennyit elfogták vagy
megölték.

A zavargás nem hagyott semmiféle kínai hatóságot az oázisban.
A lomha loplikoktól és nemtörődöm főnökeiktől nem várhattam kéz-
zelfogható segítséget a tervezett kutatásokra.

Nagyon bántott a kényszerű késedelem.

Nagy ügyel-bajjal sikerült csak karavánomat összeállítani :
tevéket, munkásokat toboroznom és eleséget szerezni. Valójában
azonban ez a forradalmi zavargás jótéteményt rejtegetett számomra.
Csarkhlikból való indulásom után kénytelen voltam csaknem két
hetet kemény munkának szentelni a miráni romhelyen, hogy meg-
mentsem ami megmaradt a két körfolyosó romjai közt felfedezett
pompás falfestményekből. (A hetedik fejezetben volt ezekről szó.)

Javában el voltam még foglalva ezzel a munkával, amikor értesítést
kaptam Sir George Macartneytól, a kásgari brit főkonzultól, hogy
a kínai tartományi főváros tiltórendeletet bocsátott ki a kerületi
hatóságokhoz : akadályozzák meg a térképezést s állják útját minden
tervezett kutatásomnak. Örökké résen levő barátom haladéktalanul
fölkérte a pekingi brit minisztert, lépjen közbe érdekemben. Addig
azonban ki lettem volna szolgáltatva, ha nem is erőszakos beavat-
kozásnak, de a kínaiak tétlen ellenállásának s erre bizony könnyű
módot lelniük az én helyzetemben.

Jó szerencsémre a Csarkhlikból várt tiltó rendelet nem érkezett
meg. Később tudtam meg, hogy az alkalmas pillanatban kitört zavar-
gásoknak köszönhetem a szerencsés kibúvót. A régi kerületi főnököt
elzavarták, mielőtt bármit is tehetett volna ellenem. Lázadó utódá-
nak meg, aki a ja-ménben hatalomra jutott s ott megtalálta a rende-
letet, fontosabb és hasznothajtóbb dolga akadt, amíg őt magát is utol
nem érte végzete. A katonai parancsnok pedig, a kínai hivatali
szabályok szigorú tiszteletbentartásával óvakodott attól, hogy bele-
avatkozzék a polgári ügyekbe. A ja-mén iratait lepecsételve őrizte

mindaddig, amíg Urumcsiból, a messze székhelyről meg nem érkezett az új ambán és át nem vette a hivatal pecsétjét.

Mekkora megkönnyebbüléssel lélekzettem fel, amikor a miráni leleteket becsomagoltam, minden szükséges készlet, felszerelés és szállító eszköz együtt volt és útrakelhettem végre a víztelen sivatagba, ahol az emberi beavatkozás nem fenyegetett többé!

Feladataim közé tartozott mindazoknak a romoknak a feltárása, amelyekre csak rábukkanok a Kuruk-darjá kiszáradt deltájában tervezett új kutatások és a Lou-lantól kelet felé vívő hajdani kínai út nyomozása közben. Hogy erre az utóbbi meglehetősen kockázatos vállalkozásra elegendő időm jusson, szükségképpen gyorsan kellett végeznem az ásásokat. E végből tehát annyi munkást kellett vinnem magammal, amennyit csak vízzel — vagyis inkább jéggel — elláthattam.

A harmincöt emberre és legalább egy hónapra számított jég- és eleségkészlet — hozzávéve ehhez a magunk embereinek még egy második hónapra való szükségleteit és a nélkülözhetetlen felszerelést, bundát, takarót a téli sivatag fagyos szelei ellen — mindez együttvéve olyan tekintélyes szállítmányra szaporodott, hogy a harminc tevé, amelyre szert tennem sikerült (a magunk tizenöt tevéjével együtt volt ennyi) egyáltalában nem bizonyult soknak. Mondanom sem kell, hogy mindenki gyalog járt.

1914. február első napján szerencsésen útnak indítottam jókora karavánomat Miránból. Másnap vettük magunkhoz a Tárím végső víztócsájából a szükséges jeget, zsákokba gyümöszölve. Onnan négy napi útban értük el első célunkat, egy nagy romba dőlt erődöt. Tokhta Ákhún, hűséges régi loplik kísérőm volt az első, aki megpillantotta ezt a romot, évekkel előbb. A szél mélyen kimarta kívül a talajt és helyenkint teljesen rést ütött az erődöt körülfogó szilárd bástyafalon. (63. kép). A fal rőzsenyalábok és döngölt agyag váltakozó rétegeiből épült, olyan módon, mint a Tun-huangtól nyugatra látott ősi kínai határfal.

A romok feltárásakor sok régiség került napvilágra a lakószobák belsejében: faragott gerendák, eszközök, pénzek, stb. Mindezek arra vallottak, hogy ugyanakkor-tájban néptelenedett el ez az erőd, amikor a lou-lani romhely.

Az erőd mellett könnyen kinyomozható volt egy száraz folyóág. A partjait gyakor szegélyező kihalt fák törzsei ott heverték még egy-

sorjában. A meder iránya arra mutatott, hogy a Lou-lant hajdan öntöző Kuruk-darjának — «száraz folyó» — egy déli ága volt ez a patak.

A folyóág mentén felfelé tartva egy második, kisebb erődítményre bukkantunk, és északra tőle egy nagy kiterjedésű telep elszórt maradványait fedeztük fel. Favázas vályog lakóházait jócskán kivájta, elhordta már a szél. Mindamellett, ahol a szilárdra összetömődött hulladékrakások annyira-mennyire segítettek megvédeni az eredeti padlószíntet, régi írásemlékeket találtunk, fára és papirosra írt írásokat. Kétféle korai indiai betűs szövegek kerültek kezünkbe: kharósthí és bráhmí írások, úgyszintén kínai és régi szoghd nyelvű iratok. Más érdekes emlékeket is találtunk: egy szép lakkozott ládikát, mintázott selyem- és gyapjúszőttesek, fából készült földművelő eszközök és egyebek maradványait. Ezt a telepet is bizonyosan legkésőbb a negyedik század kezdetén hagyták oda lakói, akárcsak Lou-lant.

Az itt talált pontos régészeti adatok különösen értékesek, mert hozzásegítenek, hogy a romok közvetlen környékén megfigyelt fizikai jelenségekről megmondjuk, milyen korszakban mentek végbe. Világot vetnek ezek a Lop-vidék e tájának vízrajzára és hajdani településére, a történelmi korban és az ezt közvetlenül megelőző időben. Az utóbb említett időbe tartozó sok-sok kőeszközt: nyílhegyeket az újabb kőkorszakból, jadeit baltákat stb. szedtünk fel ott a környéken, a szél-marta talaj felszínéről.

A Lou-lan romhelyre vivő kétnapos utunkban megint régi folyómedrekre bukkantunk. Kihalt vadnyárfák (toghrak) sorai szegélyzik a medreket. A kidőlt fák sorai messze felismerhetően jelölték a Kuruk-darjá — «száraz folyó» — hajdani deltájának folyómedreit. A szélvájta földön itt-ott Han-kori kínai pénzek, apró fém- és cseréptöredékek, kőkori eszközök hevertek. Most más útvonalat követtünk, mint 1906-ban, első ottjártamkor, de a leletek és megfigyelések teljességgel megerősítették akkori következtetéseimet.

Tevéink küzdelmesen baktattak a meredek partú járdangok végtelen sorain keresztül. Február 10-én sötét este értük el Lou-lant, a romokban heverő kínai telepet. A már ismerős sztúpa romja alatt (59. kép) ütöttünk tábort. Onnan keletre és északkeletre felderítő csoportokat küldtem ki az ismeretlen sivatagba. Magam ezalatt néhány távolabb eső romot ásattam ki a környéken jó eredmény-

nyel és egyes hulladékrakások mélyebb rétegeit, amelyekre 1906-ban az idő rövidsége miatt nem kerülhetett sor. Most is sok fára és papirosra írt okmányt ástunk ki. Kínai és kharósthí iratok voltak és azon az iráni nyelven írt írások, amelyről 1906—7. évi felfedzéseim óta tudjuk, hogy korai szoghd nyelvemlékek.

Ugyancsak érdekes volt a térszín magassága és a lekoptatás és szél-erozió pusztításai között való összefüggés apróra menő megfigyelése a romhely közvetlen környékén. A kínai telep elnéptelenedése után időről-időre elérte még a nedvesség ezt a helyet s bizonyos térszíni magasságig lehetővé tette valami sivatagi növényzet kisarjadását. A növényzet megvédte az agyagos talajt a szél és a homok koptatásától. Ezek a megfigyelések világosan megmutatták, hogy a szél vajú munkája — bármily szembeszökő is mindenütt a hatása — nem volt állandó a telep elnéptelenedése óta lepergett tizenhat évszázadban. A mélyedésekben itt-ott felbukkanó, bár azóta megint elhalt, szegényes tamariszk-cserjék és sások arra vallanak, hogy a nedvesség néha eljutott idáig. Ez a víz csakis a «Szárász folyó» vize lehetett.

Csakugyan, amikor 1915-ben visszatértem a Kuruk-darjához a sivatagban, távolabb nyugatra, ahol világosan követhető a medre, a roppant kopár Kuruk-tágh («szárász hegyek») lába mentén, tapasztaltam, hogy egyes gödrökben sekély mélységben víz fakadt ásonk nyomán. Ezért nem is nagyon lepett meg, amikor negyedik utazásom idején a Tárím-medencében (1930—31), meghallottam, hogy rövid idővel azelőtt vízrajzi változás esett a Tárím folyón. A változás következtében a Tárím vízének nagyobb része a nyári áradás idején sokkal messzebb északon éri el a Koncse-darját, mint ennekelőtte, s így a két folyó egyesült vize megint belejut a «Szárász folyó»-ba és a hajdani Lou-lan vidékére. Reméltem, hogy ennek a vízrajzi változásnak a hatását tanulmányozhatom a Lop-medencében. Sajnos, a kínaiak akadékoskodása miatt ez nem volt lehetséges.

Izgalmasabb munkára nyílt alkalom, amikor február közepén hozzáfoghattam fő feladatomban megoldásához, amely visszavonzott ide Lou-lan sivatagába. Előzetes terepszemle, főként Afrázgul Khán, fiatal, buzgó és tehetséges pathán térképrajzolóval segítségével, megfelelőképpen előkészítette munkámat. Afrázgul valamikor mint a khaiber vadászvezetők közkatónája csatlakozott hozzám; azóta érdemeinek elismeréséül magasra emelkedett az Indiai Térképészeti Hivatal szolgálatában.

Ezek a felderítő utak itt, ebben az évszázadok óta emberi láb által nem érintett lakatlan pusztaságban a romok egész sorát nyomozták ki északkeletnek. Világos bizonyosságai ezek annak, hogy az ősi kínai kereskedelmi és katonai út ebben az irányban haladt, legalább is kezdő szakaszán. Ezt az útvonalat készültem kinyomozni Tun-huang felé a sivatagon keresztül.

A maradványok közül egy hajdankori temető volt az első, mintegy hat-hét kilométernyire Lou-lan teleptől, a szélmarta térszín fölé tíz méterre kiemelkedő, elszigetelt agyagmárt (*mesza*) tetején. A mesza oldalát kivájta a szél, aláaknázza, úgy hogy le is omlott. A részben védtelenül maradt sírokat elpusztította a szél. De a mesza tetejét nem koptatta le és ott rövid ásás után egész sor nagy sírgödörre bukantunk. Gazdag régészeti zsákmány tárult elém, zavarbaejtő összességben.

Embercsontok és koporsók töredékei, halottak mellé temetett mindenféle sírtárgyak kerültek napvilágra: díszített bronztükrök, fegyverek és háztartási eszközök famintái, fára és papirosra írt kínai okmányok és mindenekfelett szöttesek, szemet gyönyörködtető változatosságban. Voltak közöttük szép színes, mintázott selymek, gazdag gobelinek, hímezések, csomózott szőnyegek darabjai, vegyest, durva gyajú- és nemezzszövetekkel. Hamarosan nyilvánvaló lett, hogy a holttesteket bugyolálták ezekben a ruhákba. Kívánva sem kívánhattam szemléltetőbb kiállítást a hajdankori selyemkereskedelemtől. Ez a kereskedelem volt a főtényező abban, hogy ez a legrégebb közvetlen útvonal megnyílt Kína, Belső-Ázsia és a távol Nyugat között.

Különféle jelenségekből hamarosan felismertem, hogy ezek a sírgödörök voltaképpen tömegsírok voltak. Tartalmukat régi sírokból hordták át ide, amikor a szél vagy más valami ok kihantolta, vagy teljes pusztulással fenyegette őket. A sírokban talált ereklyék tehát — amelyeket a kínaiak körében ma is élő kegyeletes szokásnak hódolva mentettek meg — bizonyára a Han-uralkodóknak abból a korából valók, amely a kínai kereskedelemnek és hatalomnak Belső-Ázsiában való első térfoglalását, a Krisztus előtti második század vége felé, követte.

Az itt talált gyönyörűen mintázott sokszínű és takácsszövésű selymek (64. kép) tömege valósággal kinyilatkoztatáskép hatott a művésziesség és műszaki tökéletesség dolgában, különösen ha meg-

fontoljuk, hogy a kínai selyemszövésnek ezek a termékei mikor jutot-
tak el Lou-lan-on át a Nyugatra.

Ezek a Krisztus-korabeli és még régibb kínai szövöttesek különös érdeklődésre tarthatnak számot, merthogy éppen a legkorábbi selyemkereskedés útvonalán kerültek napvilágra. Hasonlóképpen fontos a távol Kelet és Nyugat korai kapcsolatainak kutatója előtt az a megfigyelés, hogy a díszített gyártmányok között vannak félreismerhetetlenül hellenisztikus stílusban készült kiválóan finom munkájú gyapjúgobelinek darabjai. Akár ott helyben készültek ezek, akár Belső-Ázsiának nyugatabbi területeiről jutottak el oda, szembeszökő bizonyosságai annak a művelődési befolyásnak, amelynek szintén terjesztője volt ez a sivatagi út, századokon keresztül, de megfordított irányban.

Ezek a leletek a legrégebb eddig ismert kínai szövöttesek. A közelebbi vizsgálat sok érdekes részletet derített ki készítményük, anyaguk és mintáik tekintetében. Behatóan ismerteti ezeket *Innermost Asia* című könyvem. De a klasszikus befolyásról tanuskodó gobelinmunkák közül legalább egy egészen klasszikus rajzú Hermes-fej finom darabjára fel kell hívnom a figyelmet (65. kép). Egy másik gobelin darab különösen tükrözi a kínai és a nyugati művészet keveredését. Ez kétségtelenül belsőázsiai készítmény. A Han-korbeli kínai domborművekről jól ismert szárnyas ló-alak van rajta. Szegélyének díszítő mintája pedig félreismerhetetlenül klasszikus (64. kép).

Folytatva útunkat északkelet felé, további húsz kilométerre, hamarosan elhagytuk az utolsó száraz folyómedret, amelyet egykor a Kuruk-darjá táplált. Ma vadnyárfák és tamariszkuszok évszázadok óta kihalt fatörzsei jelzik a meder szegélyét. Azután egy kis fallal övezett *castrum* romjaihoz értünk. Közelebbi vizsgálatra kitént, hogy valamikor előretolt támaszpontul szolgált ez a táborhely kínai küldöttségek és csapatok számára, ott, ahol Tun-huangból jövet Lou-lan lakott földjére értek.

Gondosan megerősített rőzsényalábokból és döngölt agyag váltakozó rétegeiből épült falai feltűnően jó állapotban éltek túl két évezred viharait. Minden építési részlet dolgában olyannyira megegyeztek a hajdani Han-korbeli határfal legnyugatibb részével, a Tun-huang-sivatagban, hogy semmi kétségem nem maradt az építés időpontja tekintetében. Az is, ez is a kínaiaknak a Tárím-medencébe való első katonai előnyomulása idejéből származik. Ez a megerősített

táborhely képviseli mintegy a nyugati hídfőt azon az útvonalon, amelyen az az előnyomulás lehetővé vált.

A *castrum* fala ugyanazzal a módszeres ügyességgel épült, mint a hajdankori tun-huangi határfal és éppúgy ellenállott e vidék legfélelmetesebb ellenségének: a szél romboló erejének. Kétezer éve tépi és marja a szél és nem sikerült komolyan rést ütnie ezekben a szilárd falakban. A falgyűrűn belül annál rettentőbb pusztítást vitt végbe a szél: hat méternél mélyebbre hatoló üregeket vájt a térszín alá. Mindamellet az északi fal tövében védve maradt hulladékrakásban keltezett kínai írások kerültek felszínre. A Kr. utáni harmadik század végétől maradtak fenn ezek, abból a korból, amelyből a lou-lani-telepen talált írás emlékek legnagyobb része. Az útvonal végleges elhagyását megelőző idők ezek.

Ezen a nagy megerősített állomáson túl más maradványokat is kinyomoztam. Különösen érdekes volt egy kis erőd romja öt kilométerre északkeletre, egy harminc méter magas, meredek *mesza* tetején. Uralkodó kilátás nyílt innen messze-messze, köröskörül a sivatagi pusztaságban.

Az erődítmény nyilván bennszülött lou-laniak őrtornya lehetett. Az épületen kívüli sírokban férfi- és nő-tetemeteket találtunk. Bámulatosán ép állapotban voltak. Kétségtelenül a védett magaslatnak s az éghajlat tökéletes szárazságának tulajdonítható ez. Egyik-másik holttest csodálatos épségben maradt meg, a melljük temetett sírtárgyakkal együtt (66., 67. kép). A nagy tollakkal és egyéb vadászati diadaljelvényekkel díszített csúcsos nemez-süvegek, a tetemek mellett talált nyílvevesszők, durva, de erős gyapjúruhák, csinosan fonott kosarak a halott számára elhelyezett eleséggel, és egyebek — mindez rávallott arra a félnomád pásztor- és vadásznépre, aminek a Han-évkönyvek írják le a lou-lani népet abban a korban, amelyben a kínaiak rájuk találtak a sivatagi út megnyílt idejében.

Míntha csak alvó embereket látnék magam előtt, heverték ott a tetemek. Mindössze kiaszott bőrük emlékeztetett rá, hogy életelenek. Különös érzés volt úgyszólván szemtől-szemben állanom emberekkel, akik kétezer évvel ezelőtt éltek itt és pedig kétségtelenül elégedetten, a Lop-nór sívár vidékén. Fejük alakja a *Homo alpinus* jelleggel való közel rokonságra vallott. Ez a jelleg, embertani méréseim tanúsága szerint, ma is uralkodó a Tárím-medence ősi honosságú lakóinak faji alkotásában.

Erről az emelt magaslatról messze kilátás nyílt a környékre. Abból, amit láttam, bizonyosnak látszott, hogy keleti szélén járunk annak a területnek, amelyet elért egykor a folyó éltetadó vize. Távobbb keletre kezdődött a határtalan sóborította csillogó síkság: a kiszáradt Lop-tenger medencéje.

A röviden megemlített felfedezések magukban véve is érdekesek voltak. De különös jelentőséget adott nekik az, hogy biztos kiindulásul szolgáltak és némi tájékozást meríthettem belőlük az előttem álló nehéz feladat megoldására: arra, hogy kinyomozzam a hajdankori kínai utat ezen az elriasztó sivatagon át kelet felé.

De lehetetlen volt azonnal útnak indulnom. Loplik munkásaimat, bármily kemény fából voltak is faragva, a szakadatlan munka a víztelen sivatagban és a fagyos, kegyetlen sivatagi szelek nagyon megviselték. Amikor az utolsó távoli romok ásatását befejeztük, északkeletre, vissza kellett vezérelnem őket lou-lani kiinduló szállásunkra. Onnan azután biztonságban visszatérhettek — az élők világába.

Nagy megkönnyebbülésemre Rái Bahádur Lál Szingh-et, derék régi útítársamat ott találtam már tanyahelyemen. Míránból küldtem volt őt el térképezésre a halódó Tárím mentén a Koncse-darjához és onnan lefelé, a «Száraz-folyó» medrén Lou-lanba. Vele érkezett meg edzett vadászom, Abdurráhim, a Kuruk-tághból, pompás tevéivel. Ő maga is, tevéi is nagy segítségünkre voltak. Úgyszólván egész életét a sivatagban töltötte, tapasztalatainak nagy hasznát vehettük. Tevéinek szívósságára jellemzésül elég megemlítenem, hogy egyikük ott ellett meg a lou-lani romhelyen s a kis teveborjú később a maga lábán tette meg az utat minden baj nélkül karavánunkkal a só és kavics víztelen sivatagain keresztül.

A sorra felfedezett maradványok helyzetéből arra a helyrajzi következtetésre jutottam, hogy a hajdani út északkeletre haladt. De ez az útirány derékszögben térített volna el minket attól a vonaltól, amelyen — megelőző térképezésünk tanúsága szerint — rá kellett bukkannunk a közvetlen útra, arra, amelyik az út keleti kiinduló pontjához vezet, túl a régi kínai fal végződésén. Ez a megfigyelés bizony nem volt nagyon bátorító, hogy tovább nyomozzam a hajdani utat, annál is kevésbé, mert bizonyos volt, hogy olyan vidéket kell átszelnünk, amelyen sem víz, sem más segélyforrás nem kínálkozik.

Gondos előkészületre volt szükség, hogy bátorságosan neki-

vághassunk ennek az utazásnak a tökéletes pusztaságon keresztül. Úgy becsültük, hogy legalább tíznapi menetről van szó. Tudtam jól, hogy ekkora út szigorú próbára tenné az előző hetek munkájában máris elcsigázott tevéink kitartását. Ezért szükségesnek láttam, hogy csapatomat előbb elvigyem a Kuruk-tágh lábánál levő Áltmis-bulak sós forrásaihoz.

Ez a háromnapos út érdekes felfedezésekre vezetett. A régi folyómeder partja fölé kiemelkedő kavicsos övön kis kínai sírhelyek maradványaira bukkantam.

Áltmis-bulakban néhány napi pihenőt tartottunk, hogy tevéink erőre kapjanak a sásos legelőn s háromheti szomjazás után vízhez jussanak. Nekünk magunknak is jólesett megint ezt a kis foltnyi élő növényzetet látni magunk körül.

Jéggel és tüzelővel újból gondosan ellátván magunkat, február 24-én útrakeltünk, mindegyikünk a maga célja felé. Lál Szingh feladata volt a nagy sós medence — az egykori Lop-nór — északkeleti ismeretlen partjainak térképezése. Magam, Afrázugul kíséretében az ősi kínai útvonalnak azt a pontját igyekeztem felkutatni, ahol az út elhagyja Lou-lan egykor lakott területét. Ezt az utat szándékoztam kinyomozni, bármilyen térszínen visz is keresztül, Tun-huang felé.

Ez a földrajzi és történelmi szempontból egyaránt izgató feladat igen kedvemre való volt, habár tisztán láttam a velejáró komoly nehézségeket és kockázatot.

Abból, amit az előttünk álló terület általános jellegéről tudtam, biztosra vehettem, hogy sem vizet, sem az út nagy részén tüzelőt nem fogunk találni, — amivel jegünket felolvasszuk — míg csak el nem érjük a Csarkhlikből Tun-huangba vivő karavánutat, ami pedig jó tíznapi járóföld. Derék tevéink szívósságának is megvolt a maga határa, hiszen máris roppantul le voltak zsarolva az előző hetek munkájától a merő sivatagban. Nem tudhattuk, miféle fizikai akadályok fognak késleltetni ebben a sívár, terméketlen pusztaságban. Semmiféle segítségre sem számíthattunk itt.

Megoldásra várt az a kérdés is, miképpen bukkanunk rá a hajdani útvonalra és miképpen követjük nyomon olyan területen, amely a történelmi idők óta mindvégig kopárabb volt, mint bármely más ugyanekkora darabja ennek a földgömbnek. Az egykori forgalom esetleg fennmaradt emlékeinek gondos felkutatására nem volt idő. Majd minden céloamat a jószerencsére kellett bíznom, azt is, hogy

korábbi megfigyeléseimet kamatoztassam. A szerencse jobban kedvezett, mintsem remélni mertem.

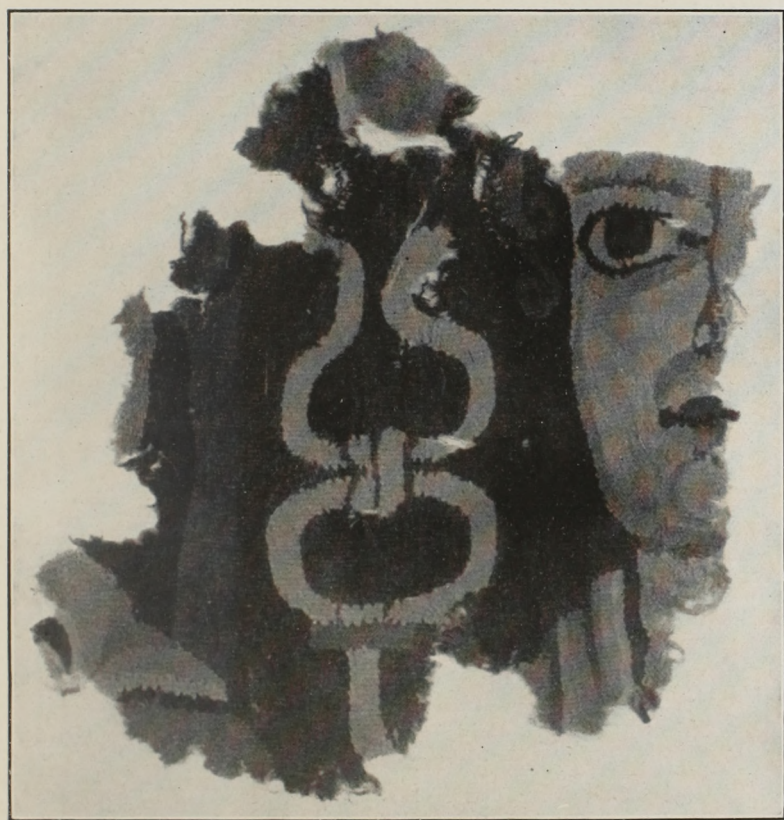
A természet nehézségei hamarosan mutatkozni kezdtek, mihelyt délnek fordultunk. Kétnapos küzdelmes út várt itt ránk, kemény sókéreggel borított meredek agyagmartok és halmok valóságos szövevényén keresztül. Február 25-én elértünk annak a messzeeső kis erődnek a közelébe. Jószerencsémre további maradványokat fedeztem itt fel s ezek megerősítették korábbi következtetésemet, hogy az út kezdetének iránya északkeletnek tartott.

Annak a területnek legszélén, amelyen még nyomai mutatkoznak valamelyes kihalt növényzetnek, egy magasba tornyosuló *mesza* (agyaghalom) tetején régi őrtorony szélmarta maradványait fedeztem fel. A torony olyan jellegű volt, amilyeneket Tun-huangon túl láttam a kínai határfal mentén. Nyilván elértük ezen a helyen a Kuruk-darjá által egykor öntözött terület legszélső keleti határát. Ezen túl semmi rom nem volt már, amely irányítson. Az innen keletnek elterülő sivatag a történelmi idők óta mindvégig ugyanolyan kihalt volt, állati és növényi élet nélkül való, akárcsak ma. Magunk mögött hagyván a sós talajon heverő utolsó holt tamariszk-törzs elfehéredett és összesikkadt maradványait, éreztem, hogy a holtak birodalmából olyan földre léptem, amely *soha* életet nem látott, kivéve azon a karavánösvényen, amelyet most készültünk kinyomozni.

Elindultunk tehát északkelet felé. Iránytű segítségével kormányoztuk magunkat az agyagos törmelék vagy kemény sókéreg tökéletesen sívár pusztaságában, de a véletlen segítségünkre jött, olyannyira, hogy néha szinte döbbenetes volt. Ősi kínai rézpénzek, apró fémtárgyak, gyöngyök s más efféle leletek mintha csak meg akartak volna nyugtatni ismét és ismét, hogy a régi út nyomán járunk, amelyen a kínai küldöttségek, csapatok és kalmárok bandukoltak négy évszázadon keresztül ebben az élettelen sivatagban.

Ezek a leletek mutatták, mennyire igazam volt, amikor rábízтам magamat azoknak a régi kínaiaknak helyszínrajzi érzékére s feltételeztem róluk, hogy megvolt az okuk, miért választották ezt az útirányt, bármily zavarbaejtőnek tetszett is akkoriban.

Hadd említsem itt meg a legmeglepőbb és legszívesebben fogadott leletet a sok közül. A hajdankori delta végződését jelző kihalt növényzet utolsó nyoma is régen elmaradt mögöttünk, amikor hirtelen rábukkantunk az ősi út irányára: mintegy negyven lépésnyi

65. HERMES-FEJET ÁBRÁZOLÓ RÉGI GYAPJÚ-FALISZÖNYEG DARABJA,
A LOU-LANI ROMHELY EGYIK SÍRGÖDRÉBŐL.

66. HALOTT FEJE EGY MESZA TETEJÉN LEVŐ SÍRBAN,
A LOP-SIVATAGBAN.

67. HALOTT EGY MESZA TETEJÉN TALÁLT SÍRBAN.
(LOP-SIVATAG.)

darabon jó 200 kínai rézpénz volt elszórva, egyik a másik után a sóborította agyagtalajon. Világosan felismerhető vonalban, északkelet-délnyugati irányban heverték. Középuött négyzetalakú lyukkal ályuggatott Han-korbelt pénzekt voltak, olyan épekt, mintha csak most kerültek volna ki a pénzverőből. Nyilván föloldódzott az érméket egybefűző zsineg és így potyogtak ki lassankint a zsák vagy láda nyílásán. Valami errejáró utazótársaság hullathatta el.

Mintegy hatvan lépésnyire, ugyanebben az irányban elszóródott bronznyílhegyekre találtunk. Láthatólag használatlanok voltak. Alakra és súlyra teljesen megegyeztek a Han-kori nyílhegyekkel. Jól ismertem ezeket a tun-huangi határfal mentén talált leletekből. Alig kétséges, hogy a pénzeket is, nyílhegyeket is valami Lou-lanba igyekvő Han-korbelt szállító csapat potyogatta el. A szállítmány éjnek idején kissé letérhetett a fő útvonalról, bár a helyes irányban haladt, így történhetett, hogy senki nem vette észre és nem szedte fel, ami elszóródott.

Nagy agyagteraszok messze terjedő sorai mentén haladtunk tovább. Szélkoptatta, meseszerű alakjuk rombadólt tornyokra, házakra, templomokra emlékeztetett. Könnyű volt felismerni bennük azokat a szélmarta falakat, amelyeket egy régi kínai szöveg emleget egy bizonyos P'u-cs'ang («sós mocsár»), vagyis a hajdani Lop-meder északnyugati széle közelében. A kínaiak szeme ezekben a természetes alakulatokban egy regebelt város — «a Sárkány Városa» — romjait látta.

Másnap is északkeletnek folytattuk utunkat csupasz agyag- és gipsztörmeléken s napi menetünk végén sóborította, szélvájta martok sorainak elriasztó vidékére érteztünk.

Kétségtelenül ezekről a martokról szólanak a Lou-lanba vivő régi útról fennmaradt kínai feljegyzések. Ezek a szemléltető leírások a «Fehér Sárkány Halmait» néven emlegetik őket. Szegény tevéink lábát megkínózta ez a térszín. Már is fel volt hasadozva a lábuk, úgy-hogy estéről-estére újra kellett »talpalnunk» őket. Még rosszabb volt, hogy szembe kellett szállnunk a holt Lop-nór medrével. Tudtam jól, hogy most már ez következik.

Éppen megmászni készültem egy kimagasló *meszá-t*, — amely irányító pontul szolgált idáig — hogy körülnézzek a tetejéről, amikor a magaslat lejtőjén jószerecsémre újabb érdekes leletek kerültek szemem elé : kínai pénzekt, fémtárgyak, köztük egy épségben maradt

vastör és zabla. Nyilvánvaló, hogy ez a magaslat rendszeres pihenőhely lehetett a régi út mentén. Az ezután következő terep megvizsgálása megerősített abban a feltevésemben, hogy csakugyan pihenő volt itt: a sófedte tengerfenék fáradtságos átlábolása után itt, ennek a halomnak a lábánál újra tűrhetően síma s most már sótól mentes sík területre ért az utazó.

Tüstént elhatároztam tehát, hogy egyenesen keletnek fordulok s nekivágok a tengerfenéknek. Másnap átszeltük a medret. Bebizonyult, hogy leleteim helyes irányba tereltek. Utunk a kövémeredt tófenéken keresztül (68. kép) keservesen megerőltető volt állatra, emberre egyaránt. A kemény sókéreg nagy eltolódott lepényekké ráncosodott, közöttük kis turolások púposodtak. De amikor harminc kilométernél hosszabb kínos vergődés után szerencsésen elértük az első puha sósfoltot, a túlpárti sókéreggel bevont martsoron, s egy éjszakára megpihentünk: volt okom örülni választásomnak és hálás voltam a véletlen leletekért, amelyek erre az elhatározásra bírtak.

A későbbi térképezés megmutatta, hogy éppen legkeskenyebb pontján szeltük keresztül az elriasztó tófeneket s ennek köszönhattuk, hogy egyszer sem kellett olyan térszínen ütnünk fel éjszakai tanyánkat, ahol sem állat, sem ember nem lelt volna akkora foltnyi helyet sem, hogy békében kinyujtsa tagjait.

Semmi kétség, hogy a régi kínaiak első úttörői is ezért választották ezt az útirányt. Régészeti bizonyságok is igazolták megint, hogy ez volt a régi forgalom útja. Amikor a «Fehér sárkány sáncai»-nak túlpárti szegélyén átkaptatva elértük a régi sós mocsár keleti partját: pénzeket és más apró régiségeket szedegettünk fel. Három nap meneteltünk a part mentén, könnyen járható, de teljességgel kihalt térszínen. Sem élő, sem holt növényzetnek nyomára sem leltünk. Negyednapra elértük végre utolsó elágazását annak az alacsony sivatagi lánchnak, amely észak felől tekint alá a hajdani kiszáradt tengerfenék legkeletibb végződésének nagy öblére. A part mentén haladva tovább, meredek szirtek aljában — amelyek mintha ma is csillogó vizű tengert szegélyeznének — örömmre rábukkantam ismét a hajdani kínai útra. Világosan felismerhető volt a széles, egyenes útnyom. Szállító állatok és valószínűleg szekerek is vésték századokon át a sókéreg-borította talajba, éppen ott, ahol keresztülvágja a «tenger» egyik kis öblét.

Nagy megkönnyebbülést éreztem, amikor Áltmis-bulakból való

indulásunk után kilencednapra elértük a kiszáradt tengerfenék partján, homokos talajban tengődő első szegényes cserjét és nádat. Másnap egy hosszú napi menetben átszeltük, délkelet felé, a sókéregborította széles öblöt. E helyütt ma is sós mocsarak mutatkoznak kis foltokban. Ezen a helyen, a Kum-kuduk kútjánál, jutottam ki a Tun-huangba vivő elhagyatott karavánösvényre.

Mintegy kétszáz kilométeren át rettentő sívár tájat szel át ez az út. Ilyen volt ez már hajdanta is. A kínai évkönyvekből tudjuk, hogy hatalmas forgalom volt errefelé a régmúlt évszázadokban. Hogy miképpen szervezték meg és bonyolították ezt le ezen az útvonalon, ahol sem víz, sem tüzelő, sem legelő nem kínálkozott — ezzel a kérdéssel itt most nem foglalkozhatok. Bizonyos, hogy ez a bámulatotkeltő sikerük a civilizációk egymással való érintkezését nagyjelentőségű eredménnyel szolgálta. Mély jelentősége van annak a ténynek, hogy ez a siker sokkal inkább a kínai tekintélynek, gazdasági erőforrásoknak és szervezőtehetségnek köszönhető, semmint akár a nép, akár az uralkodók katonai erényeinek. Méltán tekinthetjük ezt a szellem diadalának az anyag felett.

TIZEDIK FEJEZET.

Az ősi határfal felfedezése.

A míráni ásatások befejezése és a régészeti zsákmány elcsomagolása után 1907. február 27-én elindultam hosszú sivatagi utamra, a sívár Lop-nór-mocsarak vidékéről egyenesen Tun-huangba, Kanszu és a tulajdonképi Kína nyugati határára. Ugyanaz az útvonal volt ez, amelyen Marco Polo vándorolt «Lop sivatagán» keresztül. Hatszáz évvel előtte járt erre egy másik, aligha kisebb utazó, Hszüancang, a kegyesemlékü zarándok, amikor a «nyugati vidékeken» való sokévi vándorlása után buddhista ereklyékkel és szent könyvekkel megvakodva visszatérőben volt Kína felé.

Ha nem volt is olyannyira fontos és közvetlen ez a Lop-nórtól délnek vivő 600 kilométeres sivatagi út, mint a hajdankori lou-lani útvonal, koronkint sűrűn járhatták a karavánok, s csak akkor merült feledésbe, amikor a kínai hatalom meggyöngült nyugat felé, vagy a rideg elzárkózás politikája megfojtotta a kereskedelmet. Amikor a Tárím-medencét legutóbb megint visszafoglalták a kínaiak, úgy kellett újból felfedezni. Azóta megint járnak ezen az úton khotani és járkandi kereskedők, de csak a téli hónapokban, amikor a víz jég alakjában szállítható. Az állomások egész során át ugyanis annyira keserű a víz a kutakban, hogy azokból inni nem lehet.

Tizenhét nap alatt tettük meg az utat a sivatagon keresztül. Rendesen huszonnyolc napi menetre osztják a távolságot, akárcsak Marco Polo idejében. Nem kellett annyi nehézséggel szembeszállnunk, mint Lou-lan körüli kutatásainkban. De nyomasztó a magány ezen az élettelen sivatagi úton. Egyetlen emberi lénnel nem találkoztunk egész utunkban. Nem volt nehéz megértenem a régi vándorok babonás rettegését.

Ezek az érzelmek tükröződnek a kínai buddhista zarándokok

jelentéseiben és a kínai történetírók feljegyzéseiben. De legérzékletesebben fejeződnek ki a derék Marco Polo leírásában. Halhatatlan könyvből idézek néhány részletet, abból, amit a Lop-sivatagról ír.*

«Olyan hosszú ez a sivatag, hogy lóháton — így mondatik — egy esztendőbe vagy még többbe kerülne az út egyik végéről a másikra. És itt, ahol szélessége legkisebb, egy holdig tart az átkelés. Az egész csupa homokból való hegy és völgy és nincsen benne semmi ennivaló. De egynapi és egy éjszakai lovaglásnak utána friss vizet találhatsz, elegendőt, talántán ötven, avagy száz ember és oktalan barmaik részére, de nem többet . . .

«Barom itt nem találhatik ; mert semmi sincsen, amit egyenek. De csudálatos dolgot beszélnek erről a sivatagról, tudnivalóan azt, hogy ha utasok éjnek idején haladnak benne és valamelyikük hátramarad, avagy elalszik, avagy máskéféle és megest megkísérli, hogy utolérje az ő társait, akkor lelkeket hall megszólalni s azt hiszi, hogy az ő társai azok. Néha nevéen szólítják őt a szellemek, és illetéknéppen gyakorta téves útra vezetetik az utas, úgyhogy soha rá nem talál többé az ő csapatára. És ilyen módon már sokan elvesztek. Néha az eltévedt utazó, mintha nagy lovascsapat vágató dobogását és zsviváját hallaná, távol az igazi útvonaltól, és azt vélvén, hogy ez az ő csapata, követi a hangot ; és minekutána megvirrad a nappal, azt találják, hogy csalódás esett meg velük és keserves vészbe jutottak. Sőt még nappal idején is hallani azöknak a szellemeknek a szavát. És néha különféle hangszereknek zengését fogod hallani és még közönségesebben a doboknak pergését. Éppen ezért ezen az utazáson az a szokás, hogy az utasok szorosán egymás közelében maradnak. Valamennyi állatnak is a nyakán csengő lóg, avégből, hogy így ne egykönnyen tévedhessenek el. És lefekvés idején egy mutatójelet raknak, hogy az irányt a következő nap menetében mutassa. Ezen a módon kelnek át a sivatagon.»

*

De nem is annyira ezek a régi néphiedelmek foglalkoztatták gondolataimat, hosszú napimeneink közben, a nagy, kiszáradt tengerfenék sókéreg-borította partja mentén (69. kép), majd pedig felfelé azon a széles sivatagos völgyön, amely a keleti Kuruk-tágh lábát

* Sir Henry Yule angol fordítása nyomán.

elválasztja a Kum-tágh hegyalját borító magas homokháaktól, délre tőle. Érdekes földrajzi megfigyelések kötötték le érdeklődésemet, különösen azután, hogy kijutottunk abból a sivatagi völgyből. Első tekintetre meglepő tájakra jutottunk odafenn.

Tágas medence. Északról a Kuruk-tágh komor, tökéletesen meddő lejtői, délen százméteres homokhalmok. A medencében száraz tómedrek sorát fedeztük fel, közöttük és körülöttük rendkívül meredek magas agyagmartok egész szövevénye.

Ezekben a tómedrekben végződött egykor a Szu-lo-ho folyó. Ma huszonöt kilométerrel délebbre, nagy sós mocsarakban vész el a folyó. A Khara-nór tó — amelyről régebben azt hitték, hogy abba veszti bele vizét a folyó — több mint egy hosszúsági fokkal keletebbre van a valóságban, mint ahol a térképek ábrázolják.

Annak a korábbi s ma már kiszáradt medencének a felfedezése földrajzi tekintetben igen érdekes. Tanulságos példa a folyómedrek végződésének változásaira a történelmi időkben, amint ez a Tárímon és a Kuruk-darján kimutatható. Azt a gondolatot ébreszti ez, hogy valamikor régebben a Nan-san hegylánc havasainak nagy részéből táplálkozó folyó a nagy Lop-tengerbe öntötte vizét, s így ennek vízgyűjtő medencéje a Pámíroktól egészen a Csendes-óceán választójáig terjedt, végesvégig legbelsőbb Ázsián.

Gondolataim rá-ráterelődtek a «nyugati országok»-ba vivő legrégibb kínai út hajdankori forgalmára, hogy mi mindent látott s mennyi küzdelemnek és szenvedésnek volt tanúja ez az ősi országút, Csang-Cs'ien kora óta, aki Kína belsőázsiai terjeszkedésének úttörője volt. A Han-uralkodók császári évkönyveinek rövid feljegyzéseiből tudtam, hogy a lou-lani út, ahogyan röviden nevezhetjük, keleten egy megerősített határállomásnál, végvárnál kezdődött. A korai kínai történelmi feljegyzések *Jü-mén-kuan*-nak — «a Jadeit Kapu Végvárának» — nevezik ezt a híres erődöt.

Kifejező nevét a nagybecsű khotani jadeitről (*jü*) kapta, a Tárím-medencének ősidők óta maiglan nevezetes kiviteli cikkéről. Kínába viszik a jadeitot. Sem a kínai, sem a nyugati tudomány nem tudta még eddig pontosan megállapítani, hol is volt ez a híres «Jadeitkapu».

Csarkhlikban és Abdalban is hiába kérdezősködtem, senki nem tudott olyan romokról, amelyek a valószerűség szerint oda vezetnének. De ismertem a francia külügyi képviselőlet szolgálatában álló

C. E. Bonin-nek rövid jelentését 1899. évi sikertelen kísérletéről, hogy a Tun-huang-ból Csarkhlikba vezető sivatagi utat kövesse, s emlékeztem rá, hogy Bonin rombadőlt őrtornyokra, sőt a tornyok mentén vivő fal maradványaira bukkant. A Khara-nór tótól nyugatra mocsarakra talált s onnan vissza kellett fordulnia. Bonin futó megjegyzéséből arra következtettem, hogy azok a romok igen régi korból valók lehetnek. De térkép, sőt útvázlat híján a francia utazó adatai nem vezettek nyomra.

Szerencsére az öreg abdali Mullá, ez a kitűnő megfigyelő, ennek az útvonalnak igazi modern úttörője, jóelőre figyelmeztetett rá, hogy az agyagmagaslatok útvesztőjéből kijutva már az első nap rábukkanhatok a kínai utakon szokásos útjelző tornyocskákra. Ő *pao-t'ai*-nak nevezte ezeket. Reményemben nem csalatkoztam. Azon az estén — március 7-e volt — kopár kavics-fennsíkon vándoroltunk a karavánok ösvényén. Egyszerre csak szemembe tűnt egy oldalvást fekvő alacsony halom, az úttól egy-két kilométerre. Odaérve örömmel láttam, hogy viszonylag jó állapotban maradt őrtorony. A kemény vályogtéglából épült szilárd építmény magassága megvolt vagy hét méter.

Mihelyt megláttam a téglák sorai közé szabályos közőkkel bégyazott jól ismert tamariszk-gallyakat, semmi kétségem sem volt többé, hogy az őrtorony igen régi eredetű. Mélyen bevágódó, száraz folyómeder szélén emelkedett, könnyen védhető helyen, közvetlenül a part felett. Mellette egy teljesen romokban heverő kis épületet fedeztem fel. Az őrség szállása lehetett. Hamarosan igazolta ezt a feltevésemet az, hogy vasszerszámok, faragott fatöredékek és egy vastag gyapjúszőttes darabjára leltem a romok között. A későbbi rendszeres térfölvételből kiderült, hogy ez az őrtorony az egykori védett határvonal legnyugatibb részének előretolt állása volt.

A lovaink számára magunkkal hozott takarmány fogyatékán volt s így kénytelenek voltunk késedelem nélkül folytatni utunkat a még ötnapi járásra levő Tun-huang oázisba. Másnap reggel alig öt kilométerrel hagytuk el azt a helyet, amely, mint fentebb mondtam, a Szu-lo-ho folyó végződő ágyának bizonyult, amikor észrevettem egy másik őrtornyot, egy délkelet felé levő kavicsshalmon. A karaván a jól látszó ösvényen, magam meg a toronyhoz siettem (70. kép). Szakasztott mása volt az előbbinek. A körülötte elterülő kavicsos síkon eleinte semmi más építmény nyomát nem fedeztem fel. Közelebbi vizsgálgódásra azután mégis észrevettem valamit a torony

közeliében. A kavicsos térszínből nádkötegek sorai ütköztek ki. A nádkötegek nyomán haladva a magaslat szélén, nagy örömmre csakhamar kitűnt, hogy a vonal nyílegyenesen folytatódik egy másik torony irányában, kelet felé, amely mintegy öt kilométerre lehetett. Ott, ahol valamivel odább egy mélyedést szel át a vonal, határozottan felismerhető fal alakját ölti fel.

Egy kis szemlélődés után kétségtelenné vált, hogy csakugyan fal maradványaira bukkantam. A fútóhomok sekély rétegét eltakarítva egyszeriben kibontakozott előttem a döngölt agyagból és szabályos közökben vízszintesen közéje rakott nádkötegekből épült fal. A falon átítatódott só megszilárdította az egész építményt (71. kép). A fal közé rétegezett nádkötegeket kívülről merőlegesen rakott nádkötegekkel támogatták meg, rőzsényalábok módjára csomózva s ily képpen mintegy külső burkolatot adva az egész falnak.

A nádkötegek vagy rőzsényalábok mind arasznyi vastagok voltak, hosszúságuk egyformán körülbelül harmadfél méter. Az építés gondossága, szilárdsága egymagában nem segített hozzá, hogy határozott választ kapjak arra a kérdésre, mely korból való lehet ez a különös fal. De egy szerencsés lelet azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy meg fogom találni a szükséges időadatbeli bizonyítékot.

Elég volt megkaparnunk kissé a fal tetejét, hogy a föltűnedező nádkötegek között máris rábukkanjunk néhány fatábla töredékére, egy címkeszerű kis falemezre, színes selymek rongyaira s más effélékre. A nagyon réginek tetsző címkén feltűnően tisztán olvasható a kínai betűs írás, mindössze ennyi: *Lu Ting-si ruhás zsákja*. Keltezés nem volt rajta.

Kitűnő kínai titkárom tudóshoz illő szerénységgel csak annyit mondott az írásról, hogy betűi régebbieknél látszanak, mint a tizedik század óta használatos betűk. Én azonban, a kínai írástudományban való járatlanságom mellett is megkockáztattam azt a feltevést, hogy alighanem a Han-korból való ez az írás.

Hogy miképpen keveredtek ezek a láthatólag igen régi korból eredő emlékek a fal építésére használt anyag közé, ezen a kérdésen most nem törtem a fejemet. Jobban izgatott akkor az a felfedezés, hogy délnyugatnak is, északkeletnek is további tornyok mutatják az irányt, amerre a fal folytatódik. Karavánom Tun-huang felé igyekezett, így hát én is kelet felé fordultam s nem volt okom megbánni ezt az elhatározásomat. Toronyról toronyra haladva több

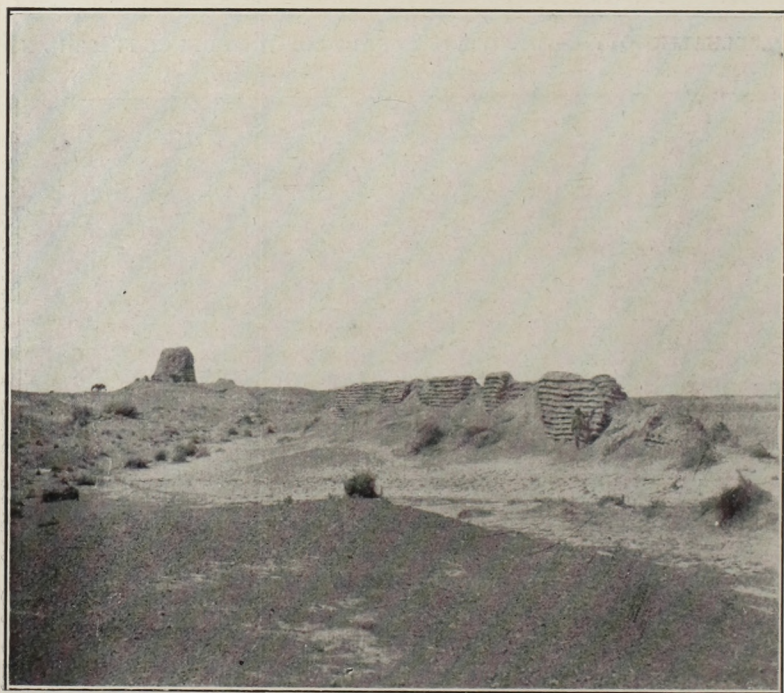
68. FELHALMOZOTT SÓTÖMBÖK A KISZÁRADT LOP-TÓMEDENCE FELSZÍNÉN.

69. A BEFAGYOTT LOVARA-FORRÁS A RÉGI TÓPART LÁBÁNÁL.

70. RÉGI ŐRTORONY A TUN-HUANGI HATÁRFAL NYUGATI VÉGE KÖZELÉBEN.

71. A KÍNAI HATÁRFAL A T. XIII. ŐRTORONY KÖZELÉBEN.

72. ŐSI ŐRTORONY ROMJA, T. IV. C., A TUN-HUANGI HATÁRFALTÓL
NYUGATRA.

73. RÉGI KÍNAI ERŐD, A JADEIT-KAPU HELYÉN, ÉSZAK-KELETRŐL.

74. A TUN-HUANGI HATÁRFAL EGYIK ÖRTORNÝÁNAK ROMJA.

helyütt is hosszú darabokon nyomon követhettem a ki-kibukkanó különös fal vonalát (71. kép).

Helyenkint másfél, sőt két méter magasságban megmaradt a fal, másutt (ahol a szélfúvás lepusztította) alig felismerhető kidudorodás árulta el a fal irányát a sík kavicsos térszínén. De ilyen helyeken is elég volt megkaparni a felszínt, hogy kibukkanjanak a nád és rözse nyalábjai. Még tanyát sem ütöttünk aznap este, máris kétségtelen bizonyosságot szereztem arról, hogy az őrtornyokat egy összefüggő fal védelmére építették. Első pillantásra emlékeztetett azokra a *limes*-ekre, amelyekkel a római birodalom védte határait mindenütt, ahol a barbárok beözönlése fenyegetett: Hadrianus falától — a mai Northumberland-ben — le egészen a szíriai és arab mocsarakig.

Megragadó felfedezés volt ez. Csábított a gondolat, hogy tovább nyomozzam, mere is halad ez a kínai fal. A két rákövetkező nap nyolcvan kilométernél nagyobb távolságra követtem a fal vonalát őrtornyról őrtornyra. A tornyok itt néhol magán a karavánösvényen emelkedtek, vagy legalábbis világosan láthatók voltak onnan kisebb-nagyobb távolságra észak felé. Más, tekintélyesebb romokkal is találkoztunk ezalatt, míg csak a Tun-huangba vivő ösvény el nem térített minket délkelet felé, a kopár kavicsos fennsíkra.

A Tun-huangtól nyugatra elterülő sivatag mind e maradványainak rendszeres kikutatásához nem foghattam hozzá mindaddig, amíg az ásatásokhoz szükséges munkásokat össze nem toboroztam s a készletekről nem gondoskodtam. Ezért tehát délnek kellett fordulnom Tun-huangba vagy Sa-csou-ba — a «Homok Városába», ahogyan későbbi eredetű másik nevén nevezik találóan.

Tun-huang fallal körülvett kis városának környékén nagyon meglátszottak még az utolsó nagy mohamedán lázadás idejének rettentő pusztításai. Az oázis csekélyszámú, nemtörődöm lakosságából üggyel-bajjal tudtam csak néhány munkást toborozni az ásatásokra, pedig a város két mandarinja: a tudós polgári előljáró és a katonai parancsnok, ez a derék öreg harcos, barátságos érdeklődést tanúsított törekvéseim iránt. Mindent megtettek, ami hatalmukban volt, hogy segítségemre legyenek.

Így azután március 24-én elindulhattam megint a sivatagba. Egy tucatnyi ópiumot pőfékelő kuli volt csak velem. Többet vagy jobbat nem sikerült összeszednem.

Hogy megbizonyosodjam, vajjon a régi határfal keletnek foly-

atódik-e s hogy ott is — amint gyanítottam — többé-kevésbé a Szu-lo-ho és tócsáinak déli partja mentén halad-e: először északnak indultam. Két napig kutattam, de csak nem leltem nyomára a hajdani kínai határfal remélt maradványainak. Későbbi vizsgálatokból kiderült, hogy a Szu-lo-ho és nagy mellékfolyója, a Tun-huang folyama, hatalmas területeket elárasztott, s az árvíz, amellyel egyszer magunk is találkoztunk, mosta el a fal nyomát arrafelé. Amidőn azonban folytattam kutatásomat kelet felé, megint rábukkantam a fal és az őrtorony vonalára. Nagyon megörültem a szerencsés felfedezésnek, és méltán, mert több mint huszonöt kilométeres szakadatlan vonalban követhettem ezután a falat.

Ott, ahol az alacsony fennsík kopár kavicsos felszíne, — amelyre a falat húzták, jókora magasságban az árvíz színvonala felett — helyenkint alacsony homokbuckáknak ad helyet, feltűnően jó állapotban maradt falrészlethez értünk. Vastagsága harmadfél méter, oldalai teljességgel sértetlenek és két méternél nagyobb magasságig is állott még a fal. Könnyű volt tanulmányozni sajtáságos építését. A rőzse és a döngölt agyag váltakozó rétegei a talaj só- és víztartalmától csaknem kőszilárdságúakká váltak.

Ilyen vidéken, mint ez, ember és természet alig árthatott a falnak. A rőzsenyalábok rugalmassága és egyúttal összetartóereje minden más anyagnál ellenállóbbá tette a szél szakadatlan morzsoló munkája ellen.

A szilárd, csaknem függőleges homlokzatú fal láttára önkéntelenül elfogott a csodálat a régi kínai mérnökök iránt. A messzeterjedő sivatagban, ahol semmi segélyforrás nem kínálkozik és jórészt még a víz is hiányzik, rettentően nehéz feladat lehetett ennek a tömör falnak a megépítése. És aránylag rövid idő alatt készült el a nagy mű — mint végül kiderült, — mintegy hatszázötven kilométer hosszúságban, el egészen az Etszin-golig.

Még nagyobb elégtétellel töltött el, amikor a legtöbb őrtorony közelében kinyomozható hulladék rétegekből és a szomszédos kis szállások maradványaiból egyre-másra kerültek napvilágra a fára írt kínai íráslelkek. Az írásos keskeny falemezekék közül sok keltezett is akadt. Valósággal izgalomba ejtett, amikor kínai titkárom kibetűzte őket és kiderült, hogy valamennyi keltezett írás az első századból való. Így bizonyossá vált, hogy ez a határfal megvolt már a korábbi Han-uralkodók idejében s hogy a legrégebb eddig ismert kínai írott okmányok kerültek kezembe.

Az iratok tartalmával is meg lehettem elégedve. Csiang futólagos vizsgálatából kitűnt, hogy különféle jellegű írásokkal van dolgunk. Voltak közöttük rövid jelentések és rendeletek katonai ügyekről, elismervények fölszerelési tárgyak és készletek átvételéről, magánközlemények. Iskolai magyarázatok és írásgyakorlatok is akadtak közöttük. Nyilvánvaló volt, hogy az anyag teljes megfejtése hosszas tanulmányozást kíván. Egyes írástudományi és egyéb szövegmagyarázati rejtély megoldását Chavannes professzornak, a nagy sinológusnak köszönhetjük.

Könnyebb volt azonban már ott helyben megismerkedni a «vegyes iratsomók»-nak — hogy kissé időszerűtlenül mondjam — az «ürlapjai»-val. Legtöbbje vékony szelet volt csak (45. kép), hosszúságuk körülbelül 24 centiméter, szélességük 6—12 milliméter. Egyetlen függőleges sorban gyakran harminc kínai szójel is volt, vagyis szó. Ez mutatja, milyen finom kézzel írták. A gondosan simított fa- vagy bambusz-szeletek mellett tamariszkfát is használtak. Erre a durvább, de a helyszínén könnyebben megszerezhető anyagra írták a kevésbé kényes közleményeket. Játékos alakokra farigcsálták és úgy másolgattak rájuk. Az elhagyatott telepeken állomásozó katonák nyilván ilyesféle szórákokozásokkal ütötték agyon az időt.

Legyalult faforgácsok tanuskodtak arról, hogy a finom «levél-papirost» megbecsülték és többszörösen is írtak rája. Sok más beszédes emlékre is bukkantunk a hulladék között, ami arra vall, hogy milyen nyomorult, keserves életet élhettek ezeknek a félreeső sivatagi állomásoknak az őrzői. Nem is igen lehetett ez másképp, hiszen a kibetűzött írásokból nagy valószínűséggel kitűnik, hogy ezekbe a vigasztalan végvárakba főként az elítélt bűnösöket terelték össze a birodalom távoli részeiből. Katonai szolgálatuk száműzetés volt.

*

Április elsején egyelőre befejeztük valamennyi őrállomás kikutatását, már amennyire a meg-megújuló fagyos homokviharok kavargó porfelhőjében folytathattuk a nyomozást kelet felé. Az ásatásokra magammal vitt kínai munkások kis csapatát annyira elcsigázta a küzdelmes munka, hogy mindenképpen vissza kellett térnem velük kiindulópontunkra, Tun-huangba. Egy napig maradtam csak ott s akkor új munkáscsapatral, friss készletekkel útrakeltem megint hosszabb időre a sivatagi határszélre nyugat felé.

Elsőbb is a távoleső kis Nan-hu oázisba mentünk. Ebben a

mindössze néhány házból álló falucskában felkutattam a hajdani «Jang-sán» romjait, amelyet a Han-kori évkönyvek együtt emlegetnek a «Jadeit-kapu» sáncával. Katonai állomás volt ez a Tárímedencébe vivő, szükség esetére használt déli út védelmére. Ez az út a K'un-lun legkeletibb, rettentő kopár, magas lejtői mentén halad. Manapság is járnak még rajta néha-néha, ha a Tun-huangból Csarkhlikba vivő sivatagi út az ivóvíz hiánya miatt járhatatlan. Tavasz végétől télig ugyanis nem lehet jeget szállítani és a hajdani kiszáradt tómeder mentén levő kutakban mindig ihatatlanul sós a víz.

A békés kis Nan-hu környékén kínálkozó régészeti megfigyelések sem tartóztattak néhány napnál tovább. Április 11-én elindultunk a cserjékkel borított sivatagba észak felé. Második nap elértük a *limes* vonalát, közel ahhoz a helyhez, ahol első ízben táboroztunk. Felvillanyozott a gondolat, hogy itt vagyok megint a hajdankori határfal tövében, s még inkább az a tudat, hogy most tüzetesebben kikutathatom maradványait. Eddigi felfedezéseink ugyanis — Tun-huangtól északkeletre — végleg meggyőztek a fal régi eredetéről. Tudtam jól, hogy a tekintélyes hosszúságú fal kinyomozása, gondos felmérése és kikutatása kemény munkába fog kerülni, annál is inkább, mert a tavasz előhaladtával egyre növekvő szárazság, a lakott helyektől és segélyforrásoktól való távolság csak még jobban megnehezíti feladatunkat. De érdekes és vonzó volt ez a munka, s jutalma túlhaladta azt, amit vártam és reméltem.

Meg sem kísérlem, hogy ebben a könyvben rendszeresen beszámoljak egy hónapig tartó kutatómunkánk haladásáról és eredményeiről. Nem beszélhetem itt el, ami lassankint egészen megvilágosodott előttem: miképpen őrizték azt a Nagy Falat és milyen élet is uralkodott ott a kézezer éves határfal állomásain az évszázadokon keresztül. A helyszínéről hozott leleteket, megfigyeléseket s a száz meg száz írásemlék magyarázatát *Serindia* című munkámban részletesen ismertettem. Itt mindössze futó pillantást vehetek a jellegzetesebb romokra s éppen csak röviden utalok a régészeti leletekre.

A régi fal legnyugatibb szakasza kopár kavicsos fennsík mentén nyúlik el. Ott a fennsík peremén emelkednek az őrtornyok, többkevesebb távolságra egymástól. Ezek éppen a legjobb állapotban megmaradt tornyok közül valók (84. kép). Valamennyi szilárdan épült, akár téglából, akár döngölt agyagból. Alapzatuk hossza-széle hat-hét méter. Felfelé karcsúsodnak. Tetejükön egykor kis őrszoba

volt, vagy mellvéddel körülvett kilátó. A legtöbb esetben csak úgy tudtunk följutni a tetőre, hogy kötélén kapaszkodtunk, miközben lábunkat a falban még látható, lépcsőfoknak szolgáló lyukakba tettük. A tornyok egymástól való távolsága a szerint változott, hogy milyen messzire lehetett ellátni a tetejükről. A cél az volt, hogy a toronyból meg lehessen figyelni a falat. A térszín alakulásától függött ez. A mellett a tornyok helyét úgy választották meg, hogy alkalmas kilátó pontjaik legyenek fény- és füstjelek leadására. Éjjel lángokat gyújtottak, nappal a füstrel olvasták le a híreket s így továbbították mondanivalójukat toronyról-toronyra. Jól megbeszélte rendszerük volt erre. A napfényre került okmányok és még kézzelfoghatóbb leletek tanuskodnak a «fény-távírás» leleményes módjairól.

Ha meggondolom, hogy kétezer év pergett le a tornyok építése óta, méltán csodálkozhattam volna ezeknek az anyagi emlékeknek feltűnő fennmaradásán, ha más szembeszökő jelek ott a helyszínén nem figyelmeztetnek rá, hogy a szél — a régi emlékek legnagyobb ellensége a majdnem teljesen esőtlen vidékeken — mily kevésbé éreztette pusztító erejét ezen a sík kavicsos térszínen. Lovam lábnyoma, jóllehet már egy hónapja elmúlt, hogy erre lovagoltam, tökéletesen frissnek mutatkozott. De még így is meglepett, amikor hét évvel később harmadik kutató utazásomban visszatérve ide, ráismertem lábam nyomára s olykor, még örökké fürge fox-terrier kutyám — a kis *Des* — nyomaira is.

Ennek az ősi védelmi vonalnak a tervezésében szemmel láthatólag döntő szerep jutott a terep jellegéhez való alkalmazkodásnak és a természetadta kedvező helyzet gondos mérlegelésének. Kivált ottan tapasztaltam ezt az erődtmény nyomozása közben, ahol a fal, legnyugatibb szakaszán, hirtelen véget ér.

A Lopba vivő út megvédésére és őrzésére épített fal vonala az út mentén halad tova célja felé. Azon a ponton azonban, ahol átmetszi a Szu-lo-ho medrét, hirtelen kanyarulattal délnyugatnak fordul és mintegy negyven kilométerrel odább mocsaras földön véget ér.

Magyarázata ennek az, hogy a *limes* azon a fordulóponton elérte a Szu-lo-ho nagy végső medencéjének legszélső északkeleti sarkát. Ez a medence körülbelül 750 négyzetkilométernyi tavas-mocsaras vidéket foglal magában s ez a terület az év nagyobb részében járhatatlan. Így tehát a *limes* bátran nyitva maradhatott ezen a darabon : a járhatatlan föld maga megvédte az országot a lovas portyázók betörése ellen.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Leletek az ősi kínai határfal mentén.

Mielőtt hozzáfognék a kínai *limes* romjai között talált különösen érdekes leletek leírásához, helyénvaló, hogy megemlékezzem itt azokról a történelmi eseményekről, amelyek világot vetnek e határfal építésére és fő rendeltetésére. (Röviden szólottam már ezekről a második fejezetben.)

Amikor Vu-ti, a nagy császár 121-ben Kr. e. elűzte a húnokat a Nan-san északi tövében elterülő legelő-területeikről, tüstént katonai telepeket alapított azon az átjáró földön, belsőázsiai terjeszkedő politikája érdekében.

A Han-évkönyvekből tudjuk, hogy ugyanakkor megkezdte egy fal építését, a korábbi «Kínai Nagy Fal» meghosszabbítását nyugat felé. A fal főcélja kétségtelenül az volt, hogy megvédje a Tárímedencébe vivő s a kereskedelmi és politikai terjeszkedés számára megnyílt nagy országutat.

Mínthogy a húnok még ott portyáztak északra a sivatagi területeken, nyilvánvalóan fontos volt, hogy a közlekedésnek ezt a hosszú útvonalát biztosítsák a kereskedelem és a csapatszállítás számára. Vu-ti császár fala, Kína nyugati terjeszkedésének ez a biztosítóka, ilyenképpen meglepő párhuzamba állítható a római birodalom régebbi *limes*-einek rendszerével. Ma már tudjuk, hogy a római *limes*-ek eredetileg szerves részei voltak a birodalom hatalmas katonai úthálózatának mindenütt, ahol a határokat megközelítették. A *limes* elnevezés, mint szakkifejezés, a határszéli hadművelati állomásokról «előretolt» római katonai utakat jelentette. Így tehát jogosult, hogy így nevezzük régibb kínai hasonmásukat is.

A Han-évkönyvek megírják, hogy a kínaiak Kr. e. 108-ban az állomások és kis végvárok összefüggő vonalát építették ki a mai

Szu-csou várostól a Jadeit-kapuig. Ez a kapu valahol Tun-huangtól keletre volt. Kr. e. 102-ben Vu-ti császár újabb katonai vállalkozásba bocsátkozott a Tárím-medencében. Ennek a sikere után (Kr. e. 101) — mint olvassuk — «katonai őrhelyeket létesítettek helyel-közzel Tun-huangtól nyugatra a Sós mocsárig». Ezek az őrállomások a politikai küldöttségek és kereskedő-karavánok sértetlen átvonulását és ellátását voltak hivatva biztosítani. Semmi kétség nem lehet, hogy «a kínai történelem atyjá»-nak, a híres Szü-ma-csiennek egykorú följegyzésére támaszkodó kínai történelmi adat annak a falnak és azoknak az őrállomásoknak a vonalára vonatkozik, amelyeket én nyomtam ki.

Tudjuk, hogy Vu-ti császárt a rettentő fizikai nehézségek sem riasztották vissza, hogy rendületlen erélyességgel folytassa a kereskedelmi és katonai terjeszkedés politikáját Belső-Ázsiában. Bízvást következtethettem tehát arra, hogy a fal nyugati meghosszabbítása a Kr. e.-i 101. esztendő követő rövid néhány év alatt elérhette az előző fejezet végén említett végpontot. Mindamellettn nagyon megörültem neki, amikor a *limes* nyugati végpontját őrző egyik torony mellett, a katonák nyomorúságos szállásának romjai közül egy nagy frásos fatáblát ástunk ki a homokból, rajta a Kr. e. 94. esztendőnek megfelelő keltezéssel. Az frás a fal e legnyugatibb szakaszának a nevét is megemlíti: *Ta-csien-tu*. Ugyanezt a nevet másutt lelt okmányokról már ismerjük. Egyiküknek a keltezése: Kr. e. 96. Bizonyosága ez annak, hogy a nyugat felé továbbépített *limes* ebben az időben összefüggően végig készen volt már legvégső pontjáig.

Ezt a következtetésemet teljességgel megerősítette azoknak az őrállomásoknak a kikutatása, amelyek a fal végpontjáról folytatódtak délnyugat felé a nagy mocsaras medence széle mentén (72. kép). Egymástól való távolságuk világosan mutatta, hogy ezek főként mint jeladó állomások szolgáltak. A vonalnak ezt a szakaszát járhatatlan mocsarak védtek, védőfalra nem volt szükség itt.

Mint a kéz ujjai nyúltak be itt magas, külön álló agyaghalmok a kavicsos fennsíkról a széles mocsármedencébe. Megannyi pompás szembeszökő pont a jeladó állomásoknak. A kínai mérnökök nem is hagyták kihasználatlanul: ezekre építették tornyaikat mintegy negyven kilométeres, szinte nyílegyenes vonalban, akárcsak irányzó-készülékkel dolgoztak volna.

Csaknem valamennyi toronyban érdekes régészeti maradványo-

kat tártunk fel. De egyikben sem volt oly bőséges a zsákmány, mint azon a kis állomáson, amely körülbelül három kilométerre volt a vonal mögött és nyilván a vonal egy szakaszának afféle főhadiszállása lehetett. A szerény katonai szállás beosztását világosan megértjük a romok helyzetéből. A bejárat ajtógerendái még helyükön álltak; a vékony, pirosra égett agyagkemencében még ott volt a hamu. A tiszt szobának látszó helyiségből napfényre került fatáblák egyikén kibetűztük a kelteztést. Kétezer éves írás volt. Keltezése Kr. e. 68. május 10-ének felelt meg.

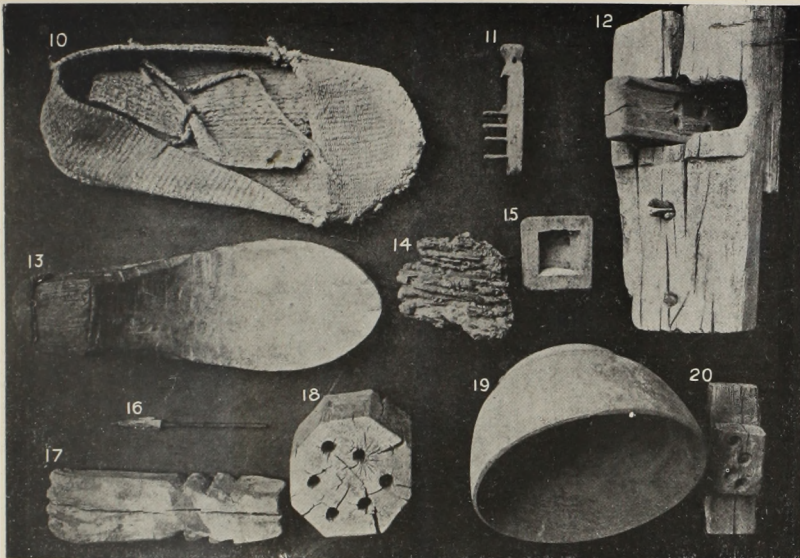
De sokkal fontosabb volt a kínai iratok garmadája. A rom alatti kavicslepte lejtőn alig hogy hozzáfogtunk a felgyülemlett hulladékhalom feltűrásához, halomszámra halásztuk ki az iratokat. Egy asztalnyi területről háromszáznál többet szedtünk össze. Nyilván egy kis hivatali levéltárat döntöttek itt egy rakásra. Sok volt a keltezett írás. Ezek arra vallottak, hogy a katonai iroda «papírkosarának» a tartalma a Kr. e-i 65—56. évekből való. Csak néhány iratot említék itt meg a történelmi és régészeti szempontból legbecsesebbek közül. Világot vetnek ezek a végek katonai szervezetére és a vonal mentén uralkodó életre.

Némelyik itt talált okmány azoknak a császári rendeleteknek a másolata, — vagy idézete — amelyek Tun-huang vidékén földművelő katonai telep alapítását és egy sánc vagy fal építését rendelik el a határszél védelmére. Más írásokban a csapatok szervezetéről találunk adatokat, megnevezik a különféle századok neveit stb. A *limes* más állomásaira és szakaszaira vonatkozó jelentéseket és rendeleteket is találtunk. «Bennszülött tisztokről» is van szó némelyikben. Arra mutat ez, hogy nem-kínai katonákat is szolgálatukba soroztak, más szóval barbárokat, akárcsak nem is egy római határszélen.

Az egyik szomszédos jeladó-állomáson találtam egy korai szoghd nyelvű fatáblatöredéket. Szamarkandban és Bokharában beszélték ezt a nyelvet. Az írás nyilvánvalóan «rovás» — számadás — lehetett.

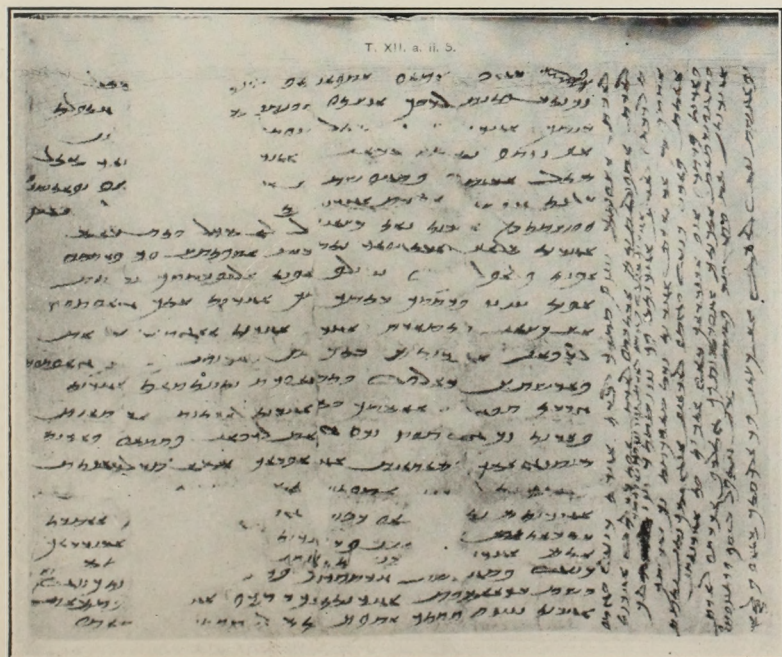
Érdekes az is, hogy egyes írásemlékek részletes kínai naptárt foglalnak magukban, a Kr. e-i 63., 59. és 57. év naptárait. Egy jól ismert kínai szótári mű töredékére is rátaláltunk.

A faforgácsok nagy tömege arra mutatott, hogy itt is, mint egyebütt, valamelyik tiszt vagy tisztviselő gyakorolgatta magát a szépírásban s a fatáblát ismét és ismét le-lefaragta, hogy újból festeget-

75. ŐSI ESZKÖZÖK ÉS FELSZERELÉSEK.

10. Kender-cípő. 11. Fa-kulcs. 12., 20. Fa-lakatok részei. 13. Kaptafa. 14. Elmeszesedett nádkéve töredéke
15. Fa-pecsétvészt. Ebbe nyomják bele a pecsétet. 16. Bronz nyílhegy. 17. Faragott fogas. 18. Fatömb,
"gyertyák" beleállogatására. 19. Fa-csésze.

76. RÉGI SZOGHDIÁNAI PAPIROS-OKMÁNY.

79. APRÓ BUDDHISTA BARLANGTEPLOMOK SORAI A TUN-HUANGI «EZER BUDDHA» DÉLI CSOPORTJÁBAN.

77. A NAN-SAN LEGDÉLIBB LÁNCA. ELŐTÉR BEN A SZU-LO-HO FORRÁSMEDENCÉJE.

78. ŐSI KÍNAI RAKTÁR ROMJA A TUN-HUANGI HATÁRFAL MENTÉN, DÉL FELŐL.

hesse szójeleit a tisztázott lapra. Kínában a legutóbbi évekig fontos volt a gyakorlott, ügyes kézírás.

De el kell búcsúznunk a *limes* e legrégebb és legnyugatibb szakaszától, amelyet a határfal megépítése óta megszállva tartottak a kínaiak, hogy futó pillantást vessünk a keletibb szakasz maradványaira. Itt is, ezen a mocsári szakaszon — hogy így nevezzem — sok-sok érdekes megfigyelés és lelet várározott ránk. De mielőtt ezekre rátérnék, röviden megemlékezem a keletnek vivő útban érintett ör-állomásról. Feljegyzéseimben ez az őrtorony a *T. VIII.* számot kapta. Első pillantásra nem látszott több belőle, csak egy kavicsborította alacsony halom. De helyzete elárulta, hogy őrtorony állhatott itten valamikor. Az ásatás során csakugyan téglából épült torony törmelékeire bukkantunk. A torony teljesen összeomlott, talán mert rosszul építették. Ledőlteben maga alá temette a hozzá csatlakozó őrszobák falait és tetejét is.

Amikor ezeket kiszabadítottuk, egyéb különös maradványok között (75. kép) találtunk egy varga lábmértéket, a Han-korszak hüvelyk-mértékes beosztásával; bullának való fából készült pecsétotkot, kivájt rovátkákkal, a pecsétzsineg beillesztésére. A nijai és lou-lani romhely kharósthí tábláinak a borítékain látunk ilyeneket.

Találtunk egy írásos facímkét, rajta az adat, hogy a zacskóban vagy dobozban, amelyre valamikor ráerősítették, száz bronz nyílhegy van, és pedig a Jadeit-kapuban állomásozó. Hszien-ming század egy bizonyos fajtájú nyílhegyei. Ilyenfajta ősi kereszt-íjakhöz való «muníció» sokhelyütt összeszedgettünk a *limes* mentén. De leg-érdekesebb volt egy tökéletesen ép állapotban maradt fafedél, rajta a pecsétok és a zsineknek szánt bevésések, pontosan olyan, mint a nijai romhelyről ismert hosszúkás faborítékok. A fedél belső felületébe vésett kis bemélyedő szegély elárulta, hogy doboz fedele. Azt is megtudjuk, miféle dobozó. A szép nagybetűs kínai felirat szerint: «a Hszien-ming század orvosságos doboza». A londoni Wellcome Medical Museum 1912-i kiállításán látható volt az ősrégi kínai orvoslásnak ez az emléke.

Azon a kis tavon túl, ahol először ütöttünk tanyát a határfal mellett, jól szembetűnő s nagyon érdekes szakasza kezdődik a Han-kori *limes*-nek, egészen a Khara-nór tóig. A védővonalat itt mocsarak és kis tavak során át vezették. A déli kavicsos övből a Szu-lo-ho felé alászálló mélyedéseket töltik ki ezek a vizek. Tovább keletre a Khara-

nór tóból kiömlő Szu-lo-ho széles lagunái és mocsarai mellett, majd pedig a nagy tó mentén halad tovább a védelmi vonal.

A vonal kitűzésében gondjuk volt rá a régi kínai mérnököknek, hogy a vonalat nekivigyék a természettől védett szakaszoknak, hogy így munkát és fáradságot takarítsanak meg az építésben. A *limes* délnyugati oldalában álló szakasz-főhadiszállás romjai közül napfényre került okmányok egyike idézi a császár parancsát, amelyben lelkére köti Szu-csou kormányzójának: «vizsgálja meg a helyek fekvését s a természeti akadályok felhasználásával úgy építse meg a falat, hogy távolról ellenőrizhető legyen».

A kis tótól mintegy harminc kilométerre kelet felé terjedő vonalszakaszt fölmérve világosan kibontakozott előttem, hogy mily tökéletesen és okosan hajtották végre a császári parancs utasításait. A falat végtől-végig építették minden darabka szilárd földön, ahol az ellenség betörése fenyegethetett, azután egyenesen nekivitték a mocsaras öblök szélének. Itt a tavak és ingoványok pótolták a falat. Ez a természetes védelem sok kilométernyi fal megépítésétől kímélte meg a kínaiakat. Ha meggondoljuk, milyen nagy nehézségbe ütközött az eleség és készletek szállítása s mily bajos volt megfelelő munkássereget ellátni ebben a tökéletes sivatagban: megértjük, mekkora nyereséget jelentett a kínai mérnökök ügyes alkalmazkodása a természethez.

Még nagyobb munkamegtakarítást jelentettek a járhatatlan ingoványok azon a szakaszon, amely keletebbre folytatódik a Kharanór tóhoz s azután a tó déli partján vezet tovább. Itt a «vízi határ» — a Szu-lo-ho mocsarai és a nagy tó — olyan tekintélyes hosszúságú, hogy két kis darabka kivételével, ahol a Szu-lo-ho nagyon is keskeny mederben folyik, sehol nem volt szükség falépítésre.

A térszín jellege ezen a szakaszon érthetően megnehezítette a *limes* nyomainak kifürkészését. Mindig éber, figyelmes kínai titkáromat és az eszes Rám Szingh-et, — a bengáli utász- és hidász-ezred altisztjét — aki valóságos «ezermester» volt, beavattam az ilyesfajta szerényebb romok feltárásának feladatába s így bizvást otthagyhattam őket, hogy irányítsák a munkát a már kinyomozott állomásokon. Így szabaddá téve magamat, két turki kíséremmel előre lovagoltam felderítésre. Szükség volt ezekre a terepszemlékre, hogy előre megismerjem az egyes romoknál ránk váró feladatot és hogy alkalmas tanyahelyeket szemeljek ki mindenütt ivóvíz közelében.

Sohasem éreztem még át mélyebben az elhagyatott határszél sajátos varázsát, mint ezekben a napokban, amikor a fal és az őrállomások nyomait fűrkésztem mérföldeken és mérföldeken át az élettelen sivatagban és a sós mocsarak mentén. A tornyok, igaz, messziről irányították utamat. De amikor a sivatagi fennsík földnyelvei között meg a mocsarak szélén belekeveredtem a lápok és sóborította posványok csalékony útvesztőjébe: valóságos akadályversenyen éreztem magamat.

Még izgalmasabb volt a hajsza a régi fal nyomai után. Jelentékeny darabokon, ahol a fal iránya egybeesett az uralkodó szél irányával, és az alacsonyabbra váló térszín védettebb helyein csökkent a szél pusztító ereje: néhol negyedfél méter magasságig emelkedett a fal (71. kép). Másutt meg gyakran csak gondos vizsgálódás után lehetett felismerni valami elenyésző alacsony földhullámot, az egykori fal egyetlen nyomát, vagy a kavics alól itt-ott kibukkanó, szépen egymásra fektetett nádkévék fejét.

Ha már egyszer ráakadtunk egy magasabban fekvő földdarabon a fal maradványára, könnyű volt nyomon követni kelet felé a legközelebbi őrállomásig. A tornyok helye mindig úgy volt megválasztva, hogy áttekinthető legyen róluk a legközelebbi mélyebb terület. Kitűnő szemük volt a kínaiaknak az ilyen uralkodó térszíni pontok felismerésére. Ahol a kiválasztott hant vagy agyagmart önmagában is messze kilátást biztosított, a tornyokat kevésbé magasra építették s ezeknek a teteje is elérhető volt még.

Amint ott üldögéltem az őrszobák beomlott romjain és szememet végigfuttattam a kihalt mocsarak és kavicssvatag messze nyúló térségén: könnyűnek tetszett, hogy visszaidézzem a vigasztalan életet, amelyet itt éltek egykor. Életnek ma sem volt nyoma körülöttem, hogy gondolataimat a multtól elterelje.

Sem ember, sem állat nem zavarta meg évszázadok óta ezeknek a szállásoknak omladékait, ahol valamikor emberek éltek: a boldogtalan végek száműzöttjei.

A lakószobák mellett gyakran nagyobb hulladékraakások gyűltek halomba a katonai megszállás hosszú ideje alatt. A legvékonyabb kavicsréteg elég volt hozzá, hogy teljes épségben megóvja itt a mégoly romlandó tárgyakat. Sokszor elég volt a cipőm sarkával vagy a lovagló pálcámmal megturkálni a lejtő talaját, hogy felszínre kerüljenek a telep lakóinak «papírkosár»-ba szánt, félrelökött levelei s

egyéb elszórt írások. Természetesen fára írt iratok voltak ezek. Hamarosan egészen megszoktam, hogy Krisztus-korabeli vagy még régebbi iratokat kaparásszak ki egy-két ujjnyi mélységből.

Hogy mily kevés kétezer esztendő ott, ahol az emberi tevékenység szünetel s a természet működése is meg van bénítva: soha nem éreztem mélyebben, mint magányos lovaglásaim közben, ha az este ott lepett meg valahol egy-egy messze kilátást nyújtó órállomás romjain. Az egymásután tíz-húsz kilométer távolságig fel-feltünező őrtornyok úgy szikráztak a hanyatló nap sugaraiban, mintha falaik vakolatköntöse ma is érintetlen volna. Ezzel a vakolattal persze azért vonták be őket, hogy messziről szembeszökjenek. Gyakran megmegújították, amint ezt ma is elárulják a fehér vakolat egymásmázolt rétegei a törmelék védelme alatt megmaradt falakon. Könnyű volt a képzeletnek őrséggel népesíteni be a tornyokat, amint figyelő szemmel kémleli észak felé a csalóka ingoványokban bujkáló fűрге és ravasz ellenséget: a húnokat.

A falak és tornyok közelében nagy számban felszedegetett bronz nyílhegyek, meg az írásemlékekben talált utalások — amelyeket Csiang elolvasott és megfejtett — tanúskodtak arról, hogy a rajtaütés és riadó megszokott esemény volt ezen a határszázelen. Akaratlanul is kutatta szemem a sós mocsarakat szegélyező bozótosokat, nem gyülekeznek-e bennük a hún lovasok, hogy az esti szürkületben lecsapjanak. Ha már áttörték az őrség vonalát, nyitva állt előttük az út bárhová a Tun-huang oázisban vagy a keletebbre fekvő kínai lakóhelyekre. Nemcsak az idő fogalma, a távolság érzete is el-almosódott képzeletemben, amikor arra gondoltam: ugyanezeket a húnokat szemelte ki a történelem, hogy megrendítsék századokkal később a római és a bizánci birodalmat.

De a hanyatló nap sugarai a multnak kézzelfogható emlékeire is rávilágítottak. A fal vonala ilyenkor egészen világosan kirajzolódott mérföldek távolságára, ott is, ahol csaknem a föld színéig leomlott már. Ilyenkor, ebben az esti világításban látta meg a szem leginkább a fallal párhuzamosan futó sajátságos barázdaszerű csíkot, a faltól mintegy tíz lépésnyire. Közlelbi vizsgálatra kiderült, hogy ezt a keskeny, de határozott ösvényt a fal mentén évszázadokon keresztül menetelő őrjáratok taposták a durva kavicsba.

Ismét és ismét világosan felismerték embereim, csakúgy mint magam, ezt a fel-feltünező különös, szinte kísérteti lábnyomot a fal

mentén, mérföldekre a karavánutaktól, mindenütt, ahol a fal elég magas volt ahhoz, hogy megvédje a nyomokat a szélsöpörte homok és kavics pusztításától.

Első terepszemléimen egy másik furcsa s első tekintetre zavarbaejtő megfigyelést is tettem. Egyes őrállomásokon különös kis halmokat vettem észre. Szabályosan, *quincunx* módra voltak felépítve, — mint a dominó öt pontja — vagy pedig egyvonalban sorakoztak, egymástól kis távolságra. Szemügyre vettem őket, akkor láttam, hogy ezek a kis építmények váltakozó rétegekben keresztberakott nádkévékből állanak s alapjuk mintegy két-harmadfél méter. Magasságuk ugyanegy állomás is harminc centiméter és két méter között ingadozott. Vadnyárfaágak voltak keresztüldugdosva a kévék között, hogy biztosítsák a rakást. Ma már nincs szükség ilyen megszilárdításra. A beléjük itatódott sótól a kévék csaknem megkövesedtek s mégis, ha kihúztuk a kévéből, minden egyes nádszál éppoly hajlékony maradt, mint volt.

A kévék méretei mindig ugyanakkorák voltak, mint a fal építésére szánt kévéké. Ez eleinte arra a magyarázatra indított, hogy sürgős javítások céljára halmozták fel ezeket a kéverakásokat. Igen ám, de ilyen halmokat találtam egyes olyan őrtornyok mellett is, amelyek távol estek a fal vonalától. Az igazi magyarázatra akkor eszméltem rá, amikor megszzenesedett nádkévék maradványaira bukkantam. Ekkor értettem meg, hogy az így felrakott kévéket meggyújtották, hogy fény- vagy füstjelek adására használják őket. A kínai írásemlékekben sokszor van szó e jeladásokról. Jól megszervezett rendszerrel így továbbították a fontos híreket a *limes* mentén, toronyról-toronyra.

Mint már mondtam, lehetetlen itt minden egyes érdekes leltre és felfedezésre rámutatnom. Éppen csak megemlítem, hogy ennek a szakasznak egyik őrállomásán egy hulladékkal megtelt helyiségből nyolc csinosan összehajtogatott levél került napfényre (76. kép): papirosra írt, korai szoghd nyelvű és írású levelek. Ezek voltak az első ilyen írásemlékek. Néhány közülük selyembe volt bugyolálva, mások csak zsineggel átkötve. A levelek kibetűzése nehéz feladatnak bizonyult, nemcsak azért, mert írásuk nagyon is «kiírt», más okokból is. Ma már tudjuk, hogy magánjellegű közlemények, s nyilván Belső-Ázsiából Kínába utazó kalmárok kezéből erednek. Ezek az emberek láthatólag szívesebben írtak már papirosra, mint fatáblára. A papiros új találmány volt akkoriban. A kínaiak hagyománytisztelete még nem barátkozott meg vele s ragaszkodott a falemezekhez és táblácskákhoz.

Az azóta elhunyt *von Wiesner* tanár, a papírgyártás történetének legnagyobb szaktudósa, mikroszkópi vizsgálatok alapján kimutatta később, hogy ezeknek a leveleknek az anyaga a legrégebb eddigelő ismert papiros. Kenderszövet péppé főzött anyagából gyártották, pontosan ugyanolyan módon, ahogyan a kínaiak a Kr. u. 105-ben feltalált első papirosukat készítették, a kínai szövegek tanúsága szerint.

Ezeknek a leveleknek és némely más papiros-töredéknek a felfedezése a *limes* egyéb helyein, teljes összhangban van azzal a keltezett okmányokból merített megállapítással, hogy a *limes*-t a Kr. u.-i második század derekáig megszállva tartották a kínaiak. Csak a legnyugatibb szakaszt hagyták el korábban, az első század első negyedében, abban a zavaros időben, amikor Vang Mang, a trónbitorló uralkodott.

A *limes* egy keresztágát, amelyet a Kr. u.-i első század elején emeltek, világosan jelöli egy későbbi jellegű, kevésbé szilárd, harántosan futó fal. Ez a fal a «mocsári szakasz» közepe tájáról indul ki s délnek tart. Pontosan ezen a helyen, a karavánút mellett tekintélyes nagyságú, négyzetalakú erőd romjára bukkantam (73. kép). Döngölt agyagból épült falai csaknem tíz méter magasságig megmaradtak. A fal tövének vastagsága megvan jó ötödfél méter. Régi koráról tanúskodik az, hogy minden tömörsége mellett is külső homlokzata nagy darabokon leomlott már.

Keltezett emléket nem találtunk benne, de száz lépésre tőle egy kis domb ásatása közben fontos ősi állomás törmelékét és hulladék-rakását fedeztük fel. A nagy számban lelt kínai okmányokból hamarosan kiderült, hogy a híres *Jadeit-kapu* romjaira bukkantunk rá, arra az állomásra, ahol, mint tudjuk, a Han-korban a sivatagi út egész forgalmát ellenőrizték.

Sajátságosképpen a legjobb állapotban megőrződött fatáblák nagy része egy mély aknából került napvilágra. Valószínűleg vartömlőc volt ez valamikor s később — szemétkerakódó hely lett belőle. Nem foglalkozhatok itt azzal a sok érdekes kérdéssel, amelyekre az itt talált temérdek lelet világot vet. Sok mindent megtudunk belőlük a *limes* katonai szervezetéről, a szolgálatról és egyéb dolgokról.

Öt kilométerre északra, pontosan ott, ahol a harántfal érinti a régi vonalat, egy másik állomás maradványaira találtunk. A hulladék-rakásokból felszínre került leletekből ítélve ez is fontos helyőrségi szállás lehetett. A leletek kora több mint két évszázadot ölel fel.

Egyebek közt kínai és indiai bráhmí írásos selyemdarabokat találtunk itt, a hajdankori selyemkereskedelem érdekes emlékeit. A rajtuk lévő föliiratokból pontosan megállapítható: hol gyártották, mekkora és milyen súlyú végből szelték le. Ugyancsak nagyon érdekes volt egy másik lelet: egy szépen összekötött csomagocska, benne egy bronz nyílhegy és a nyíl tollas nyelének törött darabjai. Nyilvánvaló volt, hogy — mai katonai hivatalos nyelven szólva — úgy küldték be ezt az anyagraktárba, efféle jelentéssel: «Mellékelten benyújtatik egy nyílvessző (törött), egy darab új igénylésével.»

Sok ilyen lelet került felszínre a *limes* mentén: «igénylések», a «sérült állapotban lévő» nyilak és íjak «visszaszármaztatásával».

Nyolc kilométerre az ősi Jadeit-kapu romhelyétől keletre a karaván-út közelében, jóval hátrább a fal vonalánál nagyon tekintélyes méretű rom emelkedik (78. kép). Három jókora csarnoka volt egymásvégében. Rejtélyes volt, mi lehetett ez a szokatlanul nagy, 170 méter hosszú épület.

Döngölt agyagból épült igen vastag falain, bár helyenkint még nyolc-kilenc méter magasba nyúltak, mindössze néhány apró nyílás volt, ezek is inkább csak szelelőlyukak lehettek.

Kettős körfal vette körül. A belsőnek a sarkain tornyok emelkedtek. Építésmódjának sajátosságaiból hamarosan megsejtettem az épület rendeltetését. Katonai anyagraktár lehetett: a fal mentén állomásozó és mozgó csapatok, a sivatagi úton utazó tisztviselők és politikai küldöttségek ellátására. Megerősítették ezt a feltevésemet az egyik belső helyiség sarkában a hulladék közül kiásott kínai feljegyzések.

A Tun-huang oázisból szállított gabona átadására, elraktározott ruhákra s egyebekre vonatkozó iratok voltak ezek. «Előretolt» élelmező és készlet állomás volt itt a sivatagi határszélt őrző csapatok s a Lou-lanba és Lou-lanból a karavánösvényen jövő-menő vándorok számára. Kétségtelenül igen nagy szükségük volt egy ilyen raktárra.

De búcsúzzunk el itt a hajdani kínai *limes* nyugati szakaszától. Kikutatásában a Khara-nór tó keleti végéig jutottam, amikor, 1907. május derekán, a fokozódó hőség — amelyet alig enyhítettek az ismétlődő homokviharok — meg a sivatagi élet egyéb megpróbáltatásai, s az emberek kimerültsége visszatérésre kényszerített az oázisba.

A rákövetkező ősszel a Nan-san-hegységi kutatásaimból visszajövet sikerült megállapítanom, hogy a fal kelet felé a Szu-lo-ho men-

tén folytatódik a délről jövő folyó nagy kanyarulatáig, a Jü-ménhszien oázis közelében. Az oázis a Jadeit-kapu egy későbbi helyéről kapta nevét.*

De csak hat évvel később, 1914-ben, harmadik kutató-utazáson folytathattam a *limes* rendszeres kikutatását Tun-huangból egyenesen keresztül az Etszin-gol-folyóig, több, mint ötszáz kilométernyi távolságon. Ahol a *limes* az An-hszi oázistól keletre eléri a Szu-lo-ho jobbpartját és a mélyen bevágódó folyómeder közelében halad tovább, maradványait jobban elpusztította az idő.

A Pei-san kavicsos fennsíkjairól alászálló szilaj északkeleti uralkodó szél — a sivatag vándorának rettegett ellensége — fékevesztetten fejt ki pusztító erejét a folyómenti kopár lösz-övezetben.

Még tovább keletre a *limes* közeledik a sívár Pei-san előhegyeihez. Megleپő bizonyágát láttuk itt is annak a szívós erélyességnek és szervező erőnek, amellyel Vu-ti császár katonai mérnökei szembeszálltak a legrettegőbb természeti nehézségekkel. A kis Jing-p'an oázistól («a helyország») északkeletre mintegy ötven kilométerre a *limes* vonalát vakmerően belevitték a futóhomok kellő közepébe, olyan területre, amely már ősi időkben is bizonyosan homoksivatag volt. Ahol a homokbuckák nem temetik be teljesen a falat, négy-öt méter magasságig nyúlik maiglan is. Teljességgel tamariszk-nyalábokból épült a fal a szokásos vastagságban. Könnyű volt megérteni, mekkora erőfeszítésbe kerülhetett a határfal építésére és őrzésére kivezényelt emberek ellátása vízzel és eleséggel ebben a merő sivatagban.

Nem kell elbeszélnem, miképpen nyomoztuk tovább a védőfalat a homok- és kőgörgeteg tengerében Dél-Mongolia határáig. Az eddig elmondottak is eléggé megvilágítják, hogy a rendszeres szervezettségnek mekkora hatalma kellett ahhoz, hogy ily gyorsan megteremtsék és továbbra is biztosítsák a kínaiak a Belső-Ázsiába vivő átjáró védelmi művét, nyugati előnyomulásuk országútján.

De mindaz, amit futólag láttunk abból az elriasztó földből, amelyen ezt az előnyomulást sikerrel végrehajtották, egyúttal megdöbbenéssel is tölt el, mert arra gondolunk: mennyi emberi szenvedésbe, a kínai népnek mekkora önfeláldozásába kerülhetett a Nagy Fal kiterjesztése s a Han-uralkodók vakmerő vállalkozásai.

* A jadeit kínai neve: jü.

